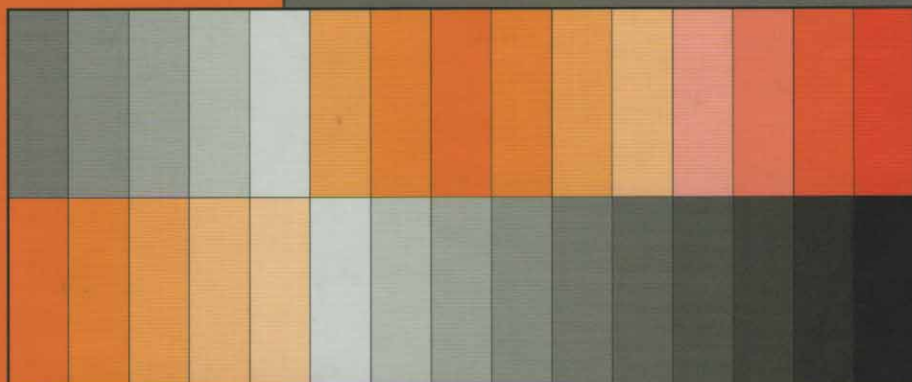
Glovacki-Bernardi ▪ Kovačec
Matasović ▪ Mihaljević ▪ Halwachs
Sornig ▪ Penzinger ▪ Schrodt

UVOD U LINGVISTIKU

ŠK školska knjiga

Izdavač
Školska knjiga, d.d.
Zagreb, Masarykova 28

Za izdavača
Ante Žužul, prof.

Urednica
Jadranka Hađur

Recenzenti
Damir Kalogjera
Velimir Petrović
Josip Silić

Oblikovanje naslovnice
Dubravka Rakoci

Objavljivanje ovog udžbenika odobrio je Senat Sveučilišta u Zagrebu rješenjem broj 02-2364/4-2005. od 15. studenoga 2005.

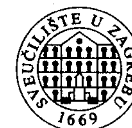
Knjigu je financijski poduprlo Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske.

Zrinjka Glovacki-Bernardi • August Kovačec • Ranko Matasović
Milan Mihaljević • Dieter W. Halwachs • Karl Sornig
Christine Penzinger • Richard Schrodt

UVOD U LINGVISTIKU

Priredila
ZRINJKA GLOVACKI-BERNARDI

II., prošireno izdanje

školska knjiga

Zagreb, 2007.

Sadržaj

PREDGOVOR

Uvod u lingvistiku visokoškolski je udžbenik namijenjen ponajprije studentima humanističkih znanosti, studentima društvenih znanosti, ali i svim čitateljima koje zanima jezik sam, povijest bavljenja jezičnim problemima, pravci i škole suvremene znanosti o jeziku.

Zamisao ovoga *Uvoda u lingvistiku* temeljena je na nastavnom iskustvu istoimenog kolegija, programima preddiplomskog, diplomskog i doktorskog studija neofiloloških grupa te znanstvenoistraživačkom radu autora. Suradnja u promišljanjima poboljšanja studija i proširenja znanstvenih obzora kriterij je odabira autorske skupine.

Prikaz bavljenja jezičnim problemima do početka 19. stoljeća, kada je jezikoslovlje ustanovljeno kao samostalna znanstvena disciplina, temelji se na načelu povijesnog slijeda. Daljnji prikazi daju uvid u pravce i škole temeljen na problemskim i metodološkim polazištima. Tumače se najvažniji lingvistički pojmovi, navode autori koji su odredili razvoj i dali važne doprinose lingvistici kao znanstvenoj disciplini. Osim općih kretanja, kriterij odabira jest i recepcija u hrvatskih lingvista. Na kraju svakog poglavlja navodi se popis najvažnijih djela kako bi se čitatelju omogućio pristup dodatnim informacijama i bavljenje izvornim tekstovima.

Uvod u lingvistiku izvor je informacija ne samo studentima jezičnih grupa (anglistima, germanistima, hungarolozima, indolozima, kroatistima, klasičnim filolozima, skandinavistima, slavistima, romanistima) već, dakako, i studentima opće lingvistike te komparativne književnosti, filozofije, informatologije, novinarstva, sociologije i antropologije.

Zrinjka Glovacki-Bernardi

Predgovor drugom izdanju

Uvod u lingvistiku u drugom je izdanju udžbenik Sveučilišta u Zagrebu. Ovo je izdanje dopunjeno poglavljem o genetsko-tipološkoj lingvistici. Popisi literature prošireni su važnim djelima objavljenima nakon izlaženja prvog izdanja knjige, kao i naslovima važnima za pojedine jezike.

Zrinjka Glovacki-Bernardi

Pregled povijesti bavljenja jezikom do konca 19. stoljeća

U početku bijaše Riječ
I Riječ bijaše kod Boga –
I Riječ bijaše Bog.
Evanđelje po Ivanu, Proslov

Jezikoslovlje — lingvistika

Jezikoslovlje je znanost o jeziku. Drugi je naziv za tu znanstvenu disciplinu lingvistika. Naziv lingvistika potječe od latinske riječi *lingua, -ae, f.*, što znači jezik kao sredstvo sporazumijevanja i kao tjelesni organ. S obzirom na značenje, između naziva jezikoslovlje i lingvistika nema bitnih razlika. Bavljenje problemima jezika ima tradiciju dugu više od dva i pol tisućljeća, dok jezikoslovlje odnosno lingvistika kao samostalna znanstvena disciplina ima povijest od otprilike dva stoljeća.

Povijest jezikoslovlja slična je povijesti mnogih suvremenih znanosti — na temeljna pitanja ponajprije se pokušavalo odgovoriti mitovima i religijskom predajom; kasnije su ta pitanja predmetom filozofskih rasprava. Postupcima uobličavanja teksta bavila se retorika, a posebnim funkcijama jezičnih sredstava stilistika. Opisi tvorbe glasova i govornih organa bili su predmetom bavljenja liječnika, a zatim i fizičara.

Danas lingvistika istražuje jezik s različitih polazišta uzimajući u obzir njegovu složenost. Istražuju se obilježja samog jezika — struktura, sustav, međuodnosi jezičnih elemenata, razvoj je-

zičnih oblika, sličnosti i razlike u jezičnim sustavima. Jednako je važan predmet istraživanja i uloga jezika u funkcioniranju ljudske zajednice, pa se suvremena lingvistika bavi i pitanjima komunikacije, socijalnom uvjetovanošću jezičnih i govornih struktura, tekstnim vrstama.

Lingvistika je i teorijski i empirijski usmjerena znanost — lingvističke i gramatičke teorije temelje se na konkretnim jezičnim opisima odnosno primjenjuju na prikupljene podatke o jezičnim elementima i sustavima. Metode jezikoslovlja odnosno gramatike vrlo su različite. Razlikuju se ovisno o naravi istraživanog objekta, svrsi istraživanja, pa tako imamo potpuno različite metode za primjerice istraživanje glasovnih obilježja nekog jezika, prikupljanje jezičnog materijala, dešifriranje tekstova napisanih na nekom nepoznatom jeziku, zatim sociolingvističke metode, metode istraživanja povijesti književnih jezika.[1]

POČECI JEZIKOSLOVLJA

Početke razmišljanja o jeziku nemoguće je odrediti. Valja pretpostaviti da je bavljenje jezikom bilo uvjetovano ustanovljavanjem činjenice da vlastiti jezik nije i jedini, da postoje različiti jezici. Vlastiti se, naime, jezik smatra jedinim razumljivim jezikom, dok je nepoznati jezik nerazumljiv, stran — o tome svjedoče do danas sačuvani nazivi za neke narode koji govore tuđim, nerazumljivim jezikom: Grci su barbarima nazivali one koji su govorili njima nerazumljivim jezicima, jer su njihov govor doživljavali kao nesuvislo sricanje, „bar, bar". Na isti se način može objasniti i ime za Nijemce u hrvatskomu i drugim slavenskim jezicima.

[1] B. A. Serebrennikow, *Allgemeine Sprachwissenschaft*, sv. III, Methoden sprachwissenschaftlicher Forschung, Berlin, 1976.

Vrlo je teško odrediti starost jezika — jedan od mogućih pokazatelja jest podatak da se prema anatomskim pojedinostima može zaključiti kako se Pithecanthropus pekinensis prije otprilike 500 000 godina mogao artikulirano izražavati.

Pokušaje pronalaženja odgovora na pitanje nastanka jezika nalazimo u tekstu kojim je velikim dijelom uvjetovan razvoj europske kulture, u *Starom zavjetu* (*Knjiga Postanka* 1:18, 19, 20)[2]:

> [18]*I reče Jahve, Bog: „Nije dobro da čovjek bude sam: načinit ću mu pomoć kao što je on."* [19]*Tada Jahve, Bog, načini od zemlje sve životinje u polju i sve ptice u zraku, i predvede ih čovjeku da vidi kako će koju nazvati, pa kako koje stvorenje čovjek prozove, da mu tako bude ime.* [20]*Čovjek nadjene imena svoj stoci, svim pticama u zraku i životinjama u polju.*

Potvrde o božanskoj naravi jezika nalazimo i u najstarijim indijskim tekstovima, primjerice u *Rg-Vedi* (8, 100, 11) stoji: „Božansku riječ (ili božicu Riječ) stvorili su bogovi"; prema svetoj knjizi *Popol Vuh* Quiche'-Indijanaca iz Gvatemale svijet je stvorila božja riječ. Prema staroegipatskoj mitologiji svijet je stvorio bog Atum svojom božanskom riječi.

U *Starom* se *zavjetu* pripovijeda i o nastanku različitih jezika (*Knjiga Postanka* 11):

> [1]*Sva je zemlja imala jedan jezik i riječi iste.* [2]*Ali kako su se ljudi selili s istoka, naiđu na jednu dolinu u zemlji Šinearu, i tu se nastane.* [3]*Jedan drugom reče: „Hajdemo praviti opeke te ih peći da otvrdnu!" Opeke im bile mjesto kamena, a paklina im služila za žbuku.* [4]*Onda rekoše: „Hajde da sebi podignemo grad i toranj s vrhom do neba! Pribavimo sebi ime da se ne raspršimo po svoj zemlji!"* [5]*Jahve se spusti da vidi grad i toranj što su ga*

[2] *Biblija, Stari* i *Novi zavjet*, Stvarnost, Zagreb, 1968.

gradili sinovi čovječji. [6]Jahve reče: „Zbilja su jedan narod, s jednim jezikom za sve! Ovo je tek početak njihovih nastojanja. Sad im ništa neće biti neostvarivo što god naume izvesti. [7]Hajde da siđemo i jezik im pobrkamo, da jedan drugome govora ne razumije." [8]Tako ih Jahve rasu odande po svoj zemlji, te ne sazidaše grada. [9]Stoga mu je ime Babel, jer je ondje Jahve pobrkao govor svima u onom kraju i odande ih je Jahve raspršio po svoj zemlji.

Problem nastanka različitih jezika također je sadržaj mnogih mitova u različitim dijelovima svijeta. Afričko pleme Subiya, primjerice, pripovijeda priču o građenju tornja do neba, jer su ljudi smatrali Mjesec poglavičinim nakitom i željeli ga dohvatiti; drveni se toranj, međutim, srušio, a ljudi su smrtno stradali. Prema predaji Ila toranj je izgradila nesretna, napaćena žena kako bi doprla do boga i zatražila njegov savjet.

Na drugom kraju svijeta, u Srednjoj Americi, Maye su pripovijedali o prvom čovjeku, Votanu, koji je sudjelovao u gradnji kuće što je trebala sezati do neba; ta je divovska kuća mjesto na kojemu je bog svakom plemenu dao poseban jezik.

Motiv tornja pojavljuje se i u azijskoj predaji, primjerice burmanskog naroda Lahu i zapadnokineskoga Lolo — dovršenje tornja bogovi su spriječili time što su pobrkali jezike.[3]

Bavljenje jezikom odnosno problemima jezika bilo je dvostruko uvjetovano — s jedne strane sasvim praktičnim razlozima — potrebom za razumijevanjem nekog jezika, kao i željom za komuniciranjem s govornicima stranog jezika — a s druge strane filozofskim razmatranjima o naravi jezika. Rezultat praktične uvjetovanosti bili su priručnici: rječnici i gramatike. Najstariji su primjer sumersko-akadski silabari i popisi riječi, nastali početkom drugog tisućljeća prije Krista. Razlog bilježenja riječi bilo je očuvanje odumirućeg sumerskog, jezika religijskog kulta, i njegove književnosti. Sumerski je najstariji primjer jezika kulta i obrazovanosti. Nakon propasti Sumerana oko 1800 godina prije Krista taj je jezik sačuvan još jedno i pol tisućljeće kao jezik svećenstva i klasične literature. Da bi omogućili razumijevanje sumerskoga, obrazovani su ljudi sastavljali komentare i interpretirali tekstove. Iz tog je vremena poznat i udžbenik egipatskoga, u istu svrhu — učenje stranog jezika. Sumersko-akadskom popisu riječi kasnije je kao treći jezik dodan hetitski.

[3] Usp. A. Borst, *Der Turmbau von Babel, Geschichte der Meinungen über den Ursprung und Vielfalt der Sprachen und Völker*, sv. I - VI, Stuttgart, 1957 - 1963.

GRČKA I RIM

Mitovi pripovijedaju o nastanku jezika, dok filozofi jezik pokušavaju objasniti. Za grčke je filozofe u 5. stoljeću prije Krista vrlo važno pitanje vezano za jezik bilo kako stvari dobivaju imena, odnosno u kojem su međusobnom odnosu stvar i pripadajuća riječ. Razlog zanimanja za to pitanje nije, međutim, bilo određivanje biti jezika, već je za umijeće raspravljanja bio važan odnos riječi i stvari. Filozofi su pokušavali odrediti pravo, istinsko značenje riječi ἔτυμον. Raspravljalo se o tome je li odnos stvari, odnosno bića i pripadajuće riječi uvjetovan prirodno φύσει ili sporazumom θέσει. Tim je problemima posvećen Platonov dijalog *Kratil* u kojemu se raspravlja o obje teze. Prva teza glasi — imena imaju svoju prirodnu i iskonsku ispravnost, tko razumije riječ, razumije i stvari. Tu tezu zastupa Kratil, koji smatra da između imena i stvari postoji duboka prirodna povezanost, a da svaka stvar dobiva ono ime koje joj po njezinoj biti najbolje odgovara:

Sokrat: Ovo: ime čovjek (ánthropos), znači, budući da su

sve ostale zvijeri nesposobne da o viđenom razmišljaju, da predmnijevaju i natenane razglabaju, (anathoréo), čovjek, čim nešto ugleda - a to znači ópope (vidio je) - odmah i razglaba, i rasuđuje, i zaključuje o tome što je vidio. Zbog toga je od svih životinja jedino čovjek bio nazvan ispravno ánthropos: što je vidio, to pomno ispituje (ánathron há ópope).[4]

Druga teza glasi — sva imena nastaju nagodbom, dogovorom među ljudima, neka su vrsta slobodno biranog oruđa za sporazumijevanje i djelovanje. Tu tezu zastupa Hermogen, koji vjeruje da su imena stvari nastala dogovorom i da ni na koji način nisu povezana sa stvarima koje označuju:

Sokrat: (...) te sada ti i ne znaš o čemu ja govorim?

Kratil: Znam, predragi, iz navike.

Sokrat: Rekavši „iz navike", misliš li da kažeš nešto različito od sporazuma? Kada ti kažeš „iz navike", ne kažeš li da ja, kada izgovaram riječ sklerós (tvrd) mislim na tu stvar, a da ti prepoznaješ da ja nju mislim? Ne kažeš li to?

Kratil: Da.

Sokrat: Prema tome, ako je ti prepoznaješ dok je ja izričem, u tebi se rađa pomoću mene neka predodžba?

Kratil: Da.

Sokrat: I to pomoću nečega što je različito od onoga što ja mislim kad izgovaram, ako lambda (l) zaista nema sličnosti sa sklerótes (tvrdoća), o kojoj ti govoriš. Ali, ako je tako, što tu ima drugo do sporazuma tebe sa samim sobom, a ispravnost imena za tebe je sporazum, jer slova slična i različita su otkrivalačka, ako su prihvaćena navikom i sporazumom? Pa čak ako navika nije ni izdaleka sporazum, ne bi bilo lijepo reći da je sličnost očitovanje, nego navika. Navika, naime, izgleda, jasno izražava i pomoću sličnog i pomoću različitog. Budući da se u tom

[4] Platon, *Kratil*, prijevod D. Štambak, Zagreb, 1976, 41.

slažemo, Kratile - tvoju šutnju shvatit ću kao pristanak - i sporazum navika nužno pridonose očitovanju našeg umovanja jezikom.[5]

Aristotel, Platonov učenik, jezikom se bavio razumijevajući ga kao izraz misli i temelj pjesništva. U skladu s formalizmom svoje filozofije, Aristotel jezični izraz shvaća kao znak (σῆμα) za duševni sadržaj. Ti su sadržaji, kao i stvari preslikane tim sadržajima, za sve ljude isti. Ono što je različito jesu jezični znakovi pa se stoga isti sadržaji mogu izreći različitim jezicima. Aristotel je utemeljitelj logike — otuda i njegovo shvaćanje riječi kao točno određenih jedinica s pomoću kojih čovjek intelektualno djeluje; riječi nam omogućuju uobličavanje složenoga mislenog slijeda. Zadržao je Platonovo razlučivanje imenice i glagola te dodao još i ove dijelove jezičnog iskaza: osnovni jezični glas, slog, veznik ili česticu, skupinu riječi i rečenicu.[6] Ustanovio je kategoriju vremena grčkog glagola.

Stoici, pripadnici filozofske škole koju je oko 308. prije Krista osnovao Zenon iz Kitija, pridonijeli su novim spoznajama o jeziku baveći se prije svega logikom, koju dijele na gramatiku, retoriku i dijalektiku. Njihova su nam istraživanja i rezultati poznati posredno od kasnijih filozofa. Odnos stvari, bića i riječi stoici smatraju prirodnim, jer riječi proizlaze iz općih predodžbi. Prema Diogenu Laerciju razlikovali su ove dijelove govora: imenicu, glagol, veznik i član. Stoici su Aristotelov pojam fleksije ograničili na pet padeža imenice; temeljito su istraživali glagol i njegove brojne oblike razlikujući aktiv i pasiv te prelazne i neprelazne glagole; odredili su važnost međusobne uvjetovanosti subjekta i predikata. Od radova o sintaksi nije sačuvano ništa.

[5] Ibid., 89 - 90.

[6] Razlikovanje riječi prema kriteriju promjene oblika (npr. imenica, zamjenica, glagol) i službi u rečenici (npr. subjekt, predikat, objekt) počelo se dosljedno provoditi tek koncem 19. stoljeća.

Grci se problemima jezika bave i u okviru retorike, govorničke vještine. Retorika se kao disciplina počela razvijati u 5. stoljeću prije Krista iz praktičnih razloga; njezin je razvoj uvjetovan političkim promjenama koje su omogućile javno govorničko djelovanje, a posebno je važan bio govor u sudskim parnicama. U 5. stoljeću prije Krista nastao je i prvi udžbenik retorike Τέχνη ῥητορική, koji neki izvori pripisuju Koraksu iz Sirakuze, a neki, pak, njegovu učeniku Tisiji. Tim je najstarijim udžbenikom retorika određena kao vještina uvjeravanja, a naznačene su i osnove uobličavanja sudskoga govora. Iz istog stoljeća datira i Trasimahov retorički priručnik u kojem se ponajprije razlažu mogućnosti buđenja emocija u slušatelja. Hermagora iz Temna sastavio je u 2. stoljeću prije Krista udžbenik retorike koji se zbog sistematičnosti upotrebljavao i u rimskim školama. Njegovo učenje u 2 — 3. stoljeću razvija Hermogen iz Tarza, koji je svoju teoriju temeljio na analizi starih govornika, prije svega Demostena. Nešto ranije, u 1 — 2. stoljeću nastao je djelomično sačuvani priručnik školskih retoričkih vježbi Elije Teona.[7]

Od posebne je važnosti jezična problematika vezana za istraživanja rukopisa homerskih epova. Jedan od prvih sastavljača spisa o Homeru bio je Antidor u 5. stoljeću prije Krista, koji je vjerojatno prvi upotrijebio naziv γραμματικός — gramatičar. Vrlo rano grčki su gramatičari pridavali pozornost i specifičnim segmentima jezika — tako je Glauk sa Sama u 5. stoljeću prije Krista ustanovio učenje o šest grčkih akcenata.

Početkom 3. stoljeća prije Krista ustanovljavanjem velike knjižnice, grčka kolonija Aleksandrija postaje središtem intenzivnoga literarnog i jezikoslovnog djelovanja. U knjižnici su, među ostalim, bili pohranjeni i rukopisi s homerskim epovima. Gramatičar Amonije, voditelj biblioteke, u 2. stoljeću prije Krista

[7] M. Bricko, D. Novaković, D. Salopek, Z. Šešelj, D. Škiljan, *Antički filolozi*, u: „Latina et Graeca" 25/85, 85 - 106, 26/85, 109 - 121.

napisao je veoma važna djela o kritičkom priređivanju Homerovih tekstova. Počinju se razvijati i uže gramatičke discipline — Apolodor iz Atene u 2. stoljeću prije Krista bavi se etimološkim studijama; u 2. i 1. stoljeću prije Krista nastaju i opsežni leksikografski radovi: Demetrije iz Magnezije sastavlja leksikografske popise homonima imena ljudi i gradova, Filemon iz Eksona atički rječnik. Didim iz Aleksandrije, autor više od 3 500 knjiga, posvetio se specijaliziranim rječnicima pojedinih literarnih vrsta; neke njegove formulacije stoljećima su preuzimane bez izmjena. Iz 2. stoljeća prije Krista datira i Drakontov *Pravopis* Ὀρθογραφία. Aristarh iz Samotrake je u oko 800 spisa komentirao najvažnije grčke autore od Homera preko Eshila, Sofokla i Euripida do Herodota. Komentari sadrže i temelje gramatičkog učenja koje će razviti Dionizije Tračanin. Grčka gramatika Dionizija Tračanina Τέχνη γραμματική iz 2 — 1. stoljeća prije Krista obuhvatila je znanja o jeziku nastala u prethodna četiri stoljeća. Ta se gramatika sastoji od 25 paragrafa. U prvom paragrafu Dionizije određuje gramatiku kao poznavanje upotrebe jezika u pjesnika i pisaca. Posebno se bavi čitanjem, naglaskom, interpunkcijom. Izvorno je, naime, značenje pojma gramatika vještina čitanja i pisanja. Polazi od slova (slova sve do 19. stoljeća odnosno do J. Grimma znače glasove), preko slogova te opisuje vrste riječi, osim već poznatih i prilog, particip, zamjenicu te prijedlog. Promjenjive riječi određuje prema kategorijama padeža, roda, broja, vremena i načina. Rečenicu određuje kao spoj riječi što predstavljaju zaokruženi smisao, ali sintaksu nije pobliže istraživao. Dionizijeva je gramatika potkraj antike prevedena na armenski i prerađena za sirijski. Bila je školski udžbenik od velikog utjecaja čak do 18. stoljeća.[8]

U Aleksandriji djeluje i gramatičar Apolonije Diskol (2. stoljeće). Opus mu je golem. Od manjih djela sačuvane su rasprave o

[8] Dionysos Thrax, prema izdanju *Ars grammatica* G. Uhliga, Leipzig, 1883.

zamjenicama, o prilozima i o veznicima. Najpoznatije je djelomice sačuvano djelo o sintaksi, prvo te vrste u nama poznatoj antičkoj tradiciji. Pod sintaksom smatra svako redanje odnosno slaganje: glasova u slog, slogova u riječi, riječi u rečenice. Za razliku od svojih prethodnika nije proučavao osobitosti pjesničkog jezika.[9] O opsegu i dosezima grčkog bavljenja pitanjima jezika govori i podatak o pregledu povijesti filologije u 11 knjiga što ga je u 1. stoljeću prije Krista sastavio Asklepijad iz Mirlije, učenik Dionizija Tračanina.

Kod Rimljana je grčki jezik bio dijelom izobrazbe aristokratske djece, a školovanje se većinom dopunjavalo boravcima u nekomu od velikih helenističkih filozofskih odnosno retoričkih središta. Posebno su znamenite bile gramatičarske škole u Ateni, Aleksandriji i Pergamonu. Jezik je, pak, bio predmetom zanimanja ne samo gramatičara već i filozofa i retoričara. O važnosti jezikoslovnih pitanja govori i činjenica da je, primjerice, Cezar za pohoda na Galiju napisao gramatičku raspravu o analogiji i anomaliji i posvetio je Ciceronu. Prvi važniji rimski gramatičar bio je Marko Terencije Varon, suvremenik Dionizija Tračanina. Od njegovog djela *De lingua latina* sačuvano je pet od ukupno 25 knjiga. Sačuvani je dio uglavnom posvećen etimologiji. Varon riječi dijeli na promjenjive (*verba fecunda*) i nepromjenjive (*verba sterilia*); promjenjive se riječi dalje dijele ovisno o tome imaju li kategoriju padeža ili vremena. Tako kategorija padeža određuje riječi koje naziva nomina (imenice, zamjenice i pridjevi), a kategorija vremena određuje glagole. Obje se kategorije pojavljuju kod participa, a prilozi (*adverbia*) ne poznaju nijednu od tih kategorija. Varon je za svoje suvremenike bio jedan od najuglednijih znanstvenih autoriteta. Tako se, primjerice, Ciceron potvrdno izrazio o njegovim postignućima, a Cezar ga je, iako je bio pristaša pompejevaca, imenovao voditeljem knjižničnih zbirki.

[9] Apollonios Dyskolos, *Vier Bücher über die Syntax*, prijevod i komentar A. Buttmann, Berlin, 1877.

Manje je, međutim, poznato kakva je bila recepcija njegovih djela nakon ponovnog otkrivanja prvih rukopisa. Nesporno je da su njegove tekstove poznavali i Petrarca i Boccaccio. Isto je tako pouzdano da je tekst *De lingua latina* početkom 15. stoljeća prepisivan mnogo puta, jer je u vatikanskoj biblioteci sačuvano više prijepisa iz toga vremena. Prvom tiskanom verzijom iz 1471. godine završava prva faza recepcije, dok druga faza započinje u 16. stoljeću sustavnom filološkom rekonstrukcijom izvornoga teksta. Jedan od najvažnijih spisa o Varonu jest spis *Coniectanea in Varronem* Josepha Justusa Scaligera iz godine 1565. Za povijest bavljenja jezikom Varon je važan ponajprije kao kritičar jezika odnosno kao cenzor ispravne uporabe jezika i zagovornik jezične kulture.[10]

Rimljani su se također zanimali i za specifične jezične probleme. Marko Valerije Prob je po uzoru na aleksandrijske gramatičare priređivao kritička izdanja rimskih pjesnika. Lucije Elije Stilon Prekonin (2 — 1. stoljeće prije Krista), učitelj Varonov i Ciceronov, sastavio je sintaktički priručnik. Velik je utjecaj imao rječnik rijetkih riječi Verija Flaka, popraćen etimološkim tumačenjem; taj je rječnik ostavio traga i u uznapredovalom srednjovjekovlju. Marko Tulije Tiron je u 1. stoljeću prije Krista razradio poseban stenografski sustav. Lucije Plocije Gal osnovao je retorsku školu u kojoj je pokušao stvoriti zaseban rimski retorički sustav, a Lucije Atej Pretekstat proučavao je stilistiku. Cezar se, osim već spomenute rasprave o analogiji i anomaliji, bavio i pitanjima fleksije, pravopisa i leksika. Ciceron je, pak, posebnu pozornost pridao teoriji govorništva, prije svega analizi govorničke vještine. Njegovi spisi, primjerice *De oratore, Orator ad M. Brutum* vrhunac su starije latinske retorike.

[10] D. Cherubim, *Varro Teutonicus - Zur Rezeption der antiken Sprachwissenschaft in der frühen Neuzeit*, u: „Zeitschrift für Germanistische Linguistik" 23/95, 125 - 153.

Kvint Remije Palemon je u 1. stoljeću preradio gramatiku Dionizija Tračanina i u mnogim dijelovima postavio temelje rimske gramatičke tradicije. Flavije Kaper (2. stoljeće) autor je spisa o tvorbi riječi, a Statilije Maksim skupljač je idiolektalnih izraza pojedinih autora. U 4. stoljeću Dositej Magister sastavlja dvojezičnu latinsko-grčku gramatiku s doslovnim grčkim prijevodom između redaka; prva poznata usporedba grčkog i latinskog datira iz 1. stoljeća prije Krista, a autor je Klaudije Didim. Elije Donat (4. stoljeće) napisao je dvije gramatike. Manja, početnička (*Ars minor*) pisana je u obliku pitanja i odgovora; u većoj (*Ars maior*) obrazlažu se svi dijelovi jezičnog sustava, od temeljnih pa do njihove stilske upotrebe. Glasoviti crkveni naučitelj Augustin (354 — 430) bio je prije obraćenja predavač retorike u Kartagi, Rimu i Milanu, a bavio se i gramatikom. U djelu *De doctrina christiana* jedinom svrhom upotrebe jezika naznačuje prenošenje vlastitih sadržaja svijesti *in alterius animum* — u duh drugoga.

Most između antike i srednjega vijeka predstavlja Priscijanovo djelo *Institutiones grammaticae*, nastalo u 5. stoljeću nadovezujući se na tradiciju Apolona Diskola i Dionizija Tračanina. Od 18 knjiga prvih je 16 posvećeno glasovima i oblicima, a zadnje se dvije bave problemima sintakse odnosno konstrukcije. Prvih je 16 knjiga poznato pod nazivom *Priscianus maior*, a zadnje dvije kao *Priscianus minor*. O velikoj rasprostranjenosti toga djela u srednjem vijeku svjedoči podatak o otprilike tisuću primjeraka rukopisa. Usporedno se rabila i Donatova *Ars grammatica* iz 4. stoljeća i to u dvije verzije — u tri knjige i u sažetom obliku, u verziji što obuhvaća samo dijelove govora.

Glavno djelo Izidora Seviljskoga, čiji su znanstveni spisi bili jedan od važnih izvora izobrazbe u srednjem vijeku, jest *Etymologiarum seu Originum libri XX*.

Indija

Praktični razlozi uvjetovali su početke bavljenja jezikom i u staroj Indiji. Vedska je kultura poznata iz golemog korpusa tekstova što su imali isključivo kultnu namjenu. Kako je obred bio osnovna preokupacija vedskih Indijaca, kultna se djelatnost njegovala s iznimnom brigom. U vedskim se školama predavala fonetika (*śikšā*), gramatika (*vyākarana*), metrika (*chandas*) i etimologija (*nirukta*). Najbolje je sačuvana fonetika, jer se pravilnom izgovoru glasova i riječi vedskih mantri (izreka, pjesama) pridavala posebna pozornost. Ta je fonetika prije svega artikulatorno-normativna, ali se ističu bitna distinktivna obilježja glasova, pa su upotrebljiva za konstruiranje fonološkog sustava.[11]

Staroindijski gramatičar Pāṇini (otprilike 4. stoljeće prije Krista) u svom je djelu *Aštadhyayi* (*Osam razdjela*) skupio oko 4 000 pravila-aforizama i lista osnovnih oblika na koje se pravila odnose. Pravila su poredana tako da se funkcija određenog pravila određuje prethodnim pravilima. Važan su prilog gramatici komentari Pāṇinijevih nasljednika. Jezik opisan u Pāṇinijevoj gramatici rano je stekao ugled apsolutne norme i pojava je toga djela bitna za kasniju sudbinu sanskrta kao književnog jezika. Pāṇinijevu je gramatiku Kātyāyana popratio komentarom *Varttika* (*Napomene*). *Napomene* je u 2. stoljeću prije Krista razradio i dopunio Patañjali. Iz njihovih rasprava proizlazi da su riječi, predmete i njihovo značenje (tj. odnos) smatrali vječnim. Filozof i gramatičar Bhaṛtrhari u 7. stoljeću svojim komentarom uz Patañjalijevu *Mahā-bhāšyu* i samostalnim djelom *Vākya-padīya* (*O govoru i rečenicama*) nastavlja apsolutističku filozofiju jezika započetu u Upanišadama. On smatra da su riječi koje mi izgovaramo samo manifestacije jednoga zbiljskog jezika koji je nosilac značenja. Taj je jezik najviša zbilja i cijeli je svijet riječi i

[11] Usp. M. Jauk-Pinhak, *Stara indijska lingvistička teorija*, u: „Suvremena lingvistika" 5 - 6/72, 77 - 82.

predmeta manifestacija Apsolutne riječi. Apsolutna egzistencija manifestira se u obliku riječi, a Brahman je i sam riječ.[12]

SREDNJI VIJEK

Neki elementi europskoga jezikoslovnog naslijeđa čine se nejasnima ili proturječnima. Razlog je tome nedostatak izvornih tekstova. Flavije Magno Aurelije Kasiodor (5 — 6. stoljeće), utjecajan Teoderikov dvorjanin, povukao se iz javnog života i osnovao samostan u Kalabriji, u kojemu su se skupljali, prepisivali i prevodili kodeksi antičkih tekstova, što je bilo iznimno važno za očuvanje antičke književne i obrazovne tradicije. Njegova rasprava *De orthographia* izrasla je iz praktičnih potreba prepisivača. Iz onih tekstova što su do srednjeg vijeka sačuvani ili u potpunosti ili samo u fragmentima jasno proizlazi da se može pratiti povezana razvojna linija od Platona do srednjovjekovnih skolastika.

U srednjem vijeku Priscijanova i Donatova gramatika i dalje uživaju velik ugled; kako se u ranomu srednjem vijeku o grčkomu nije znalo gotovo ništa, te su dvije gramatike nezaobilazni priručnici za razumijevanje latinske Biblije.[13]

Pojmovi jezik i gramatika u to se doba često zamjenjuju jer se jezikom smatra ono što je shematizirano gramatikom. U 12. stoljeću Petrus Heliae (Helie, Helias) sastavlja opsežan komentar uz Priscijana *Summa grammaticae*. Gramatiku određuje kao znanost o ispravnom pisanju i govorenju; zadaća joj je da na skladan način poveže slova u slogove, slogove u riječi, a riječi u rečenice. Primijenivši u gramatici aristotelovsku logiku, utemeljio je spekulativnu ili filozofsku gramatiku. Alexander de Villa-Dei sastavio je gramatička pravila u heksametrima naslovljena *Doctrinale*. Taj je spis iz 1199. godine bio tako popularan da je preživio i humanizam i reformaciju, a zadnji je put tiskan 1588. godine.

Skolastičkim se razdobljem određuje razdoblje europske teologijske i filozofske misli od 9. do 15. stoljeća. Obrazovni *curriculum* srednjovjekovnih škola obuhvaćao je trivium — gramatiku, dijalektiku i retoriku te quadrivium — geometriju, aritmetiku, astronomiju i glazbu, što pretpostavlja i bavljenje pitanjima jezika.

Skolastici su proučavali jezik ponajprije kao oruđe za raščlambu strukture stvarnosti. Posebnu je važnost imalo pitanje značenja. Skolastička promišljanja jezika nadovezuju se na Aristotela, a osnovna im je nakana njegovu logiku primijeniti na gramatiku. Smatra se da logika i gramatika doduše imaju isti predmet — smislenu rečenicu, s tom razlikom što je gramatičar usmjeren na ispravno građenu rečenicu (*sermo congruus*), dok je logičar usmjeren na istinitu rečenicu (*sermo verus*). Zadaća je znanstvene odnosno spekulativne gramatike otkrivanje načela prema kojima je riječ kao znak s jedne strane povezana s ljudskim razumom, a s druge strane s onim što predstavlja ili označuje. Stoga se gramatika može odrediti i kao filozofska teorija dijelova govora. Toma Akvinski u djelu *Summa theologiae* određuje jezik kao sredstvo za objavljivanje onoga što je skriveno u duhu.

Srednjovjekovna etimologija objašnjava riječ pomoću druge riječi ili više njih koje su bolje poznate, a prema obilježjima stvari i sličnosti slova. Tako se, recimo, latinska riječ *fenestra* (prozor) tumači kao *ferens nos extra* (što nas nosi van); značenje latinske riječi *lapis* (kamen) tumači se kao *laedens pedem* (što oštećuje nogu), a riječi *cadaver* (leš) tumači se kao *caro data vermibus* (meso dano crvima). Predmet rasprava je i nastanak jezika. U doba skolastike često se na temelju prirodne filozofije i logike razvija tumačenje Biblije temeljeno na autoritetima. Polazište rasprava o podrijetlu jezika dvije su suprotstavljene teze: podrijetlo jezika se može

[12] Usp. R. C. Pandeya, *Indijska filozofija jezika*, Beograd, 1975.
[13] J. Pinborg, *Die Entwicklung der Sprachtheorie im MA*, Münster, 1967.

objasniti odnosno podrijetlo jezika se ne da objasniti. Tri su, pak, osnovna objašnjenja nastanka jezika: jezik je Božje djelo; jezik je djelo prirode; jezik je čovjekovo djelo. Svako od ta tri objašnjenja pojavljuje se u različitim varijantama. Najrazličitija su tumačenja jezika kao Božjeg djela — Bog je jezik čovjeku darovao, ulio, udahnuo, objavio, podučio je čovjeka jeziku. Ilustrativan primjer tih rasprava jest djelo *Enarratio in Genesim* kartuzijanskog redovnika Dionizija, nastalo u prvoj polovici 15. stoljeća — Bog dovodi životinje pred Adama kako bi prvi čovjek shvatio da među životinjama nema prikladne zamjene za ženu te da bi životinjama dao imena.[14] Tumačenje razloga za Adamovu zadaću imenovanja životinja Dionizije preuzima od Augustina; radi se ujedno i o razlogu za učenje i upotrebu jezika uopće — da bi Adam mogao svoje znanje prenijeti na potomke, potreban mu je jezik. Na taj način Dionizije određuje temeljnu funkciju jezika, a to je komuniciranje, informiranje i instrukcija.

Humanizam i renesansa

Početkom 14. stoljeća nastaje prvo djelo posvećeno narodnom jeziku, spis *Nauk o pučkom jeziku* Dantea Alighierija. Dante dokazuje vrijednost narodnog jezika, dakle talijanskoga, i smatra ga plemenitijim i vrednijim od latinskoga.[15] Proširivanje zanimanja s latinskoga i na druge jezike očitovalo se i mnogo prije nastajanjem gramatika narodnih jezika — poznata je irska gramatika iz 7. stoljeća, islandska iz 12; u 13. stoljeću Roger Bacon sastavlja gramatiku grčkoga i hebrejskoga.

[14] Usp. L. Kaczmarek, *Aspekte scholastischer Sprachursprungstheorien*, u: *Theorien vom Ursprung der Sprache*, sv. I-II, Berlin — New York, 1989.

[15] Dante Alighieri, *De vulgari eloquentia*, Firenze, 1968, *Nauk o pučkom jeziku*, Zagreb, 1998.

Jedna od značajki srednjovjekovnog bavljenja jezikom jest usmjerenost na latinski jezik i Bibliju te tekstove crkvenih otaca i Donatovu i Priscijanovu gramatiku. U razdoblju humanizma jača zanimanje za grčki. Također se širi zanimanje i za druge tekstove osim onih kojima se bavilo u srednjem vijeku, pa se čitaju svi latinski i grčki autori do čijih se tekstova moglo doći. Osnovni problem humanističkog promišljanja jezika jest kako relativnost individualne upotrebe jezika povezati s općom obvezatnošću jezika. Dok u skolastičko-sveučilišnom tipu obrazovanja pretežu logika, filozofija prirode, metafizika, matematika, astronomija, medicina, pravo i teologija, humanistički program obrazovanja ističe humanističke discipline — gramatiku, retoriku, povijest, književnost odnosno pjesništvo, a od filozofskih disciplina samo etiku.

Hrvatski filozof Frane Petrić (Franciscus Patricius) učio je grčki u Ingolstadtu, a od 1547. godine studira filozofiju i matematiku u Padovi. Od 1587. do 1592. godine predaje Platonovu filozofiju u Ferrari, a zatim do smrti 1597. godine u Rimu. Za razumijevanje Petrićevih stajališta i postavki o retorici posebno su važne rasprave glavnih predstavnika humanizma o pitanjima jezika i retorike, odnosa retorike i filozofije, ljudske spoznaje i tipova znanja. Petrić u *Dijalozima o povijesti* iz 1560. godine razgraničuje *ars oratoria*, retoričko umijeće, *ars poetica*, pjesničko umijeće, te *ars historica*, historiografsko umijeće. U *Dijalozima o retorici*, izdanima u Veneciji 1562. godine, ide korak dalje i podvrgava kritici samu retoriku kao govorničko umijeće i kao znanstvenu disciplinu te vladajući položaj što ga je zauzimala u duhovnoj kulturi sve tamo od grčkih sofista, rimskih govornika, preko srednjovjekovnih kompilatora i pisaca retoričkih udžbenika do humanističko-renesansnog vremena što započinje Petrarkom.[16]

[16] Usp. F. Zenko, *Predgovor, Deset dijaloga o retorici*, Pula - Rijeka, 1983.

Petrićevi su dijalozi o retorici, osim povijesnog pregleda, i slika njegovih shvaćanja o značenju jezika i govora za spoznaju (retorika), kao i disciplina koje se bave odnosom među riječima (gramatika), ispravnošću naših sudova (logika), odnosom riječi i stvari te značenjem (semantika).[17] Petrić se bavi pitanjem kako riječ i govor odražavaju stvarnost. On ponajprije ustraje na rušenju idolatrije riječi, razlučujući pojmove. U prvom dijalogu *Il Lamberto, ovvero del parlare* (*Lamberto ili o govorenju*) raspravlja se o odnosu značenja i znaka te pojma. U raspravi sudjeluju Michiele Lamberti (LAM), Giulio Strozzi (STR) i Frane Petrić (PE):

STR: Možda tako ovaj izričaj „kamen" nosi u sebi kamen? A ovaj drugi „nebo" nosi nebo?

PE: To ne, jer bi preveliku utrobu imali.

STR: Ali kako to? Zar kamen i nebo nisu izvan izričaja?

PE: Jesu, ali ja sam vjerovao da spoznate stvari ne nosi izričaj sam po sebi nego njegovo značenje.

STR: On ih onda nosi sa sobom tako da one ostaju izvan njega, ne rekoste li ovako?

PE: Da, rekoh.

STR: Na koji način, dakle, izričaj sa sobom nosi stvar, ako ona stalno ostaje vani?

PE: Možda tako da izričaj sa sobom nosi pojam stvari.

STR: Želite li možda reći, Petriću, da se od dobre stvari u duhu stvara pojam koji poslije izlazi iz izričaja, da se čuje?

PE: Točno tako.

STR: Ali, izlazi li on na taj način da više ne ostaje u duhu?

PE: To ne.

STR: Ono što nam dolazi preko smislenog glasa nije, dakle, ni unutar glasa, a niti unutar pojma.

[17] Usp. Lj. Schiffler, *Frane Petrić - Franciscus Patricius, Od škole mišljenja do slobode mišljenja*, Zagreb, 1997.

PE: To ne znam pouzdano.

STR: Ni pojam nije u glasu, jer on ostaje u duhu.

PE: Ni to.

STR: Jednako tako nećemo reći da je glas u pojmu, ili u stvari.

PE: Nećemo.

STR: Niti da je pojam u stvari.

PE: Nećemo ni to.

STR: Sve to troje, dakle, glas, pojam, stvar međusobno je u svemu razdijeljeno.

PE: Jest.

STR: Ali, ipak su na stanovit način međusobno povezani, premda jedno u drugo ne ulazi.

PE: Istina je.

STR: Možda na taj način što glas posredstvom pojma označuje stvar.

PE: Tako je zaista.

STR: Ako je tako, možda će trebati da se stvar uzme prije pojma, a zatim pojam prije glasa.

PE: Tako je uistinu.

STR: A taj smisao, kojim nam onda zvuči svojom vlastitom silom, da nam bude glasom stvoreni znak pojma.

PE: To i ništa drugo, koliko ja sudim.

STR: Glasom je, dakle stvoren znak pojma koji se u nečijem duhu oblikovao o stvari?

PE: Tako je.

STR: Mogli bismo, dakle prema ovoj našoj izjavi reći da je govorenje razgovijetan ljudski glas koji stvara znak pojma u nečijem duhu i, svojim posredstvom, također stvari.[18]

[18] F. Petrić, *Deset dijaloga o retorici*, Pula - Rijeka, 1983, 48-49.

Zanimljivo je što Petrić kaže o ontogenetskom razvoju govora:

PE: *U djece plač, smijeh i drugi glasovi između toga služe umjesto govora za njihove potrebe. Pa ako je to govor, on je prirodan i pripada svim ljudima.*

COR: *Da, ako je to govor.*

PE: *A zatim ima još jedna njegova vrst koja je napola artikulirana, a napola nije.*

COR: *A koji je to?*

PE: *Onaj kad se djeci tek razveže jezik. U njemu su jednosložne riječi s jednim naglaskom.*[19]

U kontekstu hrvatske renesansne retorike značajna su inovativna shvaćanja dubrovačkog filozofa Nikole Vitova Gučetića (di Gozze), Petrićeva suvremenika, sadržana u njegovim komentarima prve knjige Aristotelove *Retorike,* nastalima vjerojatno oko 1600. godine. Svojim stajalištima o odnosu govora i mišljenja, poimanjem govora kao umjetnosti, istovjetnosti dijalektike i retorike te međusobne povezanosti retorike i logike, Gučetić anticipira razdoblje barokne retorike.

Razdoblje otkrivanja novih dijelova svijeta u 15. i 16. stoljeću iznimno je važno i za razvoj jezikoslovlja — u to se, naime, doba prikupljaju opisi dotad nepoznatih jezika. Iako su autori tih opisa prije svega putnici, diplomati i misionari, prikupljeni materijal omogućio je razvoj jezikoslovlja kao samostalne znanstvene discipline u 19. stoljeću.

Osim zanimanja za nepoznate jezike, raste i zanimanje za narodne jezike pa je razdoblje od 15. do 17. stoljeća obilježeno sve većim brojem rječnika, gramatika i pravopisnih priručnika europskih jezika. U 16. su stoljeću osim velikoga latinskog rječnika Roberta Stephanusa *Thesaurus linguae latinae* iz 1531. godine te enciklopedijskoga latinskog rječnika Ilije Crijevića (Aelius

[19] Petrić (PE) razgovara s Gabriellom Coronarom (COR); ibid., 249.

Lampridius Cervinus) i grčkog rječnika Henricusa Stephanusa iz 1572. godine objavljeni, primjerice, i rječnici češkog, poljskog, flamanskog i bretonskog te 35 francuskih i 20 španjolskih gramatika. Zanimljiva je rasprava Josepha Justusa Scaligera *Diatriba de Europaeorum linguis* tiskana 1610. godine. Scaliger u Europi razlikuje četiri velika materinska jezika te osam malih. Veliki su jezici latinski, grčki, germanski i slavenski, a mali albanski, tatarski, madžarski, finski, irski, starobritanski i bretonski te baskijski. Od slavenskih jezika navodi rutenski, poljski, bosanski, ilirijski, dalmatinski i vindijski.

Najstariji zasad poznati dvojezični rječnik u kojem se kao jedan jezik javlja hrvatski objavljen je 1527. godine pod naslovom *Opera nuova che insegna a parlare la lingua schiavonesca,* a autor je vjerojatno Petar Lupis Valentian.

Autor prvog hrvatskog samostalno tiskanog rječnika je Šibenčanin Faust Vrančić koji je 1595. godine u Veneciji objavio *Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum Latinae, Italicae, Germanicae, Dalmaticae et Ungaricae.* Rječniku je pridodan popis hrvatskih riječi koje se kao posuđenice javljaju u madžarskom, što se smatra našim prvim sustavnijim pokušajem etimološkog razmatranja rječničkog blaga.[20] Prva hrvatska tiskana gramatika nosi naslov *Institutionum linguae illyricae libri duo,* a objavljena je u Rimu 1604. godine (pretisak „Most" br. 1, Zagreb 1990, str. 237 — 427); autor je isusovac Bartol Kašić. Na temelju Vrančićeva rječnika Kašić je izradio hrvatsko-talijanski rječnik tako da je „dalmatinski" stupac sustavno poredao po abecedi i zatim pridodao značenja iz stupca „talijanski".[21] Kašić se bavio i pitanjima pravopisa te prevođenjem; osim *Rituala rimskog* (*Ritual rimski istomačen slovinski po Bartolomeu Kašiću,* Rim, 1640,

[20] M. Moguš, *Povijest hrvatskoga književnoga jezika,* Zagreb, 1993.

[21] B. Kašić, *Hrvatsko-talijanski rječnik s konverzacijskim priručnikom,* prema rukopisu RKP 194 priredio Vladimir Horvat, editio princeps, Zagreb, 1990.

pretisak priredio i pogovor sastavio Vladimir Horvat, Zagreb, 1993) na hrvatski je preveo i Bibliju, ali je Sv. Oficij zabranio tiskanje njegova prijevoda Novoga zavjeta. U obranu prijevoda Kašić je objavio tri latinska teksta u kojima uspoređuje slavenske prijevode Biblije što ga, prema nekim autorima, kvalificira kao jednoga „od prvih slavenskih filologa".[22]

Jakov Mikalja objavio je u Loretu 1649. godine gramatiku talijanskoga jezika u jednoj knjizi: *Gramatika talianska ukratko illi kratak nauk za naučiti latinski*, namijenjenu našim učenicima koji su trebali otići na daljnje školovanje u Italiju. Mikalja je objavio i rječnik *Blago jezika slovinskog* u kojemu se uz svaku hrvatsku natuknicu nalazi talijanski i latinski ekvivalent.

Grafijskim je problemima posvećena knjiga Dubrovčanina Rajmunda Đamanjića *Nauk za dobro pisati latinskijem slovima riječi jezika slovinskoga* iz 1639. godine.

U drugoj polovici 17. stoljeća objavljen je kajkavski rječnik *Dictionar ili reči slovenske z vekšega vkup zebrane* (1670) autora Jurja Habdelića koji smatra da je najbolje kada se za osnovicu književnog jezika odabere jedno narječje. Habdelić se odlučuje za kajkavsko narječje, želeći da ono preuzme funkciju književnoga jezika u cijelom sjevernom dijelu Hrvatske.

Prosvjetiteljski pristup

U 17. stoljeću bavljenje jezičnim problemima pod utjecajem je novih filozofskih razmatranja. Stajališta engleskog filozofa Francisa Bacona bliska su Petrićevim stajalištima o antiretorici. U djelu *De dignitate et augmentis scientiarum* (iz 1623. godine) Bacon razlikuje dvije vrste gramatike — literarnu i filozofsku

[22] Usp. J. Bratulić, *Otac hrvatske gramatike: Bartol Kašić (1575 - 1650)* u: Portreti hrvatskih jezikoslovaca, Zagreb, 1993, 29.

gramatiku (*grammatica litteraria, grammatica philosophica*). Prva je deskriptivna gramatika, gramatika koja se bavi riječima, dok je potonja spekulativna gramatika u skolastičkom smislu. Bacon, međutim, smatra da te dvije vrste gramatike ne zadovoljavaju, već da treba uvesti i poredbenu gramatiku svih jezika, cilj koje bi bio prikazati osobitosti odnosno prednosti i nedostatke jezika. Na osnovi prednosti konstruirao bi se savršeni jezik kojim bi se mogle izraziti sve ljudske misli i osjećaji.

Drugi važni filozof empirizma John Locke svoja razmatranja temelji na tezi da sve ideje potječu iz iskustva, a da je naša spoznaja svojim opsegom vrlo ograničena. U uvodu treće knjige svog najvažnijeg djela *Essay Concerning Human Understanding* iz 1690. godine Locke navodi kako je Bog čovjeku podario sposobnost govora jer ga je odredio društvenim bićem.[23] Osim komunikacijske funkcije, Locke navodi još jednu jezičnu funkciju, onu samokomuniciranja.

Određenje jezika kao oruđa razuma, *instrumentum rationis*, jedna je od temeljnih značajki prosvjetiteljsko-racionalističke jezične teorije autora 17. i 18. stoljeća. To stajalište zastupaju mnogi autori, pa tako i jedan od najvažnijih iz tog razdoblja, René Descartes (Renatus Cartesius), koji u pismu iz godine 1629. raspravlja o mogućnosti strogo logički strukturiranoga univerzalnog jezika. Takav bi se jezik trebao temeljiti na uspostavljanju matematički preciznog redoslijeda svih misli, i to tako da bi se svakoj jednostavnoj misli mogao pridružiti jedan jednostavni jezični znak. Budući da bi takav jezik mogao označavati precizno, bilo bi gotovo nemoguće zabuniti se, a na taj bi se način poduprla snaga ljudske prosudbe.

U okvirima racionalističke filozofije u Francuskoj je kao uzor uspostavljena logičko-matematička metoda koja je u drugoj po-

[23] Usp. A. Gardt, *Die zwei Funktionen von Sprache: kommunikativ und sprecherzentriert*, u: „Zeitschrift für Germanistische Linguistik" 23/95, 153 - 171.

lovici 17. stoljeća utjecala na nastajanje prve opće, teorijsko-kritičke gramatike, poznate kao gramatika iz Port-Royala (1660). Port-Royal je bila glasovita opatija i škola u blizini Pariza. Autori gramatike su Antoine Arnauld i Claude Lancelot, koji su si postavili zadaću da na razumljiv način objasne logičke osnove onoga što je zajedničko svim jezicima, da uvedu u bitne jezične pojave i gramatičke pojmove francuskoga jezika. Iako se u podnaslovu spominju „svi jezici", radi se, zapravo, samo o grčkom, latinskom i francuskom. Ta je gramatika postala uzor brojnim općim gramatikama.

Bavljenje problemima jezika samo je jedno od područja zanimanja njemačkog filozofa Gottfrieda Wilhelma Leibniza. Njegova razmišljanja o jeziku nalazimo u nizu pojedinačnih spisa, kao i u pismima koja je razmjenjivao s brojnim suvremenicima — filozofima, diplomatima, vladarima. Najopsežnija razmatranja jezičnih pitanja sadržana su u spisu *Nouveaux essais sur l' entendement humain,* nastalom 1704. godine, a objavljenomu 1756. godine, gotovo pedeset godina nakon autorove smrti. Raspon jezičnih problema kojima se bavi vrlo je širok — seže od problema odnosa jezika i mišljenja, preko naravi i funkcije riječi do poredbenoga jezičnog opisa. Leibniz jednako odlučno odbija Descartesov matematički racionalizam, kao i srednjovjekovni skolastički realizam. Pojmovi znanja i individualnosti međusobno se uvjetuju. Leibniz pokušava prodrijeti do „istinski stvarnog" polazeći od svijesti, od percepcije kao općepoznatoga.

U spisu *Unvorgreiffliche Gedancken, betreffend die Ausübung und Verbesserung der Teutschen Sprache* iz godine 1697. Leibniz riječi određuje kao znakove što označavaju ne samo misli već i stvari. Riječi kao znakovi potrebne su nam kako bismo drugima mogli prenijeti naše misli, ali isto tako kako bismo pomogli uobličavanju vlastitih misli. Leibniz smatra da bez jezičnih znakova uopće ne bismo mogli jasno razmišljati ni zaključivati jer je jezik oruđe razuma, ponajprije za samog govornika.

Osnovna je funkcija riječi da predstavljaju i objašnjavaju ideje. Stoga su i ljudski organi tako oblikovani da mogu tvoriti artikulirane glasove što se nazivaju riječima. Jedino je čovjek sposoban služiti se glasovima kao znakovima unutrašnjih misli i prenositi ih drugima. Odnos između određenoga artikuliranoga glasa, odnosno skupine glasova i odgovarajuće ideje nije prirodan, već je rezultat proizvoljnog određenja. Kada bi između određene skupine glasova i određene ideje postojala prirodna veza, postojao bi samo jedan jezik.

Leibniz razlikuje dvostruku upotrebu riječi — riječi pomažu našem pamćenju i na taj način govorimo sami sa sobom; riječi nam služe kako bismo drugima mogli priopćiti vlastite misli. Upotreba riječi u priopćavanju također je dvostruka, jer služi ili građanskom ili filozofskom ophođenju.

Kao jednu od važnih zadaća proučavanja jezika Leibniz određuje poredbeni opis pojedinih jezika. Stoga znanstvenicima preporuča da pobliže istražuju, primjerice, baskijski, finski, turski, perzijski, armenski, gruzijski i druge jezike jer bi uspoređivanjem mogli razjasniti i podrijetlo nacija. Leibniz smatra da jezici nisu nastali kao rezultat nekog plana, već kao rezultat prirodnog nastojanja čovjeka da glasove prilagodi afektima i kretanju duha. Jezik je odraz ljudskog duha, a raščlamba značenja pojedinih riječi najbolje pokazuje kako funkcionira razum. Leibniz je uputio i na zajedničko podrijetlo europskih jezika u kojima se skrivaju tragovi starog, vrlo rasprostranjenog jezika, o čemu svjedoče mnoge riječi koje se rasprostiru na području od Atlantskog do Tihog oceana. Također je upozorio na sličnosti između finskog i madžarskog.[24]

[24] Usp. G. W. Leibniz, *Neue Abhandlungen über den menschlichen Verstand/ Nouveaux essais sur l' entendement humain,* uvod i tumačenja E. Cassirer, Leipzig, 1915. (3. izd.).

Jezik je tema kojom se opsežno bavi i Jean-Jacques Rousseau. U Rousseauovoj kronologiji razvoja čovjeka jezik ne seže do iskona, do prirodnog stanja. Nastanak jezika Rousseau smješta između nastanka obitelji, odnosno uvođenja vlasništva i otkrića poljodjelstva i obrade kovina. Time on jezik određuje kao instituciju odgovornu za raskid s prirodnim čovjekovim stanjem.[25]

Drukčiji je pristup Johanna Gottfrieda Herdera u raspravi *Über den Ursprung der Sprache* iz 1770. godine. U prvom dijelu Herder polazi od prirodne sposobnosti čovjeka, odnosno prirodnog zakona da se čovjek kao osjećajno biće oglasi glasovima što postaju jezikom. Osnovna je funkcija jezika omogućiti čovjeku da intelektualno raspolaže svijetom; stoga Herder smatra da bi i divlji osamljenik u šumi morao izmisliti vlastiti jezik, iako ne bi imao s kim razgovarati niti doći u priliku da nekom drugom biću prenese svoje predodžbe. Čovjek je, međutim, i društveno biće pa je stoga radi međusobnog sporazumijevanja daljnji razvoj jezika bio nužan. Društvo se razvijalo na različite načine; tako su nastajali različiti nacionalni jezici.

Leksikografski radovi i gramatike u Hrvatskoj 18. stoljeća

Godine 1740. izdan je u 17. stoljeću sastavljeni veliki, gotovo enciklopedijski latinsko-hrvatski i hrvatsko-latinski rječnik Ivana Belostenca *Gazophylacium seu latino-illyricorum onomatum aerarium* odnosno *Gazophylacium illyrico-latinum*. U tom su rječniku latinske riječi protumačene ponajprije kajkavskim ekvivalentom. Od posebne je važnosti trojezični rječnik *Dizionario italiano, latino, illirico* Ardelia Della Belle, objavljen u Mlecima 1728. godine.

[25] Usp. J. J. Rousseau, *Discours sur l' origine et les fondements de l' inégalité parmi les hommes*, 1755, u: Oeuvres completes, Paris, 1964.

Della Bella najprije iznosi popis autora iz čijih je djela crpio rječničku građu i uz gotovo svaku natuknicu donosi književne potvrde. Rječniku je pridodana kratka gramatika hrvatskoga jezika. Jedno od najkompletnijih djela starije hrvatske leksikografije jest godine 1742. u Zagrebu objavljeni *Lexicon latinum interpretatione illyrica, germanica et hungarica* što ga je započeo Franjo Sušnik, a dovršio Andrija Jambrešić.

U drugoj se polovici 18. stoljeća u Hrvatskoj pojavljuju čak tri gramatike u nekoliko izdanja. Godine 1761. Blaž Tadijanović objavljuje djelo *Svašta po malo iliti kratko složenje imena i riči u ilirski i njemački jezik*. Tim je priručnikom Tadijanović želio pomoći zarobljenim hrvatskim vojnicima da nauče njemački, a knjižica je objavljena u Magdeburgu. *Nova slavonska i nimačka gramatika* Matije Antuna Reljkovića prvi je put izdana u Zagrebu 1767. godine, a slijedila su još dva izdanja. Tri je izdanja doživjela i njemački pisana gramatika Marijana Lanosovića *Neue Einleitung zur slavonischen Sprache* (Osijek, 1778. i 1789. te Budim, 1795). Lanosović se u opisu oslanja na gramatičarsku tradiciju Kašić — Della Bella.

Proučavanje sanskrta u Europi

Početke proučavanja sanskrta nalazimo u radovima kršćanskih misionara iz 17. stoljeća. U rukopisu je sačuvana sanskrtska gramatika njemačkog isusovca Johanna Ernesta Hanxledena, koji je kao misionar boravio u Malabaru od 1699. do 1732. godine. Tim se rukopisom služio i autor prve tiskane sanskrtske gramatike *Sidharubam seu grammatica samscrdamica* iz godine 1790, Hrvat iz Donje Austrije Filip Vezdin. Vezdin je kao bosonogi karmelićanin Paulinus a Sancto Bartholomaeo bio generalni vikar u malabarskoj misiji od 1776. do 1789. godine. U uvodnom dijelu gramatike raspravlja o položaju sanskrta u Indiji i uspoređuje

ga s položajem latinskoga u Europi. Proširena verzija gramatike objavljena je 1804. godine pod naslovom *Vyacarana*. Vezdinova rasprava *De antiquitate et affinitate linguae zendicae, samscrdamicae et germanicae dissertatio* iz godine 1798. ujedno je i prva studija o srodnosti indoeuropskih jezika uopće. Srodnost se dokazuje listama podudarnih riječi i oblika, i to u dvije liste: prvo sanskrtske i avestičke, a zatim sanskrtske i njemačke, ponegdje gotske. U obje se liste nalazi i treći stupac s latinskim prijevodom za staroindijske i avestičke natuknice. U raspravi *De latini sermonis origine et cum orientalibus connexione dissertatio* objavljenoj 1802. godine Vezdin određuje neke od temeljnih kriterija u uspoređivanju jezika. On je prvi tražio sličnosti i podudarnosti u riječima i elementima strukture i nizao ih u listama kao argumente za svoje teze. Ustanovljava da sanskrt (a i avestički) u većini svojih riječi točno suzvuče s latinskim riječima i slično mijenjaju glagole. Vezdin je zadivljen činjenicom da riječi što su podudarne nisu uvezene (primjerice ne označavaju novac, bilje ili robu), nego označavaju temeljne potrebe. Primjerima upućuje i na glasovne promjene što postaju predmetom sustavnog opisa kasnije u 19. stoljeću pa tako uz par *bhrater — frater* u bilješci navodi još i perzijski *brader*, njemački *Bruder*, eolski *fratres* i zaključuje: „Heic littera Bh versa est in b, fi, f."[26]

Početak indoloških studija veže se uz nastanak Azijskoga društva (Asiatic Society) godine 1784. Vrhovni sudac u Bengalu William Jones raspravlja 1788. godine u novoosnovanom glasilu „Asiatic Researches" o srodnosti sanskrta s europskim jezicima te staroperzijskim. Početkom 19. stoljeća slijedi izdavanje i prijevodi sanskrtskih tekstova, objavljivanje gramatika i konačno studij sanskrta na europskim sveučilištima. Od prvoga poznatog spominjanja sanskrta u pismu talijanskog putnika Filippa

[26] Cit. prema M. Jauk-Pinhak, *Filip Vezdin, De latini sermonis origine*, u: „Živa antika" 1/84, 133 - 138.

Sassettija, koji je boravio u Indiji od 1583. do 1588. godine i upozorio na sličnost riječi kojima se označuju brojevi u talijanskom i u sanskrtu, prošla su dva stoljeća.

Jezikoslovlje
kao samostalna znanstvena disciplina

Za mnoge suvremene jezikoslovce razvoj jezikoslovlja kao samostalne znanstvene discipline vezan je za radove nastale u prvoj polovici 19. stoljeća, a prije svega za radove njemačkog jezikoslovca Wilhelma von Humboldta.[27] Humboldt je proučavao pojedine jezike, kako europske, primjerice baskijski, tako i neeuropske, primjerice kawi, ali je temelj njegova bavljenja jezikom bilo određenje biti jezika. U raspravi *Über das vergleichende Sprachstudium in Beziehung auf die verschiedenen Epochen der Sprachentwicklung* iz godine 1820. Humboldt iznosi tezu o različitosti jezika. Različitost jezika nije uvjetovana razlikom u glasovima odnosno znakovima, već različitim pogledom na svijet (*Weltansicht*). Shvaćanje jezika kao specifičnog pogleda na svijet obuhvaća dva aspekta: jezik čovjeku otvara iskustvene mogućnosti, otvara mu svijet; s druge se, pak, strane nameće sumnja da jezik u tolikoj mjeri unaprijed određuje našu spoznaju da može iskriviti stvarnost i istinu. Oba stajališta veoma su važna i za suvremene jezičnofilozofske rasprave.

Programatski iznesena teza iz 1820. godine o različitosti pogleda na svijet razvija se u uvodnom dijelu Humboldtova najvažnijeg djela *Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprach-*

[27] Na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće neka od osnovnih načela jezikoslovlja primijenilo je, doduše, istovremeno više autora, primjerice Madžar J. Sajnovics: *Demonstratio, idioma ungarum et lapporum idem esse* (Tyrnavia, 1770) i S. Gyarmathi, *Affinitas linguae hungaricae cum linguis fennicae originis grammaticae demonstrata* (Göttingen, 1799).

baues und ihren Einfluß auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts. Jezik je djelatnost (*Tätigkeit*, ἐνέργεια), a ne djelo (*Werk*, ἔργον). Stoga definicija jezika može biti samo genetička — jezik je djelovanje duha što omogućuje da artikulirani glas postane izrazom misli. Izražavanje misli glasovima ujedno je i definicija govorenja. Ono što jezik čini jezikom nisu pojedini jezični elementi, već vezani govor. Sva istraživanja što određuju bit jezika trebaju se stoga ponajprije baviti vezanim govorom. Jezik se kao ono što nasljeđujemo od prethodnih naraštaja govornika odlikuje osobinom nužnosti. Ta nužnost leži u zakonitosti jezika i njegovih oblika. S druge se, pak, strane jezik kao duhovna snaga, kao duhovna djelatnost odlikuje slobodom. Prostor i granice te slobode određene su zakonitostima jezika, a zadaća je jezikoslovca da raspozna i odredi te granice.

Humboldt polazi od postavke da se unatoč razumu i tisućljetnom razvoju ne može smatrati da je jezik čovjekov izum. Jezik se, naime, ne bi moglo izumiti kada on već ne bi bio temeljnom osobitošću ljudskog razuma. Čovjek jest ono što jest upravo po jeziku. Jezik je zakon koji uvjetuje funkcije mišljenja. Stoga se jezik može usporediti s instinktom životinja. I jezik i instinkt urođeni su, a osnovna je razlika u tome što je jezik svjesna, intelektualna djelatnost.

Bit je jezika da materiju pojavnog svijeta pretače u misli. Jezik teži formi, a kako riječi nadomještaju predmete, tako i one moraju biti podređene oblicima. Mišljenje nije zavisno od jezika općenito, već je u određenoj mjeri zavisno od svakoga pojedinog jezika. Jezik kao rezultat jezične djelatnosti nije samo ono što stvara pojedinac; jezik uvijek pripada čitavoj naciji. Na taj način jezik predstavlja prijelaz iz subjektivnog u objektivno, iz uvijek ograničene individualnosti u sveobuhvato postojanje. Upravo zbog međuzavisnosti misli i riječi jasno je da jezici nisu samo sredstva za predstavljanje već spoznate istine, nego dapače sredstvo za otkrivanje nepoznatog. Humboldt jezik time objašnjava

kao izvorno jedinstvo subjekta i objekta, kao najvišu sintezu duha što omogućava mišljenje. Ta se djelatnost odnosi kako na jezik tako i na razumijevanje. Jezik je specifični pogled na svijet u dvostrukom smislu: jezik je pogled na svijet s individualnog stajališta svakog čovjeka, svakog pojedinca; svaki čovjek govori svoj vlastiti jezik.

Jezik je specifični pogled na svijet na temelju vlastitog nacionalnog izraza, na temelju nacionalne subjektivnosti; svaka nacija govori vlastiti jezik. Individualnost nacionalnog jezika i osobitosti jezika svakog pojedinca u toj je dvostrukoj perspektivi nemoguće razdvojiti. Temeljnom se, međutim, smatra upravo individualnost svakog čovjeka.

Već pri prvoj dedukciji jezika, kao uvjeta za mogućnost svakog mišljenja i spoznaje, pokazala se posrednička funkcija jezika — kao što glasovi posreduju između predmeta i subjekta, tako i cjelokupnost jezika posreduje između prirode i čovjeka. Bez svijeta glasova čovjek ne može primiti svijet stvari i njime se koristiti, što zapravo znači da predmet, objekt, za čovjeka postoji samo ako se jezično posreduje. Na taj način se u prvi plan stavlja jezik kao uvjet za mogućnost spoznaje, dok je njegova funkcija sredstva priopćavanja od drugorazredne važnosti.

Humboldt određuje jezik kao oblik nacionalnog karaktera i duhovnosti. Stoga kao bitnu zadaću jezikoslovne djelatnosti određuje raščlambu organizma svakog pojedinog jezika, i to kako s povijesnog tako i s poredbenog gledišta. Humboldt iznimno rijetko izravno navodi svoje izvore. Preuzeta stajališta uglavnom je preoblikovao tako da se pitanje geneze Humboldtovih teorija ili pojedinih elemenata tih teorija čini nerješivim. Jedno od takvih kontroverznih pitanja jest pitanje jesu li na Humboldta znatnije utjecali francuski ideolozi ili Herder, odnosno jesu li za neke Humboldtove teoreme važni također i Kant, Fichte, Hegel, Leibniz i Aristotel. Konceptualno planiranje općeg jezikoslovlja trajalo je kod Humboldta više od tri desetljeća. Najraniji nacrt jest

Plan zu einer systematischen Encyclopaedie aller Sprachen iz godine 1801 — 1802, a najopsežniji je obuhvaćen uvodom u djelo o jeziku Kawi, na kojem je Humboldt radio od 1830. do smrti 1835. godine. Humboldt je, kao i Bopp, bio svjestan činjenice da svojim konceptom jezikoslovlja uvodi nov način jezikoslovnog razmatranja.

Iako je usporedba jezika bila predmetom zanimanja i ranije, primjerice Leibniza, Franz Bopp poredbenom gramatikom *Über das Conjugationssystem der Sanskritsprache in Vergleichung mit jenem der griechischen, lateinischen, persischen und germanischen Sprache,* objavljenom 1816. godine, utemeljuje poredbeno jezikoslovlje. Nastavljajući ideju Friedricha Schlegela iznesenu u spisu *Über die Sprache und Weisheit der Indier* iz 1808. godine, Bopp pretpostavlja da se sličnosti pojedinih indoeuropskih jezika temelje na nekadašnjem jedinstvu tih jezika. Schlegel je, naime, u svom djelu ustanovio bitnu podudarnost sanskrta te latinskoga, grčkoga, germanskoga i perzijskoga. Ta se podudarnost ne očituje samo u podudarnosti korijena već u podudarnosti unutrašnjeg ustroja i gramatike. Godine 1857. objavljena je još jedna Boppova poredbena gramatika *Vergleichende Grammatik des Sanskrit, Send, Armenischen, Griechischen, Lateinischen, Litauischen, Altslavischen, Gothischen und Deutschen.* U predgovoru Bopp određuje predmet opisa, a to je jezična skupina *indoeuropskih* jezika što obuhvaća europske jezike, uz iznimku finske jezične grane, izoliranoga baskijskoga te semitskog idioma sredozemnog otoka Malte. Bopp uspoređuje pojedine jezične kategorije u svakom od navedenih jezika. Kao primjer navodimo dio odlomka o korijenima što završavaju na samoglasnik — u sanskrtu nema korijena što završavaju na *a,* dok su oni što završavaju na dugo *a* brojni, primjerice *gā* ići, starovisokonjemački *gān; dā* postaviti, polegnuti, *vi-dā* učiniti, zend *dā dadanm* stvorio sam.

Praćenjem razgrananosti jezičnih oblika Bopp najavljuje prijelaz s povijesno-sintetičkog pristupa jezičnim problemima na analitički pristup. Kao temeljne zadaće poredbene gramatike određuje cjelovit prikaz srodnosti indoeuropskih jezika, istraživanje njihovih fizičkih i mehaničkih zakonitosti te otkrivanje podrijetla gramatičkih oblika.

Utemeljiteljem historijske gramatike smatra se Jacob Grimm. Pretpostavke za povijesni, razvojni pristup jezičnim fenomenima već su bile naznačene činjenicom da se u 18. stoljeću pod izravnim utjecajem ideja Giambattista Vicoa i Johanna Gottfrieda Herdera nametnulo evolucijsko polazište. Grimmovo zanimanje za jezik proizlazi iz zanimanja za pravo, naslijeđe i život naroda uopće. Jednakim žarom zajedno s bratom Wilhelmom prikuplja bajke iz narodne predaje i riječi za njemački rječnik na kojem radi do kraja života. Od posebne je važnosti njegovo djelo *Deutsche Grammatik* što obuhvaća 3 854 stranice u četiri sveska, a izlazilo je od 1819. do 1837. godine. Radi se, zapravo, o povijesnom pregledu razvoja germanskih jezika, od gotskoga do novoengleskoga.

U određenju jezikoslovlja kao znanstvene discipline Grimm polazi od spoznaje — u znanstvenom smislu spoznati znači izvesti iz zakonitosti. Stoga se svaka znanost treba baviti otkrivanjem zakonitosti. Predmet jezikoslovlja je isključivo ljudski jezik. Svaki, pak, jezik pripada nekom narodu, najizravniji je izraz njegova duhovnog života.

Jezik međutim nije predmet isključivo jezikoslovlja već i drugih znanstvenih disciplina — tako se, primjerice, tvorbom glasova bavi glasovna fiziologija; jezičnom raščlambom misli psihologija, a problemima pojmovnog i mislenog povezivanja logika i metafizika. Povezanost prirodnih znanosti s jezikoslovljem u prirodi je stvari — naime, ništa nije sličnije organizmu od ljudskog jezika. U njemu je sve uzročno i svrhovito povezano; jezik se razvija prema unutrašnjim zakonima, temelji se na načelu oblika. Kao i ostali organizmi, jezik obolijeva, stari, umire. Ne smije se, međutim, zamišljati kao samosvojno biće, već je jezik sposobnost i funkcija duhovne ljudske naravi.

Primjer djelovanja zakonitosti u jeziku jest zakon o glasovnom pomaku (*Lautverschiebung*). Na taj je zakon Grimm upozorio pod utjecajem danskog jezikoslovca Rasmusa Christiana Raska. Rask je proučavao ponajprije germanske jezike, ali se bavio i španjolskim, talijanskim i laponskim. Godine 1814. završio je, a četiri godine poslije objavio raspravu *Untersuchung über den Ursprung der alten nordischen oder isländischen Sprache*. Rask ustanovljava da se u usporedbi s grčkim i latinskim u islandskom zbivaju određeni glasovni pomaci:

p postaje f	—	*lat.* pater	*isl.* fadir
t postaje th	—	*lat.* treis	*isl.* thrir
k postaje h	—	*lat.* cornu	*isl.* horn
f postaje b	—	*lat.* fero	*isl.* ber

Raskovo je zanimanje bilo prije svega poredbeno, dok Grimma zanima razvoj što se očituje u toj pojavi — u germanskim jezicima se na mjestu gdje drugi indoeuropski jezici imaju *p* pojavljuje *f*, primjerice latinski *pater*, gotski *fadar*. *P* se u germanskim jezicima pojavljuje ondje gdje ostali jezici imaju *b*; isto tako se na mjestu indoeuropskog *t* u germanskim jezicima pojavljuje *th*, a *t* stoji na mjestu gdje drugi jezici imaju *d*. Primijenjeno na konkretne jezike to izgleda ovako:

sanskrt	P	B	BH	T	D	DH	S'	J	H
grčki	P	B	F	T	D	TH	K	G	CH
latinski	P	B	F	T	D	T	C	G	H
gotski	F	P	B	TH	T	D	H	K	G

Grimm je te podudarnosti objašnjavao pretpostavkom glasovnog pomaka u pretpovijesnom razdoblju germanskoga kada su izvorni indoeuropski aspirirani konsonanti (*bh, dh, gh*) postali neaspirirani (*b, d, g*), a izvorno zvučni suglasnici (*b, d, g*) postali

su bezvučni (*p, t, k*), dok su izvorno bezvučni suglasnici (*p, t, k*) postali aspirirani.

Glasovni pomak imao je, međutim, iznimke koje se nisu mogle objasniti. Te je iznimke 1875. godine objasnio danski jezikoslovac Karl Verner u članku što ga je učinio glasovitim *Eine Ausnahme der ersten Lautverschiebung*. Verner je proučavao izmjenu spiranata i okluziva u germanskoj konjugaciji i ustanovio da je ta izmjena zavisna od položaja staroga varirajućeg indogermanskog akcenta.

U Hrvatskoj 19. stoljeća nastavlja se bogata leksikografska tradicija. U Budimu 1801. godine izlazi prvi dio opsežnoga trojezičnog rječnika Joakima Stullija *Lexicon latino-italico-illyricum* na kojem je autor počeo raditi 1760. godine. Drugi i treći dio *Rječosložje ilirsko-italijansko-latinsko* te *Vocabolario italiano-illirico-latino* izlaze u Dubrovniku 1806. odnosno 1810. godine. Taj rječnik sadrži podatke iz mnogih izvora, što je vidljivo iz na kraju dodanog popisa literature s više od 150 naslova.

Najvažnije područje djelovanja hrvatskih jezikoslovaca jest određenje i standardizacija nadregionalne uporabne norme. Jedna od prvih gramatika kojom se potvrđuje nadregionalni karakter novoštokavskoga pismenog jezika koji je, postajući standardom i u južnim pokrajinama, uspješno zamjenjivao sve dotadašnje čakavske i štokavske stilizacije književnoga jezika, jest *Grammatica della lingua Illirica* Franje Marije Appendinija, objavljena u Dubrovniku 1808. godine. Slijede dvije gramatike Šime Starčevića, objavljene godine 1812. u Trstu. U *Novoj ricsoslovnici Iliricskoj* Starčević prvi bilježi četiri novoštokavska naglaska. To je djelo poznavao i citirao Sergej Nikolajevič Trubeckoj.[28] Godine 1810. objavljena je u Zagrebu *Horvaczka gramatika* Josipa Ernesta Matijevića, namijenjena strancima, 1833. godine *Grammatik der*

[28] Z. Vince, *Putovima hrvatskoga književnog jezika*, Zagreb, 1978.

illyrischen Sprache Ignjata Alojzija Brlića, a 1837. godine *Grammatik der kroatischen Mundart* Ignaca Kristijanovića.

Hrvatski su ilirci bili u pitanjima jezika pod izravnim i posrednim utjecajem Herdera i Humboldta. Jedan od najpoznatijih autora prve polovice 19. stoljeća, Antun Mihanović, osim hrvatskim bavio se i problemima poredbenog jezikoslovlja objavivši 1823. godine spis *Zusammenstellung von 200 laut- und sinnverwandten Wörtern des Sanscrites und Slavischen*. I u drugoj polovici 19. stoljeća pojavljuju se brojne gramatike i rječnici, primjerice *Ilirska slovnica* Vjekoslava Babukića iz 1854, *Slovnica Hervatska* Antuna Mažuranića iz 1859. godine te *Hrvatsko-njemačko-talijanski rječnik znanstvenog nazivlja* Bogoslava Šuleka. Osim cjelovitih gramatika objavljena su i prva djela posvećena pojedinim gramatičkim problemima, primjerice *Ustroj ilirskoga jezika* 1856. i *Skladnja ilirskoga jezika* 1859. Adolfa Vebera Tkalčevića. Tema većine priloga iliraca o jezičnoj problematici bila je rješavanje određenih grafijskih teškoća, a zadarska, riječka i zagrebačka filološka škola nastavljaju u drugoj polovici 19. stoljeća rasprave o standardizaciji. Stajalište je predstavnika zadarskoga jezično-kulturnog kruga Ante Kuzmanića i Šime Starčevića da treba zajednički oblikovati hrvatski književni jezik na osnovi štokavske ikavice, najproširenijega hrvatskoga govora, obazirući se i na stare hrvatske pisce štokavce ikavce u Dalmaciji, Bosni i Hercegovini te u Slavoniji. Jedno od osnovnih obilježja riječke filološke škole, temeljene na djelima Frana Kurelca, jest želja što jačeg približavanja starom jeziku i slovenskomu — što su oblici stariji, to su Kurelcu bolji i pravilniji. Od velike je važnosti za zagrebačku filološku školu leksikografski rad Bogoslava Šuleka, temeljen na upotrebi dijalektizama, posuđenica iz slavenskih jezika i pravilnih kovanica. Nastavlja se rasprava o odnosu i važnost hrvatskih narječja. Od 1877. primjenjuje se umjereni etimološki pravopis. Zagrebačka filološka škola zastupala je dominantan jezični pravac u Hrvatskoj. Njezine „široke južnoslavenske koncepcije po kojima bi ilirskim jezikom govorili i pisali svi Južni Slaveni otpale su, tako da je ona postala zapravo samo hrvatski jezični smjer. Težeći da se stvori zajednički južnoslavenski jezik, oblikovala je književni jezik za hrvatsku književnost i hrvatsku kulturu na ijekavskoj osnovi."[29]

MLADOGRAMATIČARI I NJIHOVI SUVREMENICI

Znanost druge polovice 19. stoljeća u znaku je pozitivizma, što se odrazilo i na jezikoslovnim istraživanjima. Karakteristične su metode mladogramatičara (*die Junggrammatiker*) polaženje od činjenica i analitičko-kritička usmjerenost. Naziv mladogramatičari nastao je kao neka vrsta rugalice za predstavnike te škole, uglavnom studente Sveučilišta u Leipzigu; oni su, međutim, naziv prihvatili i zadržali. Vrhunac je mladogramatičarskog razdoblja vrijeme od 1876. do 1890. godine. To je i vrijeme znanstvenih rasprava i svađa u kojima je često prevladavala osobna netrpeljivost.[30] S mladogramatičarima završava razdoblje jezične filozofije kao temelja razmatranja o jeziku. Iako su mladogramatičari bili usmjereni na povijest i razvoj jezika, zanimanje za fantomski prajezik kod njih više ne postoji. Vrijeme mladogramatičara bilo je vrijeme brojnih otkrića i s obzirom na postignuća nadmašuje kasnije tokove u lingvistici.

Utjecaj prirodoznanstvenih disciplina očituje se već pedesetih godina, ponajviše u radovima Augusta Schleichera. Za Schleichera je jezik čista priroda, proizišla iz ravnomjernog nastanka u prapovijesti; stoga je lingvistika prirodna znanost. Schleicherov cilj u prošlosti nije više sanskrt, nego indoeuropski kao prajezik prije odvajanja pojedinih jezika. Važan doprinos ja-

[29] Ibid., 611.
[30] Usp. H. Schuchardt, *Über die Lautgesetze. Gegen die Junggrammatiker*, Berlin, 1885.

snoj određenosti pojmova kako u jezikoslovlju tako i u filozofiji jezika predstavlja djelo Heymanna Steinthala *Die Classification der Sprachen, dargestellt als die Entwickelung der Sprachidee*, Berlin, 1850. Na temelju morfoloških obilježja Steinthal razlikuje jezike s nepromjenjivim riječima (izolativni), s dodavanjem (aglutinativni) te fleksivne jezike.

Pozornost mladogramatičara usmjerena je na jezične oblike, prije svega na glasove. Glasovni su zakoni izjednačeni s prirodnim zakonima. Najvažniji predstavnici mladogramatičarske škole distancirali su se, doduše, od strogog prihvaćanja tog načela, iako je ono bilo veoma važno za metode opisa. Hermann Paul, primjerice, pod glasovnim zakonom ne razumijeva nešto što uvijek iznova mora nastupiti u određenim općim uvjetima, nego se glasovnim zakonom samo ustanovljava ravnomjernost unutar skupine povijesnih pojava.

Rezultat takvog pristupa su mnogobrojni detaljni opisi jezika, prije svega indoeuropskih, i pojedinih njihovih obilježja. August Leskien bavio se poredbenim istraživanjima baltičkih i slavenskih jezika (*Die Deklination im Slawischen, Litauischen und Germanischen*, Leipzig, 1876) i sastavio gramatiku srpskohrvatskoga jezika od koje je izišao samo prvi dio (*Grammatik der serbokroatischen Sprache*, Heidelberg, 1914). Karl Brugmann autor je grčke gramatike iz 1885. godine, dvosveščanog djela *Grundriß der vergleichenden Grammatik* (1886 — 1892), *Kurze vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen* (1902. i dalje). Zajedno s Hermannom Osthoffom Brugmann je autor djela *Morphologische Untersuchungen auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen* (1878 — 1890). Osnovno im je polazište psihološki mehanizam govornog čina te stajalište da je spoznaja razvoja jezika moguća jedino na temelju promatranja suvremenih govornika.

Zanimljivo je napomenuti da se ni u Boppovoj ni u Schleicherovoj ni u Brugmannovoj poredbenoj gramatici ne obrađuje

sintaksa. Prvo opsežnije djelo s toga zapostavljenog područja je *Syntaktische Forschungen* Delbrücka i Windischa, što obuhvaća pet svezaka.

Mladogramatičari se nisu bavili teorijskim pitanjima osim u uvodima i predgovorima svojih jezičnih opisa. Jedino cjelovito djelo posvećeno teorijskim razmatranjima je *Prinzipien der Sprachgeschichte* Hermanna Paula iz 1880. godine. Jezik je za Paula, kao i svaki proizvod ljudske kulture, predmetom povijesnog razmatranja. Pravi su predmet jezičnog istraživanja svi jezični iskazi svih individualnih govornika u međusobnom djelovanju. „Egzaktna znanstvena spoznaja" (*Prinzipien*, str. 19) moguća je zbog velike ujednačenosti jezičnih procesa u najrazličitijih individualnih govornika. Važan temelj jezičnih procesa su psihički procesi, ponajprije stvaranje predodžbi, a za izravno promatranje su od fizičkih pojava najvažnije akustične; najprimjerenije je promatranje jezičnih pojava u materinskom jeziku, izravno u govornika. Razvoj jezičnih oblika odgovara darvinističkom načelu razvoja organske prirode — svrhovitost oblika uvjetuje njihovo održavanje ili nestanak. Posebna se pozornost pridaje glasovima odnosno glasovnim promjenama kojih je uzrok prenošenje glasova na nove individualne govornike. Pojedine se riječi povezuju u skupove na temelju glasovnih ili značenjskih podudarnosti; razlikuju se dvije vrste skupova — sadržajni (primjerice različiti padeži imenice) i formalni (primjerice svi komparativi, sva prva lica glagola). Ta se dva skupa najčešće isprepleću: *Tag* : *Tages* : *Tage* = *Arm* : *Armes* : *Arme* = *Fisch* : *Fisches* : *Fische* (str. 107). Novi se odnosi stvaraju prema uobičajenim shemama novim proporcijama — taj se proces naziva analognom tvorbom.

Hugo Schuchardt, poredbeni jezikoslovac i romanist, u djelu o vokalizmu vulgarnog latinskog[31] iznosi ideju o jezičnim promjenama što se šire poput valova, a podrobnije ju razrađuje u

[31] Hugo Schuchardt, *Vokalismus des Vulgärlateins*, Leipzig, 1868 - 1888.

raspravi *Über die Klassifikation der romanischen Mundarten* (Graz, 1900). Istraživanje vokalizma vulgarnog latinskoga dovelo je Schuchardta do spoznaja kojima se suprotstavio mladogramatičarima. U raspravi *Über die Lautgesetze. Gegen die Junggrammatiker* (Berlin, 1885) Schuchardt tvrdi da se teza o beziznimnosti glasovnih zakona ne može dokazati ni deduktivno ni induktivno i smatra je dogmom. Osobito je važan Schuchardtov doprinos u istraživanju međusobnih utjecaja različitih jezika objavljen u nizu priloga naslovljenih *Kreolische Studien*. Miješanje jezika za Schuchardta je socijalno uvjetovano i nema jezika u kojem se ne bi moglo naći elemenata preuzetih iz drugih jezika. Tim se odnosima bavi i u raspravi *Slawo-Deutsches und Slawo-Italienisches* (Graz, 1884) posvećenoj Francu Miklošiču.

Temelje romanističke lingvistike kao povijesne discipline postavio je Friedrich Diez primjenom povijesno-poredbene metode Boppa i Grimma na opis romanskih jezika u *Grammatik der romanischen Sprachen* (Bonn, 1836 — 1843) te etimološkim rječnikom romanskih jezika.[32]

Osobit je doprinos romanističke lingvistike razvoju geografske lingvistike — prvi veliki moderni jezični atlas jest lingvistički atlas Francuske Julesa Gilliérona (*Atlas linguistique de la France*/ ALF). Model povijesno-geografskog opisa narječja predstavio je u svom djelu *Saggi ladini* (1873) Graziadio Isaia Ascoli.

Jedan od najvažnijih teoretičara romanističke lingvistike je Wilhelm Meyer-Lübke. Njegova gramatika romanskih jezika (*Grammatik der romanischen Sprachen*, Leipzig, 1890 — 1902) donijela je obilje materijala ne samo za književne jezike već i za brojna narječja. I danas je još nezaobilazni izvor podataka Meyer-Lübkeov etimološki rječnik (*Romanisches Etymologisches Wörterbuch*, REW, 1911 — 1920).

[32] Friedrich Diez, *Etymologisches Wörterbuch der romanischen Sprachen*, Bonn, 1854.

Tvorcem moderne slavistike smatra se Slovenac Franc Miklošič, profesor slavenskih jezika i književnosti na Sveučilištu u Beču. Osobito su važni njegova poredbena gramatika slavenskih jezika (*Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen*) te rječnici *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum* i *Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen*. Miklošičev je student Vatroslav Jagić, profesor poredbene lingvistike u Odessi, slavenskih jezika u Berlinu, Petrogradu i Beču. Godine 1875. pokrenuo je časopis „Archiv für slavische Philologie". Usporedbom odnosa među pojedinim jezicima došao je do uvjerenja da se osjećaj jezičnog srodstva ne ravna prema pojedinačnim točkama komparativne fonetike, nego prema ukupnosti svih pojava jezične, kulturne, a i političke naravi. Posebno je važna *Istorija slavjanskoj filologii* (Sankt Peterburg, 1910).

Most prema lingvistici 20. stoljeća

Most prema jezikoslovlju 20. stoljeća odnosno djelima Adolfa Noreena i Ferdinanda de Saussurea predstavlja djelo Georga von der Gabelentza *Die Sprachwissenschaft. Ihre Aufgaben, Methoden und bisherigen Ergebnisse* objavljeno u Leipzigu 1901. godine. Gabelentz raspravlja o svim problemima što i u Saussureovu određenju jezikoslovlja i samog jezika imaju ključnu ulogu. U uvodnom dijelu svoje knjige Gabelentz određuje govor i ono što suvremena lingvistika naziva komunikacijskim činom. Govor veže za osjetilno opažanje. Osnova je suodnos govornika i slušatelja, a jezik je sredstvo sporazumijevanja. Kao i Saussure, Gabelentz razlikuje govor i jezik. Jezik je cjeloviti sustav, Gabelentz se koristi upravo tim pojmom, svi njegovi dijelovi su u određenom odnosu jedan prema drugom: „(...) Die Sprache ist ebensowenig eine Sammlung von Wörtern und Formen, wie der organische

Körper eine Sammlung von Gliedern und Organen ist. Beide sind in jeder Phase ihres Lebens (relativ) vollkommene Systeme, nur von sich selbst abhängig (...)."[33] Jezični sustav počiva upravo na tim međuodnosima. Gabelentz se suprotstavlja dijakronom pristupu jeziku, jer smatra da ranije faze nekog jezika ne mogu objasniti suvremeni, živi govor. Jezikoslovlje određuje kao dio velike znanosti o čovjeku.

Humboldtovo određenje jezika kao duhovne djelatnosti snažno je utjecalo i na neke jezikoslovce 20. stoljeća. Jedan od istaknutih nastavljača Humboldtovih ideja njemački je autor Leo Weisgerber. Prve radove objavljuje 1929., *Muttersprache und Geistesbildung* i 1933. godine, *Die Stellung der Sprache im Aufbau der Gesamtkultur*, a najopsežnije, četverosveščano djelo *Von den Kräften der deutschen Sprache* 1949 — 1950. godine. Weisgerber jezik određuje kao djelotvornu silu koja oblikuje duh, kulturu i povijest. Povijest jezika jest spoznaja postajanja i mijena jezikom uvjetovane slike svijeta, a jezik nije samo objekt već je povijesni subjekt, konstitutivni činitelj povijesti. Weisgerberov je model jezika dročlan — jezični oblici realiziraju duhovni sadržaj (*der geistige Inhalt*), značenje riječi; duhovni, odnosno jezični sadržaji elementi su duhovnog međuprostora (*die geistige Zwischenwelt*) koji je za govornike stvaran i koji određuje naš odnos prema vanjskom svijetu, čak ga oblikuje.

Sličan pristup jezičnim fenomenima nalazimo i u djelima američkih lingvista Edwarda Sapira (*Language* iz godine 1921) i Benjamina Leeja Whorfa. Whorf u svojim djelima jezik određuje kao silu koja oblikuje naše misli i određuje način kako vidimo stvarnost; jezik nije samo sredstvo sporazumijevanja nego pogled na svijet.

[33] „(...) Kao što organsko tijelo nije zbir udova i organa, tako ni jezik nije skup riječi i oblika. Oba su u svakoj fazi života (relativno) savršeni sustavi, ovisni sami o sebi." G.v.d. Gabelentz, *Die Sprachwissenschaft*, Leipzig, 1901, 128.

Literatura

Aristotel, *Nauk o pjesničkom umijeću*, prijevod i komentar M. Kuzmić, Zagreb, 1977, pretisak teksta iz 1912.

Arnauld, A. — Lancelot, C., *Grammaire générale et raisonnée*, Stuttgart, 1966, pretisak teksta iz 1756.

Bacon, F., *De dignitate et augmentis scientiarum*, u: The Works of Francis Bacon, ur. Spedding, Ellis, Heath, London, 1864.

Bopp, F., *Über das Conjugationssystem der Sanskritsprache in Vergleichung mit jenem der griechischen, lateinischen, persischen und germanischen Sprache*, Frankfurt, 1816.
Vergleichende Grammatik des Sanskrit, Send, Armenischen, Griechischen, Litauischen, Altslavischen, Gothischen und Deutschen, Berlin, 1857 — 1861, 2, potpuno prerađeno izdanje.

Brugmann, K. — Osthoff, H., *Morphologische Untersuchungen auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen*, Leipzig, 1878 — 1890.

Della Bella, A., *Dizionario italiano, latino, illirico*, Venezia, 1728.

Descartes, R., *Oeuvres philosophiques*, sv. I, 1618 — 1637, Paris, 1963.

Diogen Laertije, *Život i mišljenja istaknutih filozofa*, Beograd, 1973.

Gabelentz, G.v.d., *Die Sprachwissenschaft. Ihre Aufgaben, Methoden und bisherigen Ergebnisse*, Leipzig, 1901.

Grimm, J., *Deutsche Grammatik*, Göttingen, 1819 — 1837.

Hennigfeld, J., *Sprache als Weltansicht*, u: „Zeitschrift für philosophische Forschung", sv. 30/1976, str. 435 — 451.

Herder, J. G., *Über den Ursprung der Sprache*, u Sämtliche Werke, ur. B. Suphan, 1887 — 1913.

Humboldt, W.v., *Die sprachphilosophischen Werke*, ur. H. Steinthal, Berlin, 1883.

Jauk-Pinhak, M., *Some Notes on the Pioneer Indologist Filip Vesdin*, u: „Indologica Taurinensia", vol. XII/84.
Hinduizam u Vezdinovu djelu Systema Brahmanicum, u: „Most" 4/1990, str. 247 — 258.

Kašić, B., *Institutionum linguae illyricae libri duo*, Rim, 1604.

Lanosović, M., *Neue Einleitung zur slavonischen Sprache*, Osijek, 1778.

Leibniz, G. W., *Neue Abhandlungen über den menschlichen Verstand (Nouveaux essais sur l' entendement humain)*, Berlin, 1873.

Peh, V., *Spisak gramatičkih kategorija*, u: „Latina et Graeca" 25/85, str. 110 — 112.

Rask, R. K., *Undersogelse om det gamle Nordiske eller Islandske Sprogs Oprindelse*, København, 1818.

Reljković, M. A., *Nova slavonska i nimačka gramatika*, Zagreb, 1767.

Rousseau, J. J., *Essai sur l' origine des langues*, 1753 — 61, Bordeaux, 1968, Paris, 1970.

Schleicher, A., *Linguistische Untersuchungen*, Bonn, 1850.

Steinthal, H., *Die Classification der Sprachen, dargestellt als die Entwickelung der Sprachidee*, Berlin, 1850.

Schuchardt, H., *Kreolische Studien I., Über das Negerportugiesische von S. Thome*, SB d. Wien. Ak. 101, II, 889 — 917; *Über das Indoportugiesische von Cochim*, SB d. Wien. Ak. 102, II, 799 — 816, 1882; III — IV, *Über das Indoportugiesische*, 1883.
Dem Herrn Franz von Miklosich zum 20. Nov. 1883. Slawo-Deutsches und Slawo-Italienisches, Graz, 1884.
Über die Lautgesetze. Gegen die Junggrammatiker, Berlin, 1885.

Škiljan, D., *Jedno moguće čitanje Platonova „Kratila"*, u: „Latina et Graeca", 10/77, str. 15 — 22.

Tadijanović, B., *Svašta po malo*, Magdeburg, 1761.

Verner, K., *Eine Ausnahme der 1. Lautverschiebung*, u: „Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung", 23/1877, str. 97 — 130.

Vrančić, F., *Dictionarium quinquae nobilissimarum Europae linguarum, Latinae, Italicae, Germanicae, Dalmaticae et Ungaricae*, 1595.

Whorf, B. L., *Collected Papers on Metalinguistics*, Washington, 1952.
Language, Thought and Reality, New York, 1956.

AUGUST KOVAČEC

LINGVISTIČKA GEOGRAFIJA I SRODNE METODE

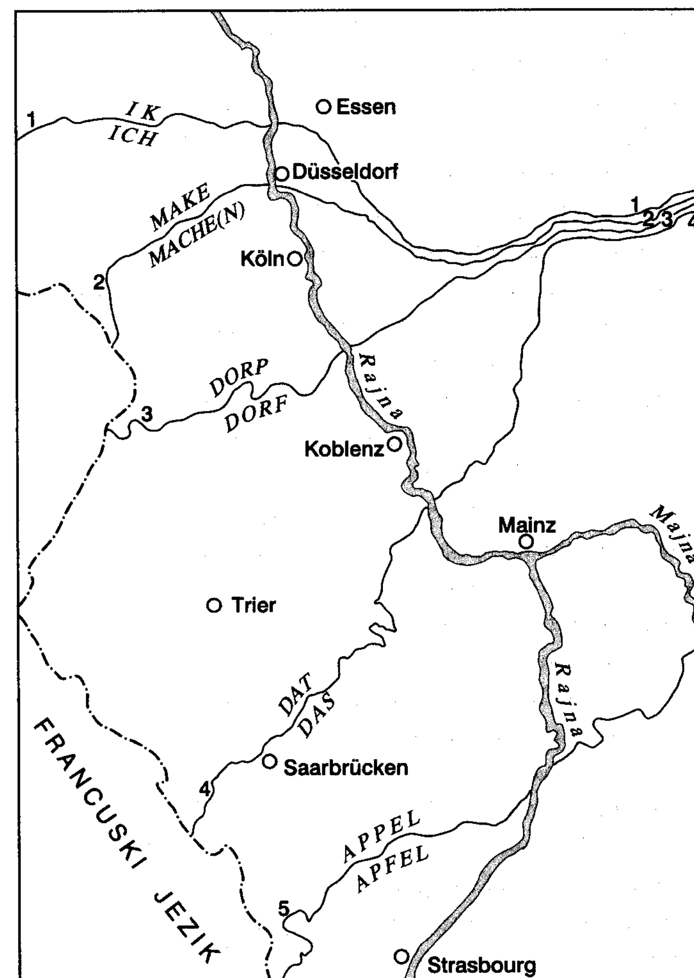
S nastankom mladogramatičarske škole (1878) javlja se prva sustavna moderna lingvistička teorija, koja je, unatoč određenoj jednostranosti u pristupu, u punom smislu riječi znanstvena. Ako je do toga doba razvoj lingvistike tekao manje ili više linearno, poredbeno-povijesnom maticom, reakcije na mladogramatičarske poglede na jezik i na njihovu praksu otvorile su nekoliko usporednih metodoloških tokova u kojima su do punog izražaja došla neka gotovo usputna dostignuća ranijih desetljeća, poput fonetike i dijalektologije, i zanimanje za istraživanje živih idioma na terenu bez obzira na to piše li se na njima ili ne piše. Istodobno, lingvistika prestaje biti gotovo isključivo njemačkom disciplinom. Bit mladogramatičarske teorije može se svesti na tvrdnju, koju u svojem „manifestu" ističu u prvi plan Karl Brugmann i Hermann Osthoff, da se jezik razvija prema strogim i beziznimnim fonetskim zakonima, a ono što se u razvoju jezika ne može objasniti njihovim djelovanjem može se objasniti analogijom. Kao što se to obično događa s novim teoretskim i metodološkim načelima, i mladogramatičarska je teorija našla mnogobrojne zagovornike i sljedbenike (koji će od 1880-ih godina do razdoblja između dvaju svjetskih ratova obogatiti lingvistiku mnogim temeljnim djelima o razvoju pojedinih jezika), ali i žestoke osporavatelje koji su isticali kako je jezik odviše složena pojava da bi se njegov razvoj mogao objasniti djelovanjem samo dvaju osnovnih činitelja.

Među bezrezervnim zagovornicima mladogramatičarskih načela bio je i njemački germanist Georg Wenker (1852 — 1911). Prihvativši načelo beziznimnosti fonetskih zakona, Wenker je zaključio da bi, u tom slučaju, granice među mjesnim govorima, narječjima i blisko srodnim jezicima morale biti savršeno precizne i uvijek jasne te da bi se to dalo ilustrirati i potvrditi s pomoću jezičnih karata. Zato je sastavio upitnik ili kvestionar (gotovo isključivo za fonetičke pojave) koji se sastojao od 40 kratkih rečenica (s ukupno 339 riječi). Taj je upitnik razaslao učiteljima i drugim izobraženim ljudima diljem Njemačke koji su rečenice trebali prevesti na odgovarajući lokalni govor. Na temelju odgovora, koji su prispjeli iz približno 30 000 naseljenih mjesta, Wenker je za života (1881) objavio samo šest karata, a nakon dodatnih anketa na terenu (također u Austriji, Češkoj, Švicarskoj...) izdavanje će od 1926. nastaviti Ferdinand Wrede.[1] No karte su Wenkeru donijele razočaranje i pokazivale su upravo suprotno od onoga što je on očekivao. Mjesto da točno omeđuju svaki dijalekt, izoglose su se na kartama vrlo nepravilno i nepredvidljivo raspršivale u snopove, a vrlo često izoglose i izofone nisu se ni dale utvrditi. Čak i toliko karakteristična pojava kao što je *Lautverschiebung*, koja dijeli niskonjemačke govore (Plattdeutsch) od visokonjemačkih (Hochdeutsch), pokazivala je znatne razlike od jedne riječi do druge. To, pak, je potvrđivalo da je u osnovici dijalekta uvijek određena jezična mješavina[2] te da su u mjesnim govorima utjecaji sa strane mnogo važniji nego što se to moglo pretpostaviti.

No nastanak lingvističke geografije (ili dijalektalne geografije) u pravom smislu riječi vezan je za protivnike mladogramatičarske škole i za središta izvan Njemačke. Tako se utemeljiteljem te nove discipline u lingvistici obično smatra Jules

[1] Iordan, 1962, 151 - 152; Malmberg, 1966, 85 - 87; Rohlfs, 1971, 2 - 3.
[2] Iordan, 1962, 152; Tagliavini, 1964, 20 - 21; Malmberg, 1966, 86, 88.

Gilliéron, francuski dijalektolog podrijetlom iz Švicarske, koji je od 1883. bio profesorom francuske dijalektologije na *École Pratique des Hautes Études* u Parizu. Wenkerov „neuspjeh" držao je dokazom neutemeljenosti mladogramatičarskih tvrdnji i

Karta 1. Izofone drugoga Lautverschiebunga u Porajnju: 1. i 2.k > ch, 3. p > f, 4. t >z > s, 5. pp > pf (Tagliavini, *Le origini...*, str. 21)

zato se dao na izradbu jezičnog atlasa Francuske. Kao izvrstan poznavatelj francuskih pučkih govora, kao i načina na koji oni funkcioniraju, Gilliéron je vrlo metodički proveo pripreme za prikupljanje građe za atlas. Držao je da u atlasu osim fonetike treba također obraditi morfologiju, leksik i sintaksu, te da osim pučkih riječi treba proučavati i učene riječi kako bi se utvrdilo odakle su se i na koji način širile. Upitnik se zato sastojao od 1 920 pitanja, od kojih je 498 bilo predviđeno samo za područje južne Francuske a 1 422 za ukupno galoromansko područje. Na temelju poznavanja stanja na terenu odlučio je, od približno 37 000 naseljenih mjesta koliko ih je tada bilo u Francuskoj, anketu provesti u 639 naselja kako bi se ispitivanje moglo provesti u razumnome roku, ali tako da budu zastupljeni svi relevantni galoromanski dijalektalni tipovi (francuski, frankoprovansalski i okcitanski). Predvidio je anketu i u onim dijelovima Belgije, Švicarske i Italije gdje se govore ti idiomi, ali negaloromanske idiome Francuske (baskijski, bretonski, katalonski, talijanski itd.) nije kanio ispitivati. Nije htio da odgovore na pitanja daju seoski učitelji i župnici (jer za takav posao nisu ni mjerodavni ni dovoljno pripremljeni) niti da anketu provede profesionalni lingvist (kako bi se izbjeglo upisivanje odgovora na temelju unaprijed stvorenih uvjerenja). Odlučio je da anketu na cijelome galoromanskom području provede nelingvist, samo jedan čovjek „istančana sluha" koji će moći uočiti sve potankosti u izgovoru i zapisati ih prema sustavu fonetske transkripcije što će ga prije toga morati naučiti. Takva je anketara našao u osobi Edmonda Edmonta [edmɔ̃]; (1848 — 1926), trgovačkog putnika iz Saint-Pola u Pikardiji, koji je imao izvanredno profinjen sluh, odușevljavao se dijalektologijom (napisao je izvrstan rječnik govora svojega rodnog mjesta) i lako učio jezike. Koliko se god toga bilo moguće držati, ispitanici su morali biti starosjedioci koji su se malo kretali izvan mjesta prebivališta, što manje školovani, prirodno bistri, koji nemaju govornih mana ili oštećeno zubalo itd.

Ispitanici (informatori) nisu, u načelu, smjeli biti učitelji i župnici, koji su obično došljaci i pod snažnim utjecajem službenoga i standardnog jezika. Iako je za svako mjesto bio poželjan jedan ispitanik, za pojedina specijalna područja (pčelarstvo, mlinarstvo, potkivaštvo, pravljenje sira i sl.) trebalo je nastojati dobiti odgovore od ljudi koji se tim poslovima bave.[3]

Nakon dugotrajnih priprema, prikupljanje građe počelo je 1897. i trajalo je do 1901. Kako bi se izbjeglo to da anketator po sjećanju ispravlja i dotjeruje ono što bi mu se naknadno učinilo sumnjivim ili pogrešno zabilježenim (a u takvu su poslu — Gilliéron je to znao — pogrješke i propusti neizbježni), Edmont je svaki dan, nakon provedene ankete, odgovore zapisane toga dana poštom slao Gilliéronu u Pariz, gdje su se odmah prepisivali na karte. Jednako tako, da anketar ne bi bio pod utjecajem susjednih bliskih govora koje je ispitivao prije toga, anketa se obavljala napreskokce u mjestima koja su zemljopisno i jezično bila dovoljno udaljena. Godine 1902. započelo je objavljivanje *Francuskoga jezičnog atlasa* (*Atlas linguistique de la France*) i do 1912. objavljeno je 12 svezaka (prema abecednom redoslijedu naslovnoga pojma). Svako je pitanje imalo svoju kartu, a na njoj je za svako ispitano mjesto od njih 639 (označena su brojem) bio naveden pun odgovor na postavljeno pitanje, i to u fonetskom zapisu. Za razliku od Wenkera koji je na karte unosio obrađene odgovore, Gilliéron je na kartama, uz svaki odgovarajući punkt, doslovno donosio onaj odgovor koji je Edmont zapisao u odgovarajućem naselju.[4]

No svi poslovi što smo ih do sada izložili bili su samo nužna tehnička predradnja koja je istom trebala biti podvrgnuta lingvističkoj interpretaciji. „Život jezika", što su ga karte prikazivale statički, trebalo je protumačiti i otkriti mu dinamiku. Istom se tumačenje karata može nazvati lingvističkom geografijom u pra-

[3] Iordan, 1962, 153 - 156; Borodina, 1966, 23 - 24; Tekavčić, 1979, 200.
[4] Iordan, 1962, 155 - 156.

vom smislu riječi, novom metodom ili školom. I prije nego što su napravljene opsežnije podrobne studije, iz karata *Atlasa* nametale su se mnogobrojne konstatacije. Tako se na kartama jasno vidjelo da se riječi, jednako kao i ljudi, sele, da se iz jednoga mjesta ili kraja šire u bliže i daljnje prostore. Na svojem se putu riječi moraju boriti s brojnim teškoćama, ponajprije s drugim riječima s kojima dolaze u konkurenciju. Iz tih borbi riječi mogu izići ili kao pobjednici, ili kao „osakaćenici", ili, pak, u borbi podleći, već ovisno o tome kako su „opremljene za život". Vidjelo se da se riječi koje dolaze iz Pariza kao prestižnoga političkog i kulturnog središta šire cijelom zemljom gotovo bez otpora (neke se od njih šire jednostavno „zbog mode"), da ih brzo i lako primaju i udaljena urbana središta (Bordeaux, Marseille, Lyon i sl.), koja i sama postaju središtima njihova daljnjeg širenja, da njihovu širenju osobito pogoduje dobra komunikacijska povezanost (npr. dolina rijeke Rhône kao žila kucavica riječnoga, cestovnog i željezničkog prometa) itd.[5] Kao primjer važnosti Pariza kao središta iradijacije može poslužiti analiza riječi „žeđa". Imenica *soif* [swaf] potječe od lat. SĬTIS (nominativ), SĬTIM (akuzativ; vulg. lat. SẸTE) i u starofrancuskom je očekivanim fonetskim razvojem dala *soiz* u subjektnom padežu (koji odgovara lat. nominativu) i *soi* u općem kosom padežu (koji fonetski pravilno odgovara lat. akuzativu). Krajem 12. stoljeća u Parizu i njegovoj okolici prema analogiji s *nois* (< lat. NĬVIS) — *noif* (< lat. NĬVEM) „snijeg" stvoren je nov oblik za kosi padež: *soif*; taj se oblik malo pomalo proširio najprije na onim područjima sjeverne Francuske gdje se danas govori francuski jezik u užem smislu riječi, a njegovo se širenje nastavilo i u 19. stoljeću.[6] Karte su također pokazivale da su neke riječi, koje su zbog fonetskih promjena došle u homonimijsku koliziju s drugim riječima, zamijenjene „robustnijim", otpornijim elementima, da su druge uzmaknule pred svojim konkurentima koji su bili izražajniji (ekspresivniji), slikovitiji, motiviraniji (često se neprozirne riječi motiviraju tzv. pučkom etimologijom) itd. Jednako se tako iz karata dalo vidjeti da riječi koje jednom „odnesu pobjedu" nisu pobjednici zauvijek, nego da u novim, drugačijim okolnostima i same mogu biti istisnute s određenog dijela jezičnoga prostora. Zato se u nazivima za određene pojmove (koji su se u početku na cijelome području Francuske označivali jednim terminom) mogu otkriti različiti slojevi, a zadaća je geografske lingvistike proučavanje jezične stratifikacije, jezične „geologije". Primjerice, različiti nazivi za „hlače" (*braie, chausse, culotte, pantalon* i dr.) ili za „kotao" (*chaudière, chaudron, grap, pairol, pairolo* i dr.) zapravo su riječi koje su se na terenu pojavljivale jedne nakon drugih, jedne se preko drugih preslojavale i jedne druge istiskivale iz uporabe.[7] I karte koje okupljaju nazive za „jazavca" pokazuju da na galoromanskome teritoriju ima nekoliko slojeva. Današnji naziv *blaireau* [bleˑro] razmjerno je nov jer se pojavio istom u 14. stoljeću. Na sjeveru Francuske on je eliminirao reflekse germanskoga naziva **thahs* (usp. njem. Dachs) koji se još čuvaju (*tais, taisson* i sl.) na rubnim dijelovima galoromanskoga teritorija na jugu Francuske, u Franche-Comtéu, u Burgundiji, Loreni i Valoniji.[8] Neke su karte pokazivale da se pojedine inovacije pojavljuju na određenome jezičnom prostoru poput erupcija, na udaljenim, međusobno izoliranim mjestima, ali su, poput vulkana, u „podzemnoj vezi", a o tome svjedoči analiza naziva za „glog". U latinskom se glog zvao ALBA SPINA „bijeli trn" ili, varijantno, ALBUS SPINUS i od toga je u francuskome, očekivanim glasovnim razvojem, nastalo *aubépine* [obeˑpin], *aubépin* [obeˑpɛ̃]. No kada je na galoromanskom području u značenju „bijel" lat. ALBUS zamijenjeno

[5] Iordan, 1962, 157 - 159.
[6] Iordan, 1962, 158.

[7] Iordan, 1962, 158 - 159.
[8] Iordan, 1962, 158.

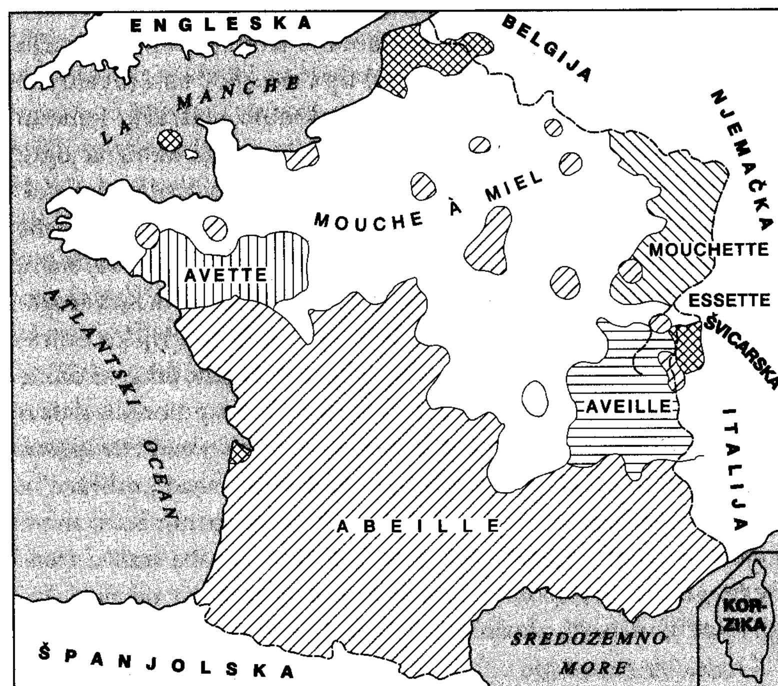
germanskim BLANK, prvi dio složenoga imena uskoro je postao neproziran i na cijelom su području Francuske nastale mnogobrojne promjene i zamjene toga naziva kako bi on postao „jasniji", prozirniji, motiviraniji. Jedne zamjene polaze od osnovnoga leksema *épine* „trn", pa su tada zamjene *épinette, épinard* i sl. (ovamo pripada i zamjena riječju *buisson* „grm", tj. „trnov grm"). Drugdje se lat. pridjev ALBUS zamjenjuje germanskim BLANK, jer je motivacija bijela boja cvijeta, pa imamo *blanche épine, épine blanche* „bijeli trn", ali i prema pučkoj etimologiji *blanc pain* „bijeli kruh" (mjesto očekivanoga mogućeg *blanc épin*). Neke zamjene toga naziva polaze od naziva za plod (*asane, asaña, cenellier* „trninjak" i sl.). Polazeći od staroga naziva *aubépine, aubépin* i drugi novi nazivi nastajali su na temelju ove ili one asocijacije: metatezom od *aubépin* [obe·pẽ] nastali su oblici *ebopẽ, epopẽ, bopẽ,* od kojih se posljednji prema pučkoj etimologiji tumači kao „lijepi kruh" (*beau pain*); *noble épine* „plemeniti trn" nastalo je krivim dijeljenjem sintagme i poistovjećivanjem s određenim tipom pučkog izgovora (oblik *aubépine* s članom, bio je tako shvaćen kao *un*(*e* [*n*])*ob*[*le*] *épine*). Sva se ta rješenja nepredvidljivo pojavljuju na manje ili više izoliranim punktovima na cijelome teritoriju.[9]

Kako god bilo, već su prva tumačenja jezične građe s karata pokazala da govorni jezik u stvarnosti ima mnogo bogatije i složenije oblike nego što su nam to pokazivala istraživanja samo na temelju pisanih tekstova i izvedena u mladogramatičarskome duhu, koja su pojednostavnjivala naše predodžbe o jeziku. Građa atlasa uvodi nas u živi govor i njegove procese, a način na koji se jedna uz drugu slažu aree pojedinih pojava omogućava nam rekonstrukciju ranijih jezičnih stanja, kadšto i vrlo starih, i tako nas uvodi u „jezičnu geologiju".[10] No osnovne značajke Gilliéronove lingvističke geografije najbolje ćemo uočiti ako pobliže pratimo rješenja iz njegovih radova pa ćemo zato razmotriti kako je raščlanio i protumačio prvu kartu svojega atlasa, onu koja okuplja nazive za „pčelu" (franc. *abeille*[11]). Raščlanjujući nazive s te karte, Gilliéron je utvrdio da se na cijelome galoromanskom prostoru oni mogu svesti na pet tipova koji se pojavljuju na manjim ili većim kompaktnim areama i na veći broj tipova koji dolaze ili na vrlo malim areama ili u izoliranim punktovima. Tako se u četirima marginalnim, međusobno odvojenim nevelikim areama (na krajnjem sjeveru Francuske, na anglo-normanskim otocima, u zapadnoj Švicarskoj i u Žirondi na jugozapadu) pojavljuje tip *é* (*a, és*) < lat. APE(M) „pčela" (akuzativ), a to je tip koji nestaje. Na prostranome trokutastom području na sjeveru Francuske dolaze nazivi tipa *mouche à miel* (doslovno „medna muha"). Na velikome kompaktnom području između rijeke Loire na sjeveru te Pireneja i Sredozemnoga mora na jugu, kao i između Alpa i rijeke Rhône, raširen je tip *abeille* (dakako, i u realizacijama *abelha, abelho* i sl.), a na frankoprovansalskome prostoru (između Lyona, Grenoblea i zapadne Švicarske) na nj se fonetski pravilno izravno nastavlja tip *aveille*. Na sjeverozapadu (jugoistočna Bretanja, prostor uz donji tok rijeke Loire) nevelika je area s tipom *avette* (nekoć deminutiv od *é, a,* dakle doslovno „pčelica"), dok se na istoku, u Alzasu i Loreni, nalazi također neveliko, ali kompaktno područje tipa *mouchette* (pseudodeminutiv od *mouche* „muha", dakle doslovno „muhica"). Na većem broju izoliranih punktova ili minijaturnih area, samo u sjevernoj polovici Francuske, za „pčelu" se rabe nazivi *mouche* (tj. „muha"), *essaim* (tj. „roj"), *essette* (deminutiv od *és,* dakle „pčelica"), *ruche* (tj. „košnica") i dr.[12]

Jednosložni oblici *é, és a* u odvojenim rubnim zonama ne mogu se objasniti ako se ne pretpostavi da je nekoć, nakon ro-

[9] Iordan, 1962, 159.
[10] Tekavčić, 1979, 205 - 206.
[11] Gilliéron, 1918.
[12] Vidos, 1963, 42 - 44; Coseriu, 1977, 142 - 143.

manizacije, na cijelome području Galije jedini naziv za pčelu bilo lat. APIS (akuz. APEM), jer nije nikako vjerojatno da je u doba romanizacije ta riječ mogla biti uvedena samo u udaljene i međusobno odvojene rubne zone. Da je pretpostavka točna, potvrđuju i srednjovjekovni francuski tekstovi koji na cijelome teritoriju gdje se danas govori *mouche à miel* imaju, kako se glasovno pravilno očekuje, *ef* (< lat. APEM), *és* (množina; < lat. APES; prema množini je poslije nastala i jednina *é*) „pčela".[13] Zbog velike fonetske korozije naziv za pčelu postao je slabi jednosložni „osakaćenik", koji je lako dolazio u homonimijske ko-

Karta 2. Nazivi za „pčelu": é < APEM; avette; aveille; mouchette; abeille (abelha, abelho); mouche à miel

[13] Vidos, 1963, 44.

lizije i postupno je, od srednjega vijeka do danas, zamjenjivan robustnijim i konzistentnijim nazivima. Primjerice, na sjeveru (u Valoniji), gdje kadšto ima kolebanja između početnoga *é-* i *wé-*, za „ptice" se moglo reći *ézé(s)* uz *wézé(s)*, pa je odatle moglo doći do neodržive homonimije: rečenica *le vol d'ézé(s)* mogla se shvatiti podjednako kao *le vol des oiseaux* „let ptica" i kao *le vol des abeilles* „let pčela". Na tim je područjima, kako tumači Gilliéron, naziv za pticu (franc. *oiseau*) zamijenjen nazivima *jeune* (što će reći „mlado"), *oiselet* (tj. „ptičica"), *moineau* (tj. „vrabac"). Jednako tako riječ *és* za „pčelu" zamijenjena je riječju *essaim* (tj. „roj") (vjerojatno i zato — kako pretpostavlja Gilliéron — što je, pučkom etimologijom, *essaim* shvaćeno kao kolektiv od *és*, premda takva pretpostavka nije potrebna jer i drugdje u Romaniji, gdje takva pučka etimologija nije moguća, zamjena za „pčelu" biva nerijetko refleks od EXAMEN)[14]. Pritom Gilliéron izbjegava svaku usporedbu s drugim romanskim jezicima jer se boji da bi, u svojoj nepomirljivosti prema mladogramatičarima, u francuskom ipak našao prilično toga što je iz latinskoga.

Na onome dijelu francuskoga sjevera gdje se brkaju početno *és-* i *wés-* naziv za „pčelu" *és* došao je u homonimijski sukob s nazivom za „osu" (<VESPA), a kako je riječ o dvama vrlo sličnim opnokrilcima žalčarima, koje u seoskom okružju valja razlikovati, homonimija je još nezgodnija pa *és/wés* počinje nestajati. Na sjeveru, pod utjecajem riječi *wep* „osa", riječ *és* „pčela", koja je već bila u sukobu s nazivima za „pticu" i za „roj", dobiva oblik *ep*. Ta izolirana i slaba jednosložna riječ, koja se još k tomu može pobrkati s nazivom za „osu", nalazi potporu u tome što se dodaje na nazive *mouche* i *é*, *és*, čime nastaju složenice **mouche-ep* i *és-ep*. Izolirani element *ep* postao je nerazumljiv i protumačen je (pogrešno) kao sufiks, pa su, s obzirom na veliku učestalost sufiksa *-ette*, te složenice postale (pseudo)izvedenice (ili točnije,

[14] Vidos, l.c.

asonancijski substituti navedenih složenica) *mouchette* i *essette*. No ni takvo rješenje ne zadovoljava na dulje staze jer pseudodeminutiv *mouchette* („pčela", koja je od muhe veća) stoji nasuprot pravomu deminutivu *mouchette* „mušica" (*mouche* + *-ette*), gdje je insekt doista mnogo manji od muhe. „Terapeutska kura" sastoji se u razlaganju deminutiva, *mouchette* se zamjenjuje s *mouche à miel*, a od 15. stoljeća taj je oblik osvojio cijelu sjevernu Francusku. Paralelizmom s nazivom za „osu" (*mouche-guêpe*, dosl. „muha-osa") u Parizu je mjesto naziva *mouche à miel* uveden i naziv *mouche-abeille* (dosl. „muha-pčela"), u kojem je drugi dio složenice posuđen s juga (provansalski *abelho* [aˈbeλo] „pčela" < lat. APĬCŬLA), onako kao što je prije sa sjevera bio preuzet *ep* u *mouche-ep*. Valja istaknuti da je *mouche-abeille* asonancijska zamjena za *mouche à miel* jednako onako kako je *mouchette* asonancijska zamjena za *mouche-ep*. Oblik *mouche-abeille* (koji nigdje nije potvrđen) sveden je samo na razlikovni dio *abeille*, koji je dovoljno jasan i dovoljno vitalan, i to je riječ za „pčelu" koja se nametnula i u glavnome gradu i u standardnome jeziku.[15]

Poput poredbeno-povijesne metode, i geografska lingvistika rekonstruira, ali ona radi s raznolikijom i manje shematičnom građom. No geografska lingvistika ne rekonstruira s pomoću fonetike (uostalom, Gilliéron [povijesnu] fonetiku drži propalom![16]), nego neprestano pred očima nastoji imati leksičko blago, ukupan život jezika: dok tradicionalna poredbeno-povijesna lingvistika inzistira na što točnijem proučavanju pojedinačnih glasova u razvoju (i to drži najvažnijim), geografska lingvistika u središte svojega zanimanja stavlja riječ zamjenjujući pritom mehanički proces glasovnoga razvoja puninom života riječi; dok tradicionalna poredbeno-povijesna lingvistika jedinice *ef* < lat. APEM i *abeille*, prov. *abelha* < lat. APICULA promatra kao dva odvojena elementa

[15] Vidos, 1963, 45 - 46.
[16] Gilliéron, 1919.

iz dvaju različitih jezika, lingvistička ih geografija, unatoč fonetici, proučava kao uzastopne faze iste povijesti riječi (*éf*, pl. *éf* > *és* > *ep* > *é-ep*>**mouche-ep* > *mouchette* > *mouche à miel* > *mouche-abeille* > *abeille*[17]). Nasuprot jednostranomu determinizmu poredbeno-povijesne metode (koja se ponajprije trudila u jedinicama otkriti kontinuitet iz latinskoga), geografska je lingvistika razotkrila stvaralačke činitelje u jeziku bez obzira na to jesu li oni u vezi s latinskim ili nisu.[18] Promjene u jeziku i njegov razvoj potiču homonimija i polisemija, pučka etimologija, težnja za ekspresivnošću i afektivnošću u izrazu itd., a glasovni proširci, pri povećavanju glasovnog opsega ugroženih (osakaćenih) riječi, dodaju se mimo fonetskih zakona. No jezičnim je promjenama uzrok uglavnom želja govornika da se izražavaju jasno, da izbjegnu nesporazume. Dok se mladogramatičarski fonetski zakoni odnose na nizove riječi, u stvarnosti svaka riječ — ističe Gilliéron — ima svoju vlastitu povijest, različitu od povijesti bilo koje druge riječi. Fonetske promjene izazivaju u riječima „patološka stanja" (npr. homonimiju i sl.), pojave fizičkog i kvantitativnoga reda, dok su istodobno „terapeutska sredstva" (zamjena jednih oblika drugima) pojave psihičkoga reda (govoreći o „životu riječi" Gilliéron se rado, i gotovo redovito, služi antropomorfskim i medicinskim izrazima). Ta nova disciplina pokazala je kako se jezični razvoj ne može svesti na djelovanje glasovnih zakona (i analogije), nego na njegov razvoj utječu mnogobrojni fizički, psihički, biološki, društveni, politički, administrativni, gospodarski, zemljopisni i drugi činitelji.[19] U njezinim su se istraživanjima, kao iznimno važna, od samoga početka nametnula i semantička pitanja (Michel Bréal izložio je 1897. cjelovitu semantičku teoriju kao novu granu lingvističkih istraživanja), kao i pitanja vezana za postupke imenovanja stvari (onomasiologija). U svojoj dimenziji „lingvističke geologije" i

[17] Vidos, 1963, 46.
[18] Vidos, 1963, 47 - 48, 49.
[19] Iordan 1962, 187 - 206; Coseriu, 1977, 128 - 140.

stratigrafije ta je škola pridonijela potpunijem spoznavanju naravi i uloge supstrata i superstrata u povijesti jezika. Kako god bilo, lingvistička je geografija postavila mnoga pitanja koja se prije nisu postavljala (na neka je dala i odgovore) i otvorila putove za nove vrste istraživanja jezika.

I lingvistička geografija naišla je na oštre osporavatelje (fonetičar i komparatist M. Grammont, romanisti É. Bourciez i G. Millardet i dr.), na one koji su je dočekali s rezervom (W. Meyer-Lübke i njegovi izravni učenici), ali i na one koji su odmah raspoznali njezine mogućnosti i njezinim se pristupom jeziku rado služili (A. Meillet). Unatoč mnogim prigovorima koji su toj metodi upućeni (nije dovoljno zabilježiti jedan odgovor na jedno pitanje, govor jednoga ispitanika nije dovoljno reprezentativan za govor nekog mjesta, neki odgovori upućuju da su informatori dali [ili mogli dati] pogrešne podatke ili da je ispitivač pogrešno zapisao odgovore itd.), ipak se ubrzo potvrdilo da je ona omogućila mnoštvo novih spoznaja o jeziku, pa su se ubrzo na raznim stranama počeli pripremati i atlasi za druge jezike. Između dvaju svjetskih ratova švicarski romanisti Karl Jaberg (1877 — 1958) i Jakob Jud (1882 — 1952) počeli su pripremati *Jezični i stvarni atlas Italije i južne Švicarske* (*Sprach- und Sachatlas Italiens und der Südschweiz*. I — VIII, Zofingen, 1928 — 1940; citira se kao *AIS*, tj. *Atlante Italo-Svizzero*), za koji su ispitivani i govori gradova, uz riječi (nazive) ispitivale su se također i stvari, pojave i radnje na koje se riječi odnose, a građu su na terenu prikupila tri anketara profesionalna lingvista (G. Rohlfs, P. Scheuermeier, M. L. Wagner).[20] Na poticaj i pod vodstvom M. G. Bartolija u međuratnom su razdoblju počele pripreme i za *Talijanski jezični atlas* (*Atlante Linguistico Italiano*; navodi se kao *ALI*), za koji je građu počeo prikupljati profesionalni lingvist Ugo Pellis, ali zbog guste mreže punktova i velikoga broja pitanja na njemu se još uvijek radi. Pod vodstvom Sextila

[20] Tekavčić, 1979, 202.

Puşcariua u razdoblju između svjetskih ratova prikupljena je građa za *Rumunjski jezični atlas* (*Atlasul lingvistic român*), i to u dvjema verzijama, jednoj s gustom mrežom punktova i manjim brojem pitanja (građu je prikupio lingvist Sever Pop) i drugoj s većim brojem pitanja i manjim brojem ispitanih punktova (građu je prikupio lingvist Emil Petrovici, djelomice sa suradnicima); svaka je od dviju verzija izišla u većem formatu s potpunim i doslovnim odgovorima i u manjem formatu gdje su odgovori obrađeni i sintetički (u obliku „tipova") prikazani na kartama u boji (od Severovih su verzija objavljena po dva sveska). Također u međuratnom razdoblju Antoni Griera počeo je pripremati i izdavati *Katalonski jezični atlas* (*Atlas linguistic de Catalunya*). Još prije Drugoga svjetskog rata počeli su se izrađivati regionalni atlasi u Francuskoj, a nakon rata u Italiji (Furlanija) te u Rumunjskoj.[21] Posljednjih desetljeća objavljuje se i ladinski (dolomitski) atlas, koji donosi i „magnetofonski" glasovni zapis odgovora na pitanja (zvučni atlas). Brojni su atlasi i u germanskim, slavenskim i drugim zemljama. Na poticaj Mirka Deanovića prikupljena je građa za višejezični *Mediteranski jezični atlas* (*Atlante Linguistico Mediterraneo*), od kojega je objavljeno nekoliko desetaka karata; svojedobno se počeo pripremati *Jugoslavenski jezični atlas*, a danas se u Hrvatskoj taj projekt nastavlja kao *Hrvatski jezični atlas*; daleko su odmaknuli međunarodni projekti kao što su *Općeslavenski lingvistički atlas* i *Lingvistički atlas Europe*. Metodološki uzoran i temeljit rad prema metodologiji geografske lingvistike dao je Petar Skok.[22] Valja napomenuti da je, glede prikupljanja i prezentacije građe, prema metodi lingvističke geografije načinjeno monumentalno djelo Vojmira Vinje *Jadranska fauna*,[23] iako je građa obrađena pretežito metodologijom strukturalne se-

[21] Podrobniji podaci u: Pop, 1950; Rohlfs, 1971, 7 - 26.

[22] P. Skok, *Prilog metodu proučavanja romanizama u hrvatskom ili srpskom jeziku*, „Zbornik radova Filozofskoga fakulteta u Zagrebu", I, Zagreb, 1951, 445 — 485.

[23] V. Vinja, *Jadranska fauna. Etimologija i struktura naziva*, I - II, Split, 1986.

mantike. Upravo u vezi s time treba istaknuti da se lingvistička geografija izvrsno prilagođivala gotovo svim modernim strujanjima u lingvističkim istraživanjima.[24]

Osim toga, lingvistička je geografija potaknula i razvoj nekih novih metoda i škola. Donekle iz lingvističke geografije a donekle iz uočenih njezinih nedostataka rodila se metoda *riječi i stvari* (njem. *Wörter und Sachen*), kojoj su glavni predstavnici Rudolf Meringer, Karl Jaberg, Jakob Jud, M. L. Wagner i dr. Ta je orijentacija držala da nema valjanog proučavanja jezika na terenu, a osobito ne etimologije, ako se usporedno s jezičnim elementima podrobno ne popišu, opišu i protumače elementi pučke materijalne (pa i duhovne) kulture.[25] Španjolska lingvistička škola, kojoj je glavni predstavnik Juan Ramón Menéndez Pidal (1869 — 1968), bavila se proučavanjem najrazličitijih jezičnih pitanja, ali je geografsku metodu najdosljednije primijenila na proučavanje iberoromanskih romanci, nastojeći rekonstruirati ishodišne njihove oblike i utvrditi odakle su se i kojim putem širile (zato se nerijetko i zove Španjoska folklorna škola).[26] No nema dvojbe da je, po rezultatima i odjeku, najvažnija metoda potaknuta geografskom lingvistikom arealna (ili spacijalna) lingvistika, koja se nerijetko vezuje za druge orijentacije onodobne talijanske lingvistike (B. Croce) pod nazivom neolingvistika. Utemeljitelj je i glavni predstavnik arealne lingvistike talijanski lingvist, inače rodom iz Labina, Matteo Giulio Bartoli (1873 — 1946), poznat također i po tome što je, prema podacima što ih je zapisao od posljednjega govornika, od zaborava spasio autohtoni romanski jezik grada Krka[27] i otpočeo njegovo sustavno povijesno proučavanje i tumačenje. Bartoli se kao lingvist formirao u bečkoj mladogramatičarskoj školi W. Meyera-Lübkea, ali se na studijskom

[24] Goossens, 1969.
[25] Vidos, 1963, 58 - 59; Tagliavini, 1964, 17; Tekavčić, 1979, 202, 203 - 204.
[26] Iordan, 1962, 272 - 275.
[27] Bartoli, *Das Dalmatische*, I - II, Wien, 1906.

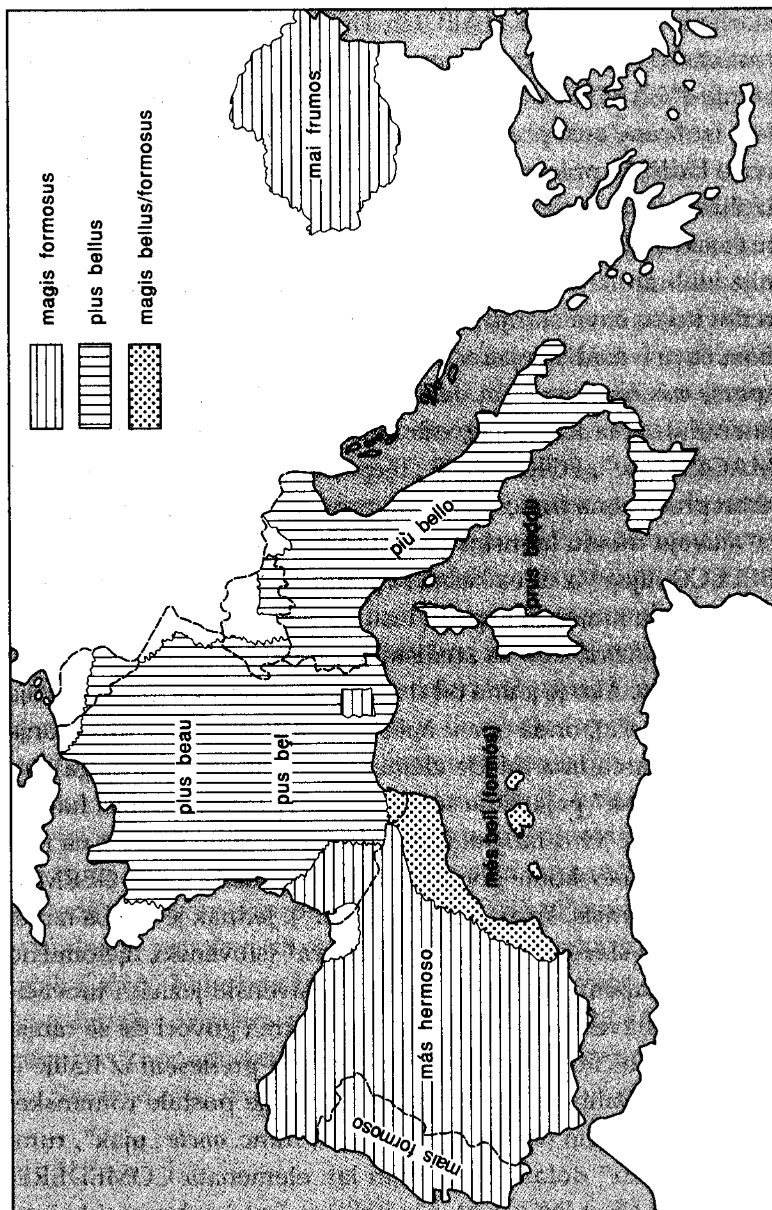
boravku u Francuskoj oduševio i za Gilliéronovu lingvističku geografiju, pa je na početku svoje djelatnosti prema načelima te metode prikupio jezičnu građu iz svih naselja gdje se početkom 20. stoljeća govorio istrorumunjski, a poslije je pokrenuo i organizirao izradbu *Talijanskoga jezičnog atlasa*. Bartoli je, zapravo, stvorio hibridnu metodu: na temelju nekih iskustava geografske lingvistike formulirao je norme (pravila) u vezi s razvojem jezika, koje svojom shematičnošću i krutošću jako podsjećaju na mladogramatičarske zakone.[28] Jednako tako, nije se u načelu služio građom iz anketa na terenu, nego riječima iz (starih) tekstova i pisanih jezika, pa ta građa više nalikuje onoj kojom su se služili mladogramatičari nego Gilliéronovoj. Temeljna načela svojega pristupa Bartoli je izložio već 1910. u članku *Alle fonti del neolatino* (*Na izvorima romanskoga*), ali je cjelovitu i razrađenu teoriju objavio 1925. u dvjema knjigama: *Introduzione alla neolinguistica* (*Uvod u neolingvistiku*) i *Breviario di neolinguistica* (*Pregled neolingvistike*); tu drugu knjigu objavio je u suradnji s G. Bertonijem, lingvistom bliskim idealističkoj orijentaciji B. Crocea i K. Vosslera, pa se i Bartolijeva metoda često obrađuje pod rubrikom *Neolingvistika;* neolingvistika je zapravo replika naziva *Junggrammatiker*, dok se praktična primjena te metode najbolje uočava u izboru Bartolijevih članaka i studija *Saggi di linguistica spaziale*, Torino, 1945 (*Ogledi iz spacijalne lingvistike*). Bartolijev je jezikoslovni nauk eklektički i temelji se na nekim načelima Gilliéronove geografske lingvistike (značenje area i odnosi među areama), na Ascolijevu naučavanju o ulozi supstrata u nastajanju inovacija u povijesti jezika, na Schuchardtovim idejama o miješanju naroda i jezika i, ne treba smetnuti s uma, na Bartolijevoj vrlo solidnoj mladogramatičarskoj izobrazbi.[29]

[28] Iordan, 1962, 278 - 281; Coseriu, 1977, 147 - 148.
[29] Iordan, 1962, 279 - 280.

Za razliku od ranije lingvistike, koja se ponašala kao da je sve ono što se očuvalo u skupinama srodnih jezika postojalo u „prajeziku" (npr. lat. MAGIS i PLUS) i nije u vezi s tim postavljala sebi daljnja pitanja, Bartoli postavlja tri pitanja na koja traži odgovore: 1. Koji je kronološki odnos između pojedinih faza, tj. koji je od dvaju istovjetnih (istoznačnih) elemenata stariji? 2. Koje je ishodište (središte iradijacije) mlađega elementa te kojim se putovima i kako on širio? 3. Koji je uzrok inovaciji, odnosno zašto se negdje očuvala inovacija, a negdje element koji je stariji? Odgovarajući na prvo pitanje, Bartoli tvrdi da se kronološki odnos među elementima može očitati ili iz potvrda u pisanim izvorima ili, pak, iz geografskog odnosa među areama u kojima se odgovarajuće faze (elementi) čuvaju (na što je već upozorio Gilliéron). Za utvrđivanje kronološkog odnosa među fazama (elementima koji nisu kronološki ravnopravni), kada su one potvrđene samo na određenim geografskim prostorima (a ne i u pisanim izvorima), Bartoli je formulirao pet osnovnih arealnih normi (iako, prema potrebi, njihov broj može biti manji ili veći): 1. norma izolirane aree; 2. norma lateralnih area; 3. norma veće ili prostranije aree; 4. norma kasnije ili mlađe aree; 5. norma nestale aree.[30] Vrijednost je svake norme relativna (ona se većinom pokazuje kao istinita, ali se za svaku od njih nalaze i primjeri koji joj proturječe), a i promatrana area mijenja svoju vrijednost ovisno o tome s kojom se drugom areom uspoređuje (Kastilja je središnja area u odnosu prema Kataloniji i Portugalu, koje su lateralne ili pobočne, ali je i sama lateralna u odnosu prema Italiji ili Galiji). Za normu izolirane aree, koja redovito čuva starije faze, mnogo primjera pruža sardski u usporedbi s Toskanom, odnosno kopnom središnje Italije, kao areom koja nije izolirana. Sardsko *edu* „jare", *dormis(i)* „spavaš", *ebba* „kobila" čuvaju

[30] Coseriu, 1977, 148 - 150.

starije latinsko stanje HAEDUS, DORMIS, EQUA u odnosu na toskansko *capretto, dormi, cavalla* koje odrazuje kasnije latinsko stanje (*CAPRĬTTUS, *DŎRMĪ, CABALLA). Jednako se tako kao izolirane aree prema Toskani (središnjoj Italiji) najčešće odnose ladinski prostori i dalmatski; dodajmo da slovenski, kao izolirani jezik, bolje čuva dual i riječi kao *vlasi*, nego što to čini hrvatski (relikt duala strogo je ograničen u uporabi, *kosa*) koji nije izoliran. U lateralnim (pobočnim ili postranskim) areama redovito se čuva starija jezična faza, dok se mlađa faza uglavnom čuva u središnjoj arei. Primjerice, portugalsko *mais formoso*, španj. *más hermoso*, rum. *mai frumos* „ljepši", kao predstavnici lateralnih area Romanije, odrazuju starije latinsko stanje (lat. MAGIS „više", FORMOSUS „lijep") dok na središnjim romanskim prostorima franc. *plus beau*, prov. *pus bel*, tal. *più bello* „ljepši" čuvaju mlađu latinsku fazu (PLŪS „više" iz carskoga doba, BELLUS „lijep" iz doba kasne Republike). Na južnoslavenskome prostoru na krajnjem zapadu i istoku nalazimo stariji jezični tip *oganj, žlica/l'žica*, dok na središnjim prostorima dolaze inovacije *vatra, kašika*. Ako je jedna od dviju area znatno veća, prostranija (ili je bila veća), onda ona u načelu čuva stariju fazu, dok manje prostrana area ima mlađe elemente: refleksi od (starijega) lat. FRATER „brat" pojavljuju se na velikom prostoru Galije, Italije i Dacije (franc. *frère*, tal. *fratello* [izvedenica], rum. *frate*), a na manjoj arei na Iberskome poluotoku čuva se mlađe stanje GERMANUS (port. *irmão*, španj. *hermano* „brat"). Jednak je odnos između starijega slavenskoga tipa *dom* „kuća" (slovenski, djelomično hrvatski, zapadni slavenski i istočni slavenski jezici) i inovacije u južnoslavenskome *kuća*. Četvrta norma govori da se ranija faza čuva obično u kasnijoj arei: elementi preneseni iz Italije u Hispaniju, Galiju ili Daciju, koje su poslije postale romanske, redovito su stariji (španj. *comer* „jesti", franc. *oncle* „ujak", rum. *lingură* „žlica" dolaze od starijih lat. elemenata COMEDĚRE, AVŬNCŬLUS, LINGŬLA), a u Italiji se čuvaju elementi koji su

Karta 3. Komparativ s MAGIS i s PLUS; pridjev za „lijep" od FORMOSUS i od BELLUS

mlađi (tal. *mangiare* „jesti", *zio* „ujak", *cucchiaio* „žlica" od mlađih lat. elemenata MANDŬCARE, THIUS, COCHLEARĬUM). Slično tomu, rječnik hrvatskoga u Gradišću ili Moliseu redovito je arhaičniji od onoga u Hrvatskoj. Prema petoj arealnoj normi starija je, u Romaniji, ona faza koja se nije očuvala. Tako su elementi IGNIS „oganj", CUTIS „koža", EQUUS „konj", TEGĔRE „pokriti" itd., koji se kao pučki nigdje u Romaniji nisu očuvali, stariji od FŎCUS, PĔLLIS, CABALLUS, COOPERĪRE itd. od kojih u romanskim jezicima dolaze refleksi. Zaključci u vezi sa središtima iradijacije nisu strogo vezani za arealnu lingvistiku, ali je Bartoli istaknuo da inovacije koje se šire mogu nastajati na različitim stranama. Što se inovacija tiče, Bartoli ističe kako se one pojavljuju u svim fazama jezičnoga razvoja (za Romaniju, kako već u latinskome tako i nakon karolinškog doba), ali da su inovacije većinom češće u rubnim dijelovima Romanije, koji su romanizirani kasnije, a rjeđe u Italiji, a određena inovacija može se, u odnosu prema nekom drugom elementu, pokazati arhaizmom. Tako je TACĒRE „šutjeti" (franc. *se taire*, tal. *tacere*, rum. *a tDcea*) inovacija u odnosu prema SILĒRE koje se nije očuvalo u romanskim jezicima, ali je prema tom elementu na Iberskome poluotoku inovacija glagol *CALLARE < grč. χαλάω „spuštam" (španj. *callar* „šutjeti"). Kako su inovacije najslabije zastupljene u Italiji, a osobito su česte na rubnim prostorima (na Iberskome poluotoku, u Galiji, Daciji), Bartoli zaključuje da su inovacijama često uzrok kontakti s drugim jezicima.[31]

Među lingvistima je mnogo onih koji su načela arealne lingvistike osporavali, ali su ih neki prihvatili i primijenili na novim područjima. Tako je A. Meillet taj pristup sustavno primijenio na tumačenje odnosa među pojedinim skupinama indoeuropskih jezika (pojedinačne pojave indoeuropskih jezika tom je metodom proučavao i sam Bartoli). Iako su neki lingvisti prilično

[31] Bartoli, 1925, passim; Coseriu, 1977, 148 - 150.

rezervirani prema vrijednosti te metode, ističući kako je to neka vrst pojednostavnjene lingvističke geografije shematizirane u duhu mladogramatičarske škole, drugi su naglašavali kako je (unatoč inzistiranju na mehaničkoj igri između očuvanja i inovacije) upravo Bartoli jasno pokazao kako se jezik neprestano, na svim razvojnim fazama, obnavlja, pa je tako pokazao kako se ni vulgarni latinski ne smije shvaćati kao statički jezik, nego kao jezik u kojem inovacije stalno nastaju, gdje se novi oblici stalno šire i potiskuju starije. Ako je u odnosu prema mladogramatičarskoj školi lingvistička geografija označila prijelaz od povijesti glasova prema povijesti riječi, arealna je lingvistika označila prijelaz od povijesti riječi prema povijesti jezika.[32]

[32] Coseriu, 1977, 123 - 151, 156 - 158.

LITERATURA

Bartoli, M. G., *Introduzione alla Neolinguistica*, Genève, 1925.
Saggì di linguistica spaziale, Torino, 1945.

Borodina, M. A., *Problemy lingvističeskoj geografii* (*Na materiale dialektov francuzskogo jazyka*), Moskva, 1966.

Coseriu, Eugenio, *La geografía lingüística*, objavljeno u knjizi E. Coseriu, *El hombre y su lenguaje*, Madrid, 1977, str. 103 — 158; ranije objavljeno u Montevideu 1956.

Gilliéron, Jules, *Généalogie des mots qui désignent l'abeille d'après l'Atlas linguistique de la France*, Paris, 1918.
La faillite de l'étymologie phonétique, Neuveville, 1919.

Goossens, Jan, *Strukturelle Sprachgeographie. Eine Einführung in Methodik und Ergebnisse*, Heidelberg, 1969.

Iordan, Iorgu, *Lingvistica romanica. Evoluţie Curente Metode*, Bucureşti, 1962.

Malmberg, Bertil, *Les nouvelles tendances de la linguistique*, Paris, 1966.

Pop, Sever, *La dialectologie. Aperçu historique et méthodes d'enquêtes linguistiques*, I — II, Louvain, 1950.

Rohlfs, Gerhard, *Romanische Sprachgeographie. Geschichte und Grundlagen, Aspekte und Probleme mit dem Versuch eines Sprachatlas der romanischen Sprachen*, München, 1971.

Tagliavini, Carlo, *Le origini delle lingue neolatine. Introduzione alla filologia romanza* (*Quarta edizione aggiornata*), Bologna, 1964.

Tekavčić, Pavao, *Uvod u lingvistiku za studente talijanskog jezika*, Zagreb, 1979.

Vidos, Benedek Elemer, *Manual de lingüística románica*, Madrid, 1963.

Ranko Matasović

Genetsko-tipološka lingvistika

Genetska lingvistika u 19. i 20. stoljeću

Kao što smo vidjeli u prvom poglavlju ove knjige, osnove poredbenopovijesne metode u genetskoj klasifikaciji jezika učvrstili su u 19. stoljeću pripadnici mladogramatičarske škole u lingvistici. Primjena te metode dovela je tijekom proteklih stotinjak godina do klasifikacije većine jezika svijeta u *jezične porodice*. Jezičnom porodicom naziva se skup jezika za koje postoji dokaz da su potekli iz zajedničkoga jezika pretka, tj. dokaz da su genetski srodni. Dokaz o genetskoj srodnosti jezika indoeuropske porodice pružio je 1816. Franz Bopp usporedbom glagolskih sustava starih indoeuropskih jezika (sanskrta, grčkoga, latinskoga itd.). U to je doba genetsku srodnost uralskih jezika (samojedskih jezika u Sibiru i ugrofinskih jezika poput mađarskoga, finskoga, estonskoga itd.) dokazao Sámuel Gyarmathi, a semitske je jezike u jednu porodicu povezao Friedrich von Schlözer (1781), od kojega potječe i naziv „semitski jezici" (porodica obuhvaća istočnosemitsku granu, u kojoj su izumrli akadski i asirsko-babilonski, te zapadnosemitske jezike poput hebrejskoga, aramejskoga, feničanskoga, arapskoga, te etiopskih jezika kao što su geez i amharski). Genetsku srodnost dravidskih jezika u južnoj Indiji (npr. tamilski, kannada i telugu) pretpostavio je Francis W. Ellis 1816,

no poredbenom ju je metodom dokazao Robet A. Caldwell 1856. Do konca 19. stoljeća otkrivena je većina velikih jezičnih porodica Eurazije, a pronađeni su i jezici koji se metodama poredbene lingvistike ne mogu svrstati u jezične porodice. Takvi se jezici, npr. baskijski (u sjeveroistočnoj Španjolskoj i južnoj Francuskoj), ainu (u sjevernom Japanu), ili sumerski (izumrli jezik koji se govorio u Mezopotamiji) nazivaju genetski *izoliranima*.

U osnovi je svih valjanih dokaza genetske srodnosti među jezicima spoznaja da se neka jezična obilježja ne posuđuju iz jezika u jezik, te da ujedno nije vjerojatno da bi ona mogla neovisno nastati u jezicima koji nisu potekli iz zajedničkog pretka. Takva su obilježja podudarne gramatičke paradigme: premda jezici u određenim sociolingvističkim uvjetima mogu jedan od drugoga posuditi golem broj riječi (u engleskome je više od 50 % riječi romanskoga podrijetla, a u korejskome je veći dio rječnika posuđen iz kineskoga), gramatički morfemi razmjerno se rjeđe posuđuju, a uređeni skupovi leksičkih i gramatičkih morfema (paradigme) gotovo nikada ne mogu biti posuđeni iz jezika u jezik. Budući da je podjednako nevjerojatno da bi genetski nesrodni jezici mogli dijeliti morfološke paradigme kao rezultat puke slučajnosti, takve se podudarnosti obično smatraju sigurnim dokazom genetske srodnosti. U 20. je stoljeću američki lingvist Edward Sapir na temelju podudarnih morfoloških paradigmi dokazao da su vijot i jurok, dva malena indijanska jezika koji se govore u Kaliforniji, genetski srodni s velikom algonkijskom porodicom, čiji su jezici uglavnom rasprostranjeni u istočnim državama SAD i Kanade. Ovako izgledaju prefiksi za kategoriju lica u praalgonkijskom, vijotu i juroku:

	praalgonkijski	jurok	vijot
1. lice	**ne*(*t*)-	*?ne-*	*d-*
2. lice	**ke*(*t*)-	*k'e-*	*kh-*
3. lice	**we*(*t*)-	*?we-*	*w-*

Kao što je vidljivo iz tablice, u praalgonkijskome, juroku i vijotu podudaraju se prefiksi za sva tri lica. Jedina je iznimka, na prvi pogled, prefiks za 1. lice koje u jeziku vijot nije slično odgovarajućemu morfemu u praalgonkijskomu i juroku. Premda je za svaki pojedini prefiks moguće da se slučajno podudara u sva tri jezika, vjerojatnost podudaranja *sva tri* prefiksa zanemarivo je mala (jer predstavlja umnožak vjerojatnosti slučajnog podudaranja svakoga pojedinog prefiksa). Međutim, među genetski srodnim jezicima morfemi u gramatičkim paradigmama nisu samo slični, već postoje i pravilne glasovne podudarnosti među fonemima od kojih se ti morfemi sastoje. Tako proučavajući rječnik jezika vijot možemo utvrditi da početno *d-* u tom jeziku pravilno odgovara početnomu *?n-* u jeziku jurot, i početnomu *n- u praalgonkijskomu. Te su podudarnosti dovoljno česte, da možemo predvidjeti kako će u riječima istoga ili sličnog značenja praalgonkijskomu početnom *n- u vijotu pravilno odgovarati početno *d-*, kao što proizlazi iz čitavog niza primjera. Štoviše, riječi i morfemi u genetski srodnim jezicima često uopće nisu slični, a ipak pravilne glasovne podudarnosti dokazuju da su potekli iz zajedničkih (prajezičnih) prototipova. Tako sanskrtskomu *dv-* (i indoeuropskomu *dw-) u staroarmenskomu pravilno odgovara glasovna skupina *erk-*, kao što se vidi na sljedećim primjerima: armenski *erkow* „dva" < ie. *dwoh$_1$ (lat. *duo*, skr. *dvā*), arm. *erkar* „dugačak" < ie. *dweh$_2$ros (grčki *δFηρός*), arm. *erknč^c^im* „bojim se" < ie. *dwey- (grč. *δFείδω*), arm. *erkn* „(porođajni) bol" < *h$_1$edwo- „bol" (grč. *ὀδύνη*, staroirski *idu*). Nitko ne bi pomislio da je skupina glasova *erk* imalo slična skupini *dw*, a ipak su glasovne podudarnosti besprijekorne. Kako je od skupine *dw moglo pravilno nastati staroarmensko *erk*? Obično se to tumači tako, da se indoeuropsko *w odrazilo kao *gw, a zatim kao *g*, što je pravilno (usp. armenski *gin* „vino" spram latinskoga *uīnum*). Zatim je *d postalo *r*, a *g* je iza toga *r* obezvučeno (tj. *g* > *k*), te smo tako dobili **rk-*; na koncu, početno *r- nije dopušteno u ar-

menskome, kao ni u većini jezika kavkaskoga područja, te zbog fonotaktičkih pravila dobiva „protetski" samoglasnik *e-*. Stoga imamo posve pravilan razvitak: ie. *dw- > *dgw- > *dg- > *rg- > *rk- > armenski *erk-*. Ovaj nas vrlo kompliciran primjer poučava da gotovo nema granica mogućnostima jezičnog razvitka, te da se tijekom povijesti genetski srodni jezici mogu izmijeniti tako da njihova srodnost više nije dokaziva.

Treba na koncu reći da sámo postojanje sustava glasovnih podudarnosti nije dovoljno da dokaže genetsku srodnost jezikā, jer pravilne glasovne podudarnosti često postoje i između jezika koji su bili u intenzivnom dodiru te međusobno posuđivali velik broj riječi. Primjerice, u francuskom je prilično mnogo riječi germanskoga (franačkog) podrijetla; u njima francusko *g-* pravilno odgovara germanskim riječima s početnim *w-*, usp. npr. francuski *guerre* „rat" prema engleskome *war*, francuski *gaufre* „vafla" prema njemačkome *Waffel*, ili francuski *gauchir* „iskrivljavati se", *gauche* „lijevi", prema engleskome *walk* „hodati" (značenjska je veza u ovom posljednjem primjeru vidljiva u starofrancuskome *gauchier* „gaziti nogama"). Samo nam dobro poznavanje jezične povijesti omogućuje da podudarnosti nastale intenzivnim posuđivanjem riječi razlikujemo od podudarnosti nastalih uslijed zajedničkog naslijeđa. Jedino u slučaju podudarnih morfoloških paradigmi možemo biti posve sigurni da se radi o genetskoj srodnosti. To, međutim, znači, da je doseg poredbene metode bitno ograničen, jer jezici mogu izgubiti naslijeđenu morfologiju.

Problemi s primjenom poredbene metode vidljivi su i u slavnoj genetskoj klasifikaciji jezika Afrike koju je uspostavio Joseph Greenberg (1960). On je sve jezike Afrike, osim razmjerno nedavnih došljaka, poput malgaškoga na Madagaskaru, i europskih jezika, razvrstao u samo četiri jezične porodice (afrazijsku, nilosaharsku, nigersko-kordofansku i kojsansku). Afrazijski jezici (semitski, berberski, izumrli staroegipatski, kušitski, omotski i

čadski jezici) gotovo beziznimno dijele naslijeđene glagolske paradigme s jasno prepoznatljivim morfemima za kategorije lica, roda i broja. Na sličan način, nigersko-kordofanski jezici (npr. bantuski jezici kao svahili) redovito imaju složene sustave klasnih prefiksa ili sufiksa, koji donekle podsjećaju na kategoriju roda u afrazijskim i indoeuropskim jezicima. Tragovi toga sustava prisutni su u golemom broju nigersko-kordofanskih jezika, te je njihova genetska srodnost gotovo posve sigurna. U slučaju kojsanskih je jezika, međutim, Greenbergova klasifikacija zasnovana uglavnom na nekoliko tipološki izrazitih obilježja (npr. prisutnost coktavih glasova ili klikova) i na nizu riječi prisutnih u mnogim jezicima Hotentota i Bušmana koji se redovito smatraju kojsanskima. Takva su se obilježja mogla proširiti i u jezičnim dodirima, te stoga danas mnogi lingvisti smatraju da kojsanski jezici ne predstavljaju jezičnu porodicu u genetskom smislu, već neku vrst „jezičnog saveza", skupine jezika koji su mnoga jezična obilježja stekli dugotrajnim i intenzivnim dodirima.

Premda su osnovna načela dokazivanja genetske srodnosti nesporna, neki su lingvisti skloni pretpostavke o genetskoj srodnosti pojedinih velikih „natporodica" temeljiti na nešto slabijim argumentima, obično samo na sličnostima velikog broja riječi. Takve su pretpostavke posve valjane kao smjernice za buduća istraživanja, ali se ne mogu smatrati znanstvenim dokazima. Primjer je takve hipoteze tzv. „nostratička teorija". Ruski lingvist Vladimir Illič-Svityč pokušao je u svojem monumentalnom *Nostratičkom rječniku* (1. sv. 1971) utvrditi genetsku srodnost šest velikih jezičnih porodica Eurazije: indoeuropskih, afrazijskih, dravidskih, kartvelskih, uralskih i altajskih (turkijski, mongolski i tungusko-mandžurski) jezika. Podudarnosti između „nostratičkih" jezika u djelu Illič-Svityča i njegovih nastavljača svode se na nizove riječi sličnoga ili istog značenja među kojima postoje dosta komplicirane glasovne podudarnosti, a ima i sličnih gramatičkih morfema. Premda mnoge među tim podudarnostima

izgledaju uvjerljivo, nema objektivnog načina da se dokaže da one nisu mogle nastati uslijed kombinacije slučajnosti i pretpovijesnoga leksičkog posuđivanja između jezika različitih porodica. Također, što izgleda presudnim, među „podudarnostima" između „nostratičkih" jezika nema podudarnih morfoloških paradigmi. Od „nostratičke" hipoteze manje su utemeljene pretpostavke A. Starostina o sinokavkaskoj porodici (u koju bi se svrstavali nahsko-dagestanski i abhasko-adigejski jezici na Kavkazu zajedno sa sinotibetskim jezicima istočne Azije, te jenisejskim jezicima u Sibiru) i amerindijska hipoteza Josepha Greenberga (1987). Prema toj potonjoj pretpostavci svi se jezici obiju Amerika mogu svrstati u jednu natporodicu koja se naziva „amerindijskom", s izuzetkom eskimsko-aleutskih jezika na krajnjem sjeveru kontinenta, te jezika na-dene (u koje se svrstavaju athapaskanski jezici poput apačkoga i navaha, te neki mali jezici na Aljaski i u Kanadi). Greenbergovu „amerindijsku" teoriju amerikanisti gotovo beziznimno odbacuju.

Danas su također uglavnom napuštene i metode dokazivanja jezične srodnosti koje se zasnivaju na *glotokronologiji* i *leksikostatistici*. U pozadini je te metode uvjerenje da se različiti jezici mijenjaju približno istim tempom, te da jezici čiji se zajednički prajezik govorio prije određenoga vremena dijele jednak postotak zajedničkoga rječnika, osobito riječi koje pripadaju tzv. *temeljnom rječniku*, dijelu rječnika za koji se pretpostavlja da ga imaju svi jezici te da se riječi koje mu pripadaju ne posuđuju iz jezika u jezik (npr. brojevi od 1 do 3, riječi za osnovne dijelove tijela i bliske srodnike, itd.). Popise od stotinu i od dvjesta riječi temeljnoga rječnika sastavio je američki lingvist Morris Swadesh. Mnoge su navodne genetske klasifikacije jezika u donedavna lingvistički slabo istraženim područjima svijeta (Nova Gvineja, Amazonija) bile zasnovane na leksikostatičkim postupcima: genetski su se srodnima smatrali jezici koji dijele određen postotak naizgled sličnih riječi u temeljnom rječniku. Na taj način nisu mogle biti

otkrivene dublje genetske srodnosti, a i mnogi su jezici, koji su intenzivno posuđivali riječi jedni od drugih, pogrešno razvrstani u jezične porodice.

Međutim, polazna je pretpostavka glotokronologije dokazivo pogrešna: jezici se *ne* mijenjaju jednolikim tempom, a brzina jezičnih promjena u različitim jezicima ovisna je o čitavu nizu sociolingvističkih i strukturalnih činilaca. Primjerice, vjerojatno je da se jezici sjedilačkih naroda brže dijele na jezike-potomke od jezika nomadskih stočara i lovaca-sakupljača; stoga su, primjerice, turkijski jezici, kojima su govorili većinom nomadski stočarski narodi, ostali razmjerno slični, premda se govore na golemim prostranstvima srednje Azije još od ranoga srednjeg vijeka. Također se može pokazati da je tempo jezičnih promjena često jako ubrzan u razdobljima intenzivnih kulturnih promjena. Staroirski se jezik u svega dvjesta godina (otprilike od 400. do 600. g.) promijenio znatno više nego u idućih tisuću godina, a to se razdoblje intenzivnih promjena potpuno poklapa s vremenom pokrštavanja Irske. Islandski se jezik, u velikoj mjeri izoliran od europskih kulturnih i političkih tokova, od srednjega vijeka do 19. stoljeća gotovo uopće nije mijenjao.

Istraživanja jezičnih promjena u realnom vremenu, osobito radovi Williama Labova, dovela su do nekih novih spoznaja o naravi jezičnih promjena. Mladogramatičarska teza o beziznimnosti glasovnih zakona modificirana je kada je uočeno da glasovne promjene ne zahvaćaju sve jezične razine (sociolekte) u jednakoj mjeri i u isto vrijeme, te da se jezične promjene često šire postupno kroz rječnik, procesom koji se naziva *leksička difuzija*. Također je utvrđeno da se smjer jezičnih promjena ponekad može predvidjeti, jer je potaknut unutrašnjim odnosima u jezičnom sustavu. Labov je pokazao da se tipološki slični samoglasnički sustavi u pravilu mijenjaju na slične načine u različitim jezicima, dok su učestale pravilnosti u morfološkim i sintaktičkim promjenama uočene u sklopu teorije *gramatikalizacije*. Teoriju

gramatikalizacije utemeljio je francuski indoeuropeist Antoine Meillet dvadesetih godina prošlog stoljeća, no ona je svoj puni razvitak doživjela tek osamdesetih i devedesetih godina u djelima lingvista kao što su Elisabeth Closs Traugott, Paul Hopper, Bernd Heine, i drugi. Gramatikalizacija je proces kojim morfemi leksičkoga značenja postaju morfemima s gramatičkom funkcijom, odnosno proces kojim od leksema nastaju gramatemi. Taj je proces u jezicima u pravilu jednosmjeran, što znači da se obrnuti procesi, od gramatema k leksemima, događaju sasvim izuzetno. Također se može pokazati da se gramatemi razvijaju od konkretnijih prema apstraktnijim funkcijama, te da je razlika između gramatema i leksema često vrlo neodređena, osobito u slučajevima kad proces gramatikalizacije nije dovršen, ili je u tijeku. Na primjer, mjesne adpozicije se osobito često razvijaju iz izraza koji sadržavaju imenice konkretnoga značenja, npr. imenice koje znače „lice", „glavu", „stopalo", itd. Teorija gramatikalizacije otkrila je i neke opće pravilnosti u razvitku gramatičkih sustava. Primjerice, pokazano je da se određeni članovi osobito često razvijaju iz pokaznih zamjenica, ne samo u indoeuropskim jezicima (npr. u starogrčkom, engleskom, njemačkom i romanskim jezicima) već i u drugim jezičnim porodicama.

Jezična tipologija

Jezična je tipologija kao lingvistička disciplina započela u djelu Augusta Wilhema Schlegela (1767 – 1845), koji je jezike svijeta podijelio na sljedeće tipove: 1. *izolativni jezici*, poput kineskoga, u kojima su riječi u pravilu nepromjenljive; 2. *aglutinativni jezici*, poput turskoga, u kojima riječi sadržavaju niz jasno razdvojivih afiksa za izražavanje gramatičkih funkcija, pri čemu svaki afiks izražava samo jednu gramatičku kategoriju, 3. *flektivni jezici*, poput latinskoga, u kojima riječi u pravilu imaju afikse

koji izražavaju više gramatičkih kategorija odjednom. Primjerice, latinski sufiks *-ibus* u riječi *ducibus* „vođama" izražava istovremeno i kategoriju padeža (dativ) i kategoriju broja (množina). Schlegelovu je morfološku tipologiju (tako nazvanu, jer se njome jezici razvrstavaju s obzirom na morfološku strukturu riječi) razradio Wilhelm von Humboldt (1767 – 1835). On je Schlegelovim morfološkim tipovima pridodao četvrti tip, nazvan *inkorporativnim* ili *polisintetičkim*. U polisintetičkim jezicima, kakav je inuit (eskimski), jedna riječ može izražavati informaciju koja se u jezicima drugih tipova izražava čitavom rečenicom. Tako inuitski glagol *illar-ti-nngitsuur-sinnaa-nngil-ai* sadržava sljedeće morfeme: smijati se-kauzativ-dogoditi se-ne moći-1jd.3mn.-indikativ, te se čitava inuitska riječ može prevesti hrvatskom rečenicom „Nije mogao da ih ne nasmije".

U 20. je stoljeću morfološku tipologiju osobito razradio američki lingvist Edward Sapir u svojoj knjiz *Language* („Jezik", 1921). Za razliku od ranijih tipologa, koji su jezične tipove vrednovali od „primitivnih", prema savršenima (pri čemu su indoeuropski jezici redovito bili smatrani vrhuncem jezičnog razvitka), Sapir je tipologiju oslobodio od vrijednosnih sudova, smatrajući sve jezike ravnopravnima i podjednako važnim izrazima ljudskoga uma. Znamenita je Sapirova izreka: „Što se tiče jezika, u pogledu jezične forme, Platon hoda s makedonskim svinjarem, Konfucije s divljim lovcem na glave iz Asama" (*op. cit.*, str. 234).

Strukturalistička paradigma u lingvistici sredinom 20. stoljeća u određenoj je mjeri zakočila razvitak jezične tipologije. Razlog je tomu u dvije temeljne postavke strukturalističke lingvistike: kao prvo, u inzistiranju da se sinkronijsko istraživanje jezika razdvoji od dijakronijskoga, i, kao drugo, u nastojanju da se sve gramatičke kategorije pojedinoga jezika definiraju putem strukturalnih opreka koje postoje u tom jeziku, a ne usporedbom kategorija čitavoga niza jezikā s nekim neovisno definiranim prototipom. Primjerice, u strukturalističkoj je paradigmi

padežni sustav svakoga jezika određen sustavom opreka među imenskim oblicima u samom tome jeziku, te nema smisla uspoređivati apstraktno promatrani „nominativ" ili „genitiv" u različitim jezicima. Jezične pojave koje se tako nazivaju u različitim jezicima, npr. u japanskome i hrvatskome, u bitnome su neusporedive, jer su dijelovima posve različitih sustava. Kažemo li da u japanskome nominativna postpozicija (poslijelog) *ga* ne mora obavezno stajati iza imenske skupine koja predstavlja subjekt rečenice, dok je u hrvatskome subjekt rečenice obavezno iskazan imenskim riječima u nominativu, pretpostavljamo ono što bi tek trebalo dokazati, tj. da oba jezika dijele apstraktnu kategoriju „padeža" za iskazivanje sintaktičkih odnosa u rečenici, te da se odnos „subjekta" u oba jezika iskazuje „nominativom". Zbog takvoga je stava lingvistika u strukturalističkom razdoblju shvaćana uglavnom kao deskriptivna (opisna), a ne eksplanatorna (objašnjivačka) disciplina, a otkrivanje uzajamno neovisnih podudarnih obrazaca u gramatičkim strukturama jezika svijeta bilo je zanemarivano. Ponovno je oživljavanje interesa za jezičnu tipologiju poteklo od američkih lingvista i antropologa, koji nikada nisu ni prihvatili „ortodoksne" varijante strukturalizma poput glosematike ili Bloomfieldova distribucionalizma. Osobito je važnu ulogu u tome imao američki lingvist Joseph Greenberg. U radovima objavljenim pedesetih godina prošlog stoljeća, Greenberg je razradio *kvantitativnu morfološku tipologiju* jezikā. U osnovi je kvantitativne metode u tipologiji zamisao da se strukturalne razlike među jezicima mogu izraziti brojčano, različitim *indeksima*, omjerima između različitih jezičnih jedinica. Primjerice, jezici se mogu razvrstati u *analitičke* i *sintetičke* s obzirom na broj morfema koji sadržava prosječna riječ. U analitičkim jezicima, većina riječi sadržava samo jedan morfem, dok u sintetičkim jezicima riječi sadržavaju više morfema. Razlika između analitičkih i sintetičkih jezika očigledno je stvar stupnja: vijetnamski je „izrazito analitički" jezik, dok se starogrčki

može opisati kao „jako sintetički" jezik. Kvantitativna tipologija te razlike među jezicima izražava brojevima. Podijelimo li broj morfema s brojem riječi u tekstovima iste duljine u različitim jezicima, dobit ćemo brojevne indekse koji će pokazati koliko su različiti jezici analitički (ili sintetički) kada se međusobno usporede. U izrazito analitičkom jeziku, poput vijetnamskoga, taj će indeks biti vrlo blizu broja jedan, dok će u sintetičkom jeziku poput starogrčkoga biti nekoliko puta veći.

Slični se postupci mogu primijeniti i za računanje drugih kvantitativnih odnosa u jezičnoj strukturi, npr. pri razvrstavanju jezika na *prefiksalne* i *sufiksalne*. Indeks prefiksalnosti možemo dobiti podijelimo li broj prefiksā s brojem morfema u nekom tekstu, a indeks sufiksalnosti podijelimo li broj sufiksā s brojem morfema. Dok je u hrvatskome indeks prefiksalnosti tek nešto manji od indeksa sufiksalnosti, japanski je jezik koji ima gotovo isključivo sufikse; rijetki prefiksi, poput imenskoga „honorifika" *o-* (morfem koji se upotrebljava u „pristojnom" govornom stilu) predstavljaju iznimke koje potvrđuju pravilo da je japanski radikalno sufiksalan jezik, u kojemu je indeks prefiksalnosti gotovo jednak nuli. Uspoređivanjem tako dobivenih indeksa za različita obilježja pokazuje nam u kojoj se mjeri jezici uopće mogu razlikovati; na primjer, utvrđeno je da postoji znatan broj jezika koji imaju samo sufikse, ili gotovo isključivo sufikse (kao japanski), dok je obrnut slučaj jezikā koji imaju isključivo prefikse neposvjedočen (premda se tajski približava tomu tipu). Ta je činjenica sigurno povezana s načinom kako ljudski um procesira jezičnu informaciju: iz nekoga je razloga lakše procesirati poruku u kojoj su leksički, punoznačni elementi u riječi svrstani prije gramatičkih (funkcionalnih). Tako tipolozi, otkrivajući koji su jezični tipovi češći, a koji rjeđi (ili posve neposvjedočeni), pružaju empirijske činjenice koje moraju objasniti druge lingvističke discipline, poput sociolingvistike, psiholingvistike, neurolingvistike, itd.

Šezdesetih godina 20. stoljeća Joseph Greenberg i njegovi sljedbenici okrenuli su se sustavnom proučavanju takvih empirijski utvrđenih *jezičnih univerzalija*, teza o jezičnoj strukturi za koje se može utvrditi da vrijede za sve jezike svijeta (ili za veliku većinu njih). Najplodnije je taj pristup primijenjen pri istraživanju pravilnosti u poretku sintaktičkih elemenata u rečenici, odnosno u *tipologiji reda riječi*. Jezici svijeta mogu se podijeliti na određen broj tipova prema poretku osnovnih sintaktičkih elemenata, primjerice subjekta (S), objekta (O) i glagola (V). S obzirom na poredak elemenata S, V, i O možemo stoga razlikovati 6 mogućih jezičnih tipova:

SOV: japanski, mongolski, hindski
SVO: engleski, francuski, hrvatski
VSO: irski, velški, berberski
VOS: malgaški (na Madagaskaru), majanski jezici
OVS: hiškarjana (u Amazoniji)
OSV: šavante (u Amazoniji).

Posebno je pitanje je li upravno izložena tipologija poredaka sintaktičkih elemenata *iscrpna;* iznesene su teze da ima jezika koji se ne uklapaju niti u jedan od navedenih jezičnih tipova, jer je u njima poredak sintaktičkih elemenata potpuno slobodan (npr. australski aboridžinski jezik djirbal). Međutim, za veliku većinu jezika svijeta može se pokazati da je u njima jedan od poredaka sintaktičkih elemenata uobičajen u stilistički i pragmatički neobilježenim rečenicama. U nekim jezicima postoje stroga pravila o poretku sintaktičkih elemenata, a u nekima, primjerice u engleskome, je pravilo o SVO poretku vrlo strogo, pa su rečenice, poput **The woman the man saw*, doslovno „Ženu je čovjek vidio", nepravilne; u hrvatskome su takve rečenice moguće, ali stilski i/ili pragmatički obilježene (možemo zamisliti da netko izgovori takvu rečenicu kao odgovor na pitanje *Koga je čovjek vidio?*). Činjenica da je i u hrvatskome, kao i u engleskome, poredak SVO temeljni sintaktički poredak elemenata u rečenici, razaznaje se u primjerima u kojima gramatički odnosi u rečenici nisu raspoznatljivi iz padežnih nastavaka. Ako rečenica sadržava dvije imenice srednjeg roda, npr. *Tele je vidjelo janje*, prirodna interpretacija bit će takva da je prva imenica u rečenici subjekt, a posljednja objekt, tj. da je tele ono koje je vidjelo janje.

Prihvatimo li da se golema većina jezika svijeta može razvrstati u jedan od gore navedenih tipova, možemo iznijeti i neka poopćenja do kojih nas dovodi tipologija reda riječi. Prvo je poopćenje da su jezici u kojima subjekt prethodi objektu u rečenici mnogo češći od jezika u kojima objekt prethodi subjektu. Prva tri jezična tipa (SOV, SVO i VSO) zajedno obuhvaćaju 90% jezika svijeta. Tezu da u jezicima subjekt u pravilu prethodi objektu možemo smatrati *statističkom univerzalijom*: premda ne vrijedi beziznimno, teza da subjekt prethodi objektu primjenljiva je za golemu većinu jezika svijeta, što po slučajnoj raspodjeli jezičnih tipova ne bismo očekivali: po statističkim zakonitostima jezici tipa OSV, OVS i VOS trebali bi biti podjednako česti kao i tipovi u kojima subjekt prethodi objektu.

Drugi tip jezičnih univerzalija naziva se *implikacijskim univerzalijama*. Primjerice, uočeno je da jezici tipa SOV obično imaju sufikse, a ne i prefikse, dok su jezici tipa VSO gotovo uvijek takvi da u njima posjedovana imenica stoji prije imenice koja označuje posjedovatelja. To znači da su u jezicima tipa VSO uobičajene konstrukcije tipa *glava čovjeka* (posjedovano-posjedovatelj), a ne one tipa *čovjekova glava* (posjedovatelj-posjedovano). Takve se univerzalije mogu formulirati kao logičke implikacije: *ako* je jezik takav da mu je temeljni poredak sintaktičkih kategorija VSO, *tada* posjedovatelji prethode posjedovanim imenicama; *ako* je jezik tipa SOV, *tada* u pravilu ima sufikse umjesto prefiksa. Većina je takvih implikacijskih univerzalija statističke naravi, što znači da one nisu primjenljive na sve jezike svijeta bez iznimke. Primjerice, iako je pokazano da jezici SVO tipa u pravilu imaju

poredak „posjedovano-posjedovatelj", postoje i jezici kao što je litavski, u kojemu uz poredak SVO imamo i poredak „posjedovatelj-posjedovano", *žmogaus galva*, doslovno „čovjeka glava". Jezici poput litavskoga, su, međutim, razmjerno rijetki među jezicima svijeta. U skladu s time, može se reći da univerzalija prema kojoj jezici tipa SVO imaju poredak „posjedovano-posjedovatelj" vrijedi u statistički mnogo većem broju jezika nego što bi moglo biti slučajno.

Postavlja se pitanje koliko jezika treba istražiti da bismo utvrdili vrijede li implikacijske univerzalije, odnosno tipološke generalizacije. Samo jedna iznimka, poput litavskoga u prethodnome primjeru, ne može opovrći tvrdnju koja je formulirana kao statistička pravilnost, ali desetci iznimaka zacijelo bi ozbiljno osporili svaku statističku univerzaliju. Očigledno ne možemo istražiti svih šest tisuća jezika koji se govore na svijetu, već se pri tipološkim istraživanjima moramo osloniti na određeni reprezentativni uzorak, na temelju kojega se donose općeniti zaključci. Greenberg je u svojem pionirskom istraživanju, u kojem je predložio na desetke jezičnih univerzalija (1963), zasnivao svoje teze na sustavnom istraživanju uzorka od samo trideset jezika, odabranih tako da pokrivaju sve kontinente i različite jezične porodice. Većina je njegovih zaključaka potvrđena na kasnijim istraživanjima, provedenim na znatno većem broju jezika, ali uvijek uzimajući u obzir dva temeljna načela korištena pri sastavljanju uzoraka: prvo, istraživani jezici moraju pripadati što većem broju jezičnih porodica (uključujući i genetski izolirane jezike), i drugo, u uzorku moraju biti zastupljeni jezici s različitih područja, ako je moguće sa svih naseljenih kontinenata. Na taj se način isključuje mogućnost da zaključci o jezičnim univerzalijama zapravo odražavaju činjenice koje imaju povijesno objašnjenje, odnosno da su jezična obilježja koja smatramo univerzalnima rezultatom pretpovijesnih jezičnih dodira među zemljopisno bliskim jezicima, ili zajedničkoga

nasljeđa genetski srodnih jezika. Primjerice, kada bismo pokušavali dokazati da jezici svijeta po pravilu nemaju više od tri gramatička roda na uzorku koji bi se sastojao samo od europskih jezika, takav zaključak ne bi bio valjan zato što gotovo svi jezici Europe pripadaju indoeuropskoj porodici (osim uralskih jezika, poput mađarskoga i finskoga, te izoliranog baskijskoga, u kojima kategorije roda nema), a tri gramatička roda mogu se pripisati i indoeuropskom prajeziku. Jezici koji se govore izvan Europe često imaju i više od tri roda (npr. australski aboridžinski jezik djirbal ima četiri roda, kao i burušaski, izolirani jezik koji se govori u Pakistanu).

Istraživanja su pokazala da se pouzdanost zaključaka o univerzalijama ne povećava bitno kada je broj jezika veći od stotinu, pod uvjetom da je uzorak reprezentativan i sastavljen prema spomenutim dvama načelima. Međutim, lingvisti se ne slažu kako postići da uzorak bude uistinu reprezentativan. Budući da su neke jezične porodice goleme po broju jezika koji ih sačinjavaju (npr. nigersko-kordofanska porodica u Africi), a druge su vrlo malene (npr. kartvelska porodica na Kavkazu), kada bismo uvrstili jednak broj jezika iz obje porodice, naš bi uzorak sadržavao samo jedan ili dva od gotovo tisuću jezika nigersko-kordofanske porodice, a time bi i broj afričkih jezika (koji pripadaju samo četirima jezičnim porodicama) bio proporcionalno manji od broja jezika Azije (gdje se govore jezici koji pripadaju desetcima porodica). S druge strane, povećamo li broj jezika iz neke porodice razmjerno s veličinom te porodice, zaključci do kojih bismo došli analizom takvoga uzorka bili bi pod utjecajem čestoće obilježja koja su jezici velikih porodica slučajno naslijedili iz svojih prajezika. Američki lingvist William Dryer pokušao je doskočiti tom problemu tako što, umjesto jezičnih porodica, ili pojedinačnih jezika, upotrebljava *rodove* (engleski i latinski *genus,* u množini *genera*) kao temeljne jedinice od kojih se sastoji uzorak. Rodovi su skupine genetski srodnih jezika čiji su se pra-

jezici govorili u približno isto vrijeme, tako da su razlike u veličini rodova znatno manje od razlika između jezičnih porodica. U jezičnom uzorku koji se sastoji od rodova grane indoeuropskih jezika (npr. slavenski, germanski i romanski jezici) broje se umjesto pojedinačnih jezika. Male jezične porodice (npr. kartvelski jezici) računaju se kao samo jedan rod, a u slučajevima kada se jezici koji pripadaju nekom rodu ne slažu s obzirom na istraživano obilježje, taj se rod u uzorku ubraja dva puta. Primjerice, neki slavenski jezici imaju slobodan naglasak (npr. ruski i slovenski), a u nekima je mjesto naglaska vezano (npr. u češkom i poljskom). Ako bismo slavenske jezike smatrali rodom u nekom tipološkom istraživanju u kojem bi promatrano obilježje bio tip naglaska, slavenski bismo brojali jednom među rodovima s vezanim, a jednom među rodovima sa slobodnim tipom naglaska.

Premda su navedena istraživanja potakla oživljavanje zanimanja za jezičnu tipologiju, ona nisu jedino područje tipološkog istraživanja u drugoj polovici dvadesetog stoljeća. Tipolozi su također pokušali utvrditi opseg strukturalne različitosti među jezicima istražujući parametre po kojima se jezici mogu razlikovati, osobito u pogledu gramatičkih kategorija. Ogledna su u tom pogledu istraživanja Bernarda Comrieja o kategorijama vremena i vida, Franka Palmera o načinu i modalnosti, Grevillea Corbetta o rodu i broju. Dobar primjer takvoga tipološkog istraživanja predstavlja tipologija *rečeničnoga ustroja*, koju su osobito razradili Georgij Klimov, Bernard Comrie, Johanna Nichols, Robert Dixon, i drugi lingvisti. Osnovni su rečenični ustroji nominativno-akuzativni, ergativni i aktivni. Kao prvo, u nominativno-akuzativnim su jezicima subjekti prijelaznih glagola (označit ćemo ih kraticom A) sintaktički na isti način izraženi kao i subjekti neprelaznih glagola (S), ali različito od objekata prijelaznih glagola (O). Ako takav jezik ima imenske padeže, padež subjekta obično se naziva nominativom, a padež objekta akuzativom, kao u latinskome:

Pater	*filiu-m*	*amat*
otac – nominativ	sin – akuzativ	voljeti – 3jd. prezent
A	O	
„Father loves (his) son"		
Pater	*cantat*	
otac – nominativ	pjevati – 3jd. prezent	
S		

S druge strane, u ergativnim su jezicima subjekti neprelaznih glagola (S) izraženi jednako kao objekti (O), ali različito od subjekata prijelaznih glagola (A). Ako takav jezik ima padeže, padež u kojem stoji A naziva se ergativom, a padež u kojem stoje S i O apsolutivom. Baskijski je ergativan jezik:

Zarautz-ek	*hondartza*	*dauka*
Zarautz* – ergativ	plaža – apsolutiv	imati – 3jd. prezent
A	O	
„Zarautz ima plažu"		
Ni	*Xabier naiz*	
ja – apsolutiv	Ksavier biti – 1jd. prezent	
S		
„Ja sam Ksavier"		

Važno je naglasiti da jezik ne mora imati ergativni padež da bi bio ergativan. Primjerice, nahsko-dagestanski jezici, koji se govore na Kavkazu (npr. čečenski) izražavaju S i O na isti način slaganjem u gramatičkom rodu na glagolu.

Na koncu, od oba je prethodno navedena tipa jezičnoga ustroja različit aktivni tip; u aktivnom jezičnom ustroju postoje dvije vrste neprelaznih glagola. Prvu vrstu sačinjavaju glagoli koji označuju neko stanje (npr. glagoli koji znače „spavati" ili „le-

* Ime grada

žati"); njihovi subjekti (S_S) izraženi su morfosintaktičkim pravilima jednako kao i objekti prijelaznih glagola (O), dok su subjekti neprelaznih glagola koji znače radnju (S_A, npr. subjekti glagola „trčati" ili „pjevati") izraženi jednako kao i subjekti prijelaznih glagola (A). Jezik s aktivnom konstrukcijom rečenice je, primjerice, američki indijanski jezik čikaso, koji pripada muskogijskoj porodici. U tom jeziku sufiks *-li* izražava 1. lice jd. subjekta neprelaznih aktivnih glagola (npr. *chokma-* „činiti dobro"). Takvi subjekti, označeni S_A razlikuju se od subjekata neprelaznih stativnih glagola (S_S), npr. glagola *chokma-* u značenju „biti dobar". Označitelj za 1. lice jd. gramatičke relacije S_S je prefiks *sa-* :

chokma-li
dobar – 1jd.
S_A
„Ja činim dobro"

sa-chokma
1jd. – dobar
S_S
„Ja sam dobar"

Istovremeno, *sa-* izražava izravne objekte prijelaznih glagola (O), dok *-li* izražava subjekte prijelaznih glagola (A). U oba slučaja radi se o 1. l. jd.:

chī-yimmi-li
ti-vjerovati-ja
O A
„Vjerujem ti"

is-sa-shō?ka
ti-ja-voljeti
A O
„Ti me voliš"

Razlika između tri tipa sintaktičkog ustroja rečenice leži u načinu na koji su gramatičke relacije (A, O i S) izražene i međusobno povezane sintaktičkim pravilima pojedinog jezika. Razlika među tipovima može se prikazati na sljedeći način:

Nominativno-akuzativni ustroj

S A
O

Ergativni sintaktički ustroj

S
A
O

Aktivni sintaktički ustroj

S_S S_S A
O O

Tri tipa sintaktičkoga ustroja rečenice istovremeno predstavljaju tipologiju jezika, ali i tipologiju rečeničnih konstrukcija: primjerice, jezici mogu biti takvi da dopuštaju samo jedan tip konstrukcija (npr. hrvatski ima samo nominativno-akuzativne konstrukcije), ali i takvi da su u njima moguće različite konstrukcije (primjerice, u hindskome je nominativno-akuzativna konstrukcija pravilna u nesvršenom glagolskom vidu, a ergativna u svršenome vidu). Sustavi poput hindskoga nazivaju se miješanima ili „podijeljenima" (engleski *split system*).

Tipolozi su utvrdili da navedena tri tipa rečeničnog ustroja nisu podjednako česta među jezicima svijeta. Također je utvrđeno da su neki tipovi osobito česti u nekim dijelovima svijeta, dok su u drugima posve odsutni. Primjerice, ergativni jezici sačinjavaju većinu aboridžinskih jezika Australije, dok u Africi nema niti jednoga dosljedno ergativnog jezika. Istraživanja o globalnoj rasprostranjenosti jezičnih tipova nazivaju se i *arealnom tipologijom*.

LITERATURA

Comrie, B., *Language Universals and Linguistic Typology*, Cambridge, 1983.

Croft, W., *Typology and Universals*, Cambridge, 1990.

Dixon, R. M. W., *The Rise and Fall of Languages*, Cambridge, 1997.

Dryer, M. S., „The Greenbergian Word Order Correlations", u: „Language" 68/1992: str. 81-138.

Greenberg, J., *The Languages of Africa*, Bloomington, 1960.

Greenberg, J., „Some Universals of Grammar with Particular Reference to the Order of Meaningful Elements", u: *Universals of Language*, ur. J. Greenberg, Cambridge, MA, 1963: str. 73-113.

Greenberg, J., (ur.) *Language Universals*, Stanford, 1978.

Greenberg, J., *Language in the Americas*, Stanford, 1987.

Heine, B. & Kuteva, T., *World Lexicon of Grammaticalization*, Cambridge, 2002.

Hopper, P. & Traugott, E. C., *Grammaticalization*, Cambridge, 1993.

Illič-Svityč, V. M., *Opyt sravnenija nostratičeskix jazykov. Vvedenija. Sravnitel'nij slovar'*, Moskva, 1971.

Klimov, G. A., *Tipologija jazykov aktivnogo stroja*, Moskva, 1977.

Labov, W., *Principles of Linguistic Change*, Oxford, 1994.

Lyovin, A., *An Introduction to the Languages of the World*, Oxford, 1997.

Matasović, R., *Uvod u poredbenu lingvistiku*, Zagreb, 2001.

Meillet, A., *La méthode comparative en linguistique historique*, Paris, 1921.

Nichols, J., *Linguistic Diversity in Space and Time*, Chicago, 1992.

Palmer, F., *Grammatical Roles and Relations*, Cambridge, 1995.

Ruhlen, M., *A Guide to the World's Languages, Vol. 1: Classification*, London, 1991.

Sapir, E., *Language*, New York, 1921.

Shopen, T., (ur.) *Language Typology and Syntactic Description*, Cambridge, 1985.

Trask, R. L., *Historical Linguistics*, London, 1996.

Van Valin, R. D. & LaPolla, R., *Syntax*, Cambridge, 1997.

Whaley, L., *Introduction to Typology*, Thousand Oaks, 1997.

August Kovačec

Ferdinand de Saussure i strukturalizam

Sto godina nakon studije Franza Boppa o konjugacijskom sustavu indoeuropskih jezika[1], s kojom se konstituiralo poredbeno proučavanje (srodnih) jezika, posmrtno je 1916. izašao Saussureov *Tečaj opće lingvistike* (*Cours de linguistique générale*), za koji se općenito drži da je prijelomni tekst u lingvistici 20. stoljeća, tekst od kojega polazi (i na koji se poziva) većina glavnih strukturalističkih pravaca. No jezikoslovni nauk što ga sadrži ta knjiga ne treba se shvatiti jednostavno kao plod momentanog nadahnuća darovita jezikoslovca, nego se može promatrati i kao doseg dugotrajna dozrijevanja europske lingvističke misli tijekom druge polovice 19. i početkom 20. stoljeća. Već je Grimmov zakon[2] upućivao na to da se pojedini elementi u jeziku ponašaju solidarno, kao dijelovi sustava, a u svojoj *Raspravi o prvobitnom samoglasničkom sustavu u indoeuropskim jezicima* (*Mémoire sur le système primitif des voyelles dans les langues indo-européennes*) i sam je Saussure, trideset i sedam godina prije izlaska *Tečaja*, izrijekom isticao povezanost među jezičnim elementima kao dijelovima sustava. Iako su na Saussureove spoznaje o jeziku utjecala pojedina učenja i metode što su se u lingvistici pojavile potkraj 19. stoljeća (jezični psihologizam, semantika, lingvistička geografija i dr.), kao i Durkheimov sociološki nauk i Tardeova so-

[1] Usp. str. 40.
[2] Usp. str. 41 i str. 42.

cijalna psihologija, čini se da mu se izravnim pretečama — barem po nekim idejama — mogu smatrati američki sanskrtolog i komparatist William Dwight Whitney (1827 — 1894) te poljski lingvist, koji je dugo djelovao u Rusiji, Jan Ignacy Baudouin de Courtenay, ili ruski Ivan Aleksandrovič Boduen de Kurtene (1845 — 1929).

Svojim knjigama o ljudskom jeziku[3] William Dwight Whitney izravno je utjecao na Amerikance Bloomfielda i Sapira, a njegove je poglede na jezik poznavao i Saussure. Za Whitneya jezik nije prirodna činjenica („organizam"), nego društvena pojava, pa lingvistika prema tome nije prirodna, nego povijesna znanost. Jezik nije [prirođena] sposobnost, nego se mora učiti kao institucija što su je stvorili ljudi. Temeljni razlog što ravna ukupnom jezičnom poviješću želja je za komunikacijom (sporazumijevanjem), pa jezik ponajprije i postoji kao sredstvo za komunikaciju među ljudima: jezik nije izravno obavljanje mišljenja, on je posredni proizvod toga mišljenja, dakle sredstvo ili instrument. Sastoji se od znakova, ali znakovi nisu istovjetni s idejama jer su arbitrarni, konvencionalni. Jezik nije konglomerat, nego [uređeni] skup dijelova koji su jedni s drugima povezani i jedni druge ispomažu. Tako ni minimalni glasovi jednoga jezika ne predstavljaju kaos, nego „govoreni alfabet", tj. uređeni sustav artikulacija, prožet uzajamnim odnosima među dijelovima koji ga tvore. Građa je jezika glas kojim se označuje misao, a ne samo artikulirani glas kao fizikalna veličina. Jezik je zapravo sustav s vrlo složenom i simetričnom strukturom. Ako se odgovori dvojice lingvista kadšto i razlikuju, iz nekoliko elemenata što smo ih nabrojili dade se nazrijeti da je Whitney o jeziku postavljao pitanja od kojih je u svojim razmatranjima polazio i Saussure.

[3] *Language and the Study of Language*, London, 1867; *Language and its Study with Especial Reference to the I.-E. Family of Languages*, London, 1876; *The Life and Growth of Language*, London i New York, 1875. i *Max Müller and the Science of Language*, New York, 1892.

Saussure je izravno poznavao Whitneyjeve radove, a na njima je učio i Bloomfield, i Sapir, pa Whitneyjev nauk o jeziku često ostaje sponom koja povezuje europski i američki strukturalizam i onda kada nema jasnih naznaka o izravnim doticajima.

Poljak daleka francuskog podrijetla Jan Ignacy Baudouin de Courtenay, nakon studija slavistike u Varšavi slušao je 1867. u Jeni Schleichera, zatim u Berlinu proučavao sanskrt, da bi se 1868. na Petrogradskom sveučilištu usavršavao pri I. I. Sreznevskome te, nakon trogodišnjeg boravka u Italiji i Austriji (1872 — 1875), godine 1875. doktorirao iz poredbenoga jezikoslovlja s tezom o slovenskim (rezijanskim) govorima. Nakon toga predavao je na sveučilištima u Kazanju (1875 — 1883), Tartuu (Dorpatu, 1883 — 1893), Krakovu (1894 — 1900), Petrogradu (1901 — 1918) i Varšavi (1918 — 1929). U Kazanju su se oko njega okupili lingvisti koji će poslije tvoriti tzv. Kazanjsku školu, a među njima se osobito ističu M. V. Kruszewski (Kruševski) i V. A. Bogorodicki. U Petrogradu je među izravnim njegovim učenicima L. V. Ščerba, koji je 1911. D. Jonesu prenio pojam fonema. Baudouin de Courtenay bio je poliglot koji je pisao na poljskom, ruskom, njemačkom, slovenskom, češkom, francuskom, talijanskom i drugim jezicima, a istodobno jezikoslovac duboko svjestan važnosti terenskih proučavanja živih jezika i govora za teoretsko i povijesno jezikoslovlje. Kao lucidan i neovisan mislilac, otvoren novim idejama, nije se zadovoljavao gotovim tuđim odgovorima na pitanja koja je sebi postavljao. Iako je slušao predavanja velikih jezikoslovaca svojega doba (A. Schleichera, A. Leskiena, G. I. Ascolija), nije pripadao nijednoj školi, a sam je sebe nazivao samoukom. Posebno zanimanje pokazivao je za općelingvistička teoretska pitanja, a zaključke je formulirao nakon pomna promatranja živih jezika i dijalekata.

Zahtijevao je da se jasno luče grafijska i glasovna razina (slova i glasovi), isticao je nužnost poznavanja fonetike za jezična proučavanja. Lučio je „jezik" i „govor". Na teoretskoj je

razini razlikovao jezičnu statiku i dinamiku, a čini se da je to mogući poticaj za Saussureovo razlikovanje između sinkronije i dijakronije, s time da se za Baudouina de Courtenaya ta dva aspekta uzajamno ne isključuju; za njega je svaki od dvaju presjeka istodobno i sredstvo komunikacije i jedan od trenutaka u povijesnome razvoju jezika: jezik je u stalnome gibanju.[4] U jeziku valja razlučiti fiziološke procese i pojave od psiholoških, jer u jezičnome mehanizmu postoji antinomija između fizičkoga i psihičkoga; jezik nije organizam (kao za Schleichera) i ne smije se promatrati odvojeno od čovjeka.[5] Isticao je također psihološku i društvenu dimenziju jezika kao sredstva za uzajamno razumijevanje (sporazumijevanje) među ljudima, te sustavnosni značaj jezika. U tim je okvirima prvi upozorio da se ne podudaraju fizikalna i funkcionalna svojstva glasova te utemeljio nauk o fonemu i fonologiji. Razlikuje „glas" kao rezultat titranja govornih organa i zraka i „fonem" kao čisto jezični element kojemu je zadaća da u riječi razlikuje značenje. Iako je tu razliku naznačio još 1870, temeljito ju je obrazložio 1895. i fonem odredio sa stajališta individualne psihologije (fonem je ono što govornik misli da izgovara, a slušatelj misli da čuje). Fonem je dakle jedinstvena predodžba koja nastaje u psihi na temelju preklapanja i stapanja predodžaba o izgovorima jednoga te istoga glasa.[6] Danas je dobro poznato da su između Saussurea i Baudouina de Courtenaya postojale izravne veze te da je Saussure bio upoznat s idejama o jeziku kako samoga Baudouina tako i njegova učenika Kruszewskoga.

Osim dvaju važnih preteča, treba spomenuti i lingviste koji su približno istodobno, ali, čini se, neovisno došli do sličnih spoznaja o jeziku kao F. de Saussure. Osobitu pozornost među

---

[4] Boduen de Kurtene, 1963, I, 349.
[5] Boduen de Kurtene, 1963, I, 342 — 343; Kondrašov, 1979, 99.
[6] Boduen de Kurtene, 1963, I, 271 — 272; Kondrašov, 1979, 101; Šaradzenidze, 1980, 53. i sl.

njima zavrjeđuje švedski nordist Adolf Gotthard Noreen (1854 — 1925) koji je za pojedina pitanja došao do sličnih rješenja kao Saussure, a na određen je način i preteča praške fonologije; riječ je o podudarnostima koje se mogu objasniti samo kao rezultat usporednog razvoja, kao rezultat promišljanja u sličnome kulturnom ozračju.[7]

Kao što se može zaključiti iz svega što smo izložili, Saussureova lingvistička misao nije nastala na duhovnoj pustopoljini, nego u ozračju promišljanja jezičnih pitanja u okviru različitih škola i različitih tradicija. No Saussure nije elemente tuđega nauka preuzimao kao gotove i samostalne, oni su mu prije poslužili kao poticaj da njihovom reinterpretacijom i originalnim kombiniranjem stvori vlastit koherentni teoretski sustav koji će otvoriti neslućene mogućnosti za razvoj lingvistike u 20. stoljeću.

Ferdinand de Saussure

Ferdinand de Saussure (1857 — 1913) potekao je iz stare i ugledne ženevske građanske obitelji koja je dala više znamenitih intelektualaca i osobito znanstvenika u prirodoslovnim disciplinama. Odrastajući u takvu intelektualnom ozračju, i sam se pripremao za prirodoznanstvene studije, ali se u srednjoj školi više bavio proučavanjem jezika. Od jeseni 1876. studirao je u Leipzigu gdje će ostati četiri godine (uz dugotrajan boravak u Berlinu), a to je upravo razdoblje kada je u Leipzigu sazrijevala mladogramatičarska škola. Saussureov *Mémoire...* (1879. ili 1878) u reskoj je opreci s mladogramatičarskim atomizmom pa samoglasnike u indoeuropskim jezicima proučava kao sustav. Pošto je doktorirao 1880, Saussure je od 1881. do 1891. u Parizu predavao gotski i starovisokonjemački (na École pratique des Hautes études), a od

---

[7] Malmberg, 1966, 52 - 53; De Mauro, 1972, 391, usp. i str. 49.

1891. do smrti bio je profesorom sanskrta i indoeuropskih jezika na Sveučilištu u Ženevi. Od 1906. predavao je također opću lingvistiku i povijest uspoređivanja indoeuropskih jezika. Prema svojim i drugim studentskim bilješkama Saussureova predavanja iz opće lingvistike (1906 — 1911) objavili su 1916, nakon Saussureove smrti, njegovi učenici Charles Bally (1865 — 1947) i Albert Sèchehaye (1870 — 1956). Osim utjecaja preteča W. D. Whitneyja i J. I. Baudouina de Courtenaya, o kojima smo već govorili, u tom se tekstu naziru jasni tragovi sociologije Émilea Durkheima (1858 — 1917) i (kolektivne) psihologije Gabriela de Tardea (1843 — 1904) te klasične političke ekonomije Švicarca Léona Walrasa (1834 — 1910).

S punim se pravom može tvrditi da je pojava Saussureova *Tečaja* graničnik u razvoju lingvistike i da se povijest lingvistike može dijeliti na razdoblje prije i razdoblje nakon Saussurea. No vrlo je vjerojatno da Ferdinand de Saussure nikada sâm nije imao namjeru niti je pokušao napisati nešto poput *Tečaja opće lingvistike*; nema traga takvim namjerama ili pokušajima ni u bilješkama koje su ostale nakon njegove smrti. *Tečaj* se temelji isključivo na trima ciklusima predavanja iz opće lingvistike što ih je gotovo slučajno održao između godine 1906. i 1911. Naime, od godine 1877. do 1906. opću lingvistiku na Ženevskom sveučilištu predavao je Joseph Wertheimer, nevažan lingvist bez vlastitih pogleda na jezik i bez izvornih objavljenih radova o jeziku; kada je 1906. Wertheimer umro, Saussureu je povjereno da mjesto njega predaje opću lingvistiku. Ta je slučajnost Saussureu pružila priliku da svoje zanimanje i pozornost u posljednjim godinama života usredotoči na opća pitanja jezične teorije (a njima se prije toga bavio samo uzgred i povremeno) i da svoje poglede na jezik i lingvistiku izloži kao organičku cjelinu te da s njima upozna svoje malobrojno slušateljstvo. Važno je pritom istaknuti da Saussure te poglede nije prije izložio ni u jednome od objavljenih radova, kao i to da oni ni u najopćenitijim crtama nisu bili poznati ni pariškim ni ženevskim njegovim učenicima

(pa ni A. Meilletu) kojima je predavao prije 1906. Valja također naglasiti da tijekom petogodišnjeg predavanja opće lingvistike, koliko je poznato, Saussure nijednom nije ozbiljnije pokušao izložiti cjelovit plan tih predavanja niti je igdje zabilježio o čemu je na kojem od predavanja namjeravao govoriti. Njegove *Bilješke o općoj lingvistici* potječu iz različitih razdoblja, nemaju izravne veze s njegovim predavanjima u Ženevi 1906 — 1911, a čak su i terminološki vrlo udaljene od onoga što se izlaže u *Tečaju*. Važno je također inzistirati na tome da Saussure nije sâm napisao knjigu kojoj se navodi kao autor. Kada su nakon Saussureove smrti 1913. Bally i Sèchehaye došli na zamisao da objave knjigu pod Saussureovim imenom, utvrdili su da njegovih osobnih priprava za predavanja nema i da moraju poći od studentskih bilježaka. Na tri ciklusa predavanja iz opće lingvistike bilo se upisalo ukupno tridesetak slušatelja, a sastavljači su uspjeli prikupiti bilješke devetorice studenata (uključivo i svoje), doduše neujednačene i nepotpune. Iako su se bilješke A. Riedlingera za prvi i drugi ciklus predavanja i G. Degalliera za treći ciklus pokazale dovoljno detaljnima i vjerodostojnima da posluže kao osnovica za rekonstrukciju, sastavljačima su ipak promaknule vrlo pomnjive i sustavne bilješke E. Constantina, koje će istom nakon 1957. obraditi R. Godel. S obzirom na to da se tijekom vremena Saussureova misao razvijala (pa u različitim dijelovima određenim pitanjima on pristupa drugačije) i da su priređivači — htjeli to oni ili ne — na mnogim mjestima morali presuđivati, birati ili tumačiti, tekst *Tečaja* ne može se u svim pojedinostima uzimati kao Saussureov autorski tekst. Kako god bilo, Ballyjev i Sèchehayeov tekst iz 1916. (neznatno prepravljen 1922) ostao je jedini izvor za poznavanje Saussureove lingvistike sve do pojave Godelovih *Rukopisnih izvora...* (1957) i Englerova *Kritičkog izdanja...* (1967).

U udžbenicima i priručnicima Saussureov nauk o jeziku najčešće se prikazuje u razdjelima „Francuska lingvistička škola" ili

pak pod razdjelom „Ženevska škola"; obrađuje se također i u razdjelu „Sociološka lingvistička škola" jer se temelji na sociološkom poimanju jezika: ljudski je jezik društvena činjenica (svojevrsna društvena institucija) i ta se ljudska sposobnost izvan društva ne može očitovati[8] pa ga zato valja i promatrati u vezi s drugim društvenim činjenicama. Pomno raščlanjujući sastavnice svoje lingvističke građevine, Saussure učiteljski promišljeno i smireno odvaguje što svojim učenicima treba izložiti da bi im svratio pozornost na pogrješke koje treba izbjegavati i pokazao put kojim se u svojim istraživanjima mogu kretati bez opasnosti. Njega ponajprije zanima metoda; svoja pak objašnjenja nastoji formulirati gotovo matematički jezgrovito. Odbacujući tradicionalna normativna, filološka, poredbeno-povijesna, biologistička i dr. tumačenja jezičnoga fenomena, Saussure želi proučavati one jezične pojave koje djeluju uvijek i posvuda, kojima su podložni svi ljudski jezici, i nastoji izlučiti opće zakonitosti na koje će se moći svesti sve posebne povijesne jezične pojave.[9] Držeći da u ranijim razdobljima prave znanosti o jeziku nije ni bilo, Saussure smatra da lingvistika mora razgraničiti i definirati svoje područje; iako jezik jest svojevrsna heterogena „društvena činjenica", iako se svaki njegov element dade promatrati s vrlo različitih stajališta, njegovu primarnu bit neće moći proučiti ni sociologija, ni psihologija, ni filozofija.[10] Jezik ima individualnu i društvenu stranu, koje se ne mogu zamisliti jedna bez druge; u svakome trenutku pretpostavlja postojanje utvrđenoga sustava, ali je istodobno u svakom trenutku i proizvod prošlosti, rezultat razvoja proteklih stanja, a ni to se dvoje ne može uvijek jasno razlučiti.[11] Jezik je cjelina za sebe, određeno načelo klasifikacije činjenica i određena konvencija.[12]

[8] Saussure, 1972, 26; Iordan 1962, 286.
[9] Saussure, 1972, 20.
[10] Saussure, 1972, 21, 23.
[11] Saussure, 1972, 24.
[12] Saussure, 1972, 25 – 26.

Prema Saussureu jezik je poput pisma, alfabeta za gluhonijeme, oblika učtivosti, vojničkih znakova i sl. Jezik je ponajprije jedan od sustava znakova, ali i najvažniji od njih (sustav znakova koji služi za izražavanje misli). Zato proučavanje jezika treba dovesti u vezu s proučavanjem znakova općenito, pa Saussure postulira opću znanost koja će se baviti životom i ustrojstvom znakova u društvu; za tu novu znanost predlaže naziv semiologija, a lingvistika, kao znanost koja proučava jezik kao sustav znakova, bila bi samo njezinim dijelom.[13] Iako se nije mnogo zadržavao na tome da razradi novu disciplinu, općenito se danas drži da je Saussure utemeljitelj semiologije kao znanosti o znakovima u Europi. Po svojoj izobrazbi dobro upućen u prirodoslovlje i egzaktne znanosti, Saussure je i svoj nauk o jeziku nastojao izložiti jezgrovito i u bitnom ga dijelu svesti na određen broj dvojnosti (parova elemenata ili pojavnosti), ali takvih gdje je određena veličina ili pojava koju promatramo predstavljena parom među sobom suprotstavljenih elemenata (štoviše, takvi elementi u određenim slučajevima jedan bez drugoga ne mogu postojati; takva se dvojnost obično označuje nazivkom dihotomija ili antinomija). Pet je temeljnih Saussureovih dihotomija:

1. jezična djelatnost (ili ljudski jezik općenito): jezik (kao sustav)/govor (kao primjena sustava u komunikaciji);

2. jezični znak: označeno (ili pojam, značenje)/označitelj (ili glasovna, „slušna slika");

3. pristup jeziku: interna lingvistika/eksterna lingvistika;

4. perspektiva: sinkronija/dijakronija (proučavanje funkcioniranja jezika u danom trenutku/proučavanje jezika u njegovu razvoju);

5. vrste odnosa u jeziku (među jezičnim elementima): odnosi *in praesentia* (sintagmatski odnosi)/ odnosi *in absentia* (asocijativni odnosi).

[13] Saussure, 1972, 32, 33.

Iako će na toj dihotomiji inzistirati osobito glosematika (Danska škola), Saussure je vrlo jasno formulirao i (šestu) dihotomiju:

- forma/supstancija (koja je djelomično sadržana i u antinomiji jezik/govor).

Neki tumači Saussurea naklonjeni su da kao dihotomije promatraju također i:

- sustav (sistem)/vrijednost te
- razlikovnost (razliku)/opoziciju (opreku).

Jezik (franc. *langue*) kao sustav znakova u određenoj ljudskoj zajednici ne treba brkati s jezičnom djelatnošću, ili ljudskim jezikom općenito, jezikom kao ljudskom sposobnošću (franc. *langage*), jer je on samo jedan određeni, doduše bitan, njezin dio.[14] Promatrana u ukupnosti, jezična je djelatnost, ili globalna cjelina jezika, opći pojam govorne sposobnosti; raznorodna je i nehomogena, zadire u različna područja, istodobno u fizikalno, fiziološko i psihičko; podjednako zahvaća individualno i društveno, ne da se razvrstati ni u jednu kategoriju ljudskih činjenica i nije moguće jasno odrediti njezino jedinstvo.[15] Premda se Saussure nije mnogo zadržavao na objašnjenju pojma *langage*, pa su mnogi njegovo značenje tumačili prilično slobodno, mogao bi se odrediti kao sposobnost, svojstvena ljudskoj vrsti, da se sporazumijevamo glasovnim znakovima; pritom se uključuje složena tjelesna djelatnost i pretpostavlja se simbolička funkcija; *langage* dakle obuhvaća ukupnost jezičnih pojava i pojedinačnih jezika. U konkretnoj zajednici *langage* se očituje dvojako, to jest ima dvije međusobno uvjetovane pojavnosti: jezik kao sustav znakova i govor (franc. *parole*) kao primjenu toga sustava u komunikacijskome činu.

Jezik je cjelina po sebi i načelo klasifikacije. Dok se *langage* temelji na sposobnosti koju ljudi dobivaju od prirode, jezik je

[14] Saussure, 1972, 25.
[15] Saussure, 1972, 25; Vinja, 1969, 17; Tekavčić, 1979, 23.

nešto što se stječe (u društvu) i što je konvencionalno[16] te se ne može odvojiti od govora prema kojemu je u opreci. Premda se ne smije promatrati kao nomenklatura, kao popis etiketa za unaprijed zadane stvari i kategorije[17], jezik je inventar sredstava (sustav rječničkih i gramatičkih znakova) bez kojih nije moguća govorna komunikacija; kao apstraktni sustav znakova jezik potencijalno dolazi u svijesti pojedinaca govornika određene jezične zajednice. No kao proizvod društva i kao sredstvo koje omogućava sporazumijevanje među ljudima, jezik ne ovisi o pojedincu koji njime govori: nijedan pojedinac ne vlada njegovom ukupnošću, on u određenoj zajednici postoji kao skup dojmova („otisaka") pohranjenih u mozgu svakoga govornika, nešto poput tiskanoga rječnika kojemu bi istovjetni primjerci bili raspodijeljeni među pojedince.[18] Jezik pripada kolektivu, njega „posjeduje" samo masa (govornika danoga jezika), on je homogen u tom smislu što se o njem prešutno slaže cijela jezična zajednica.

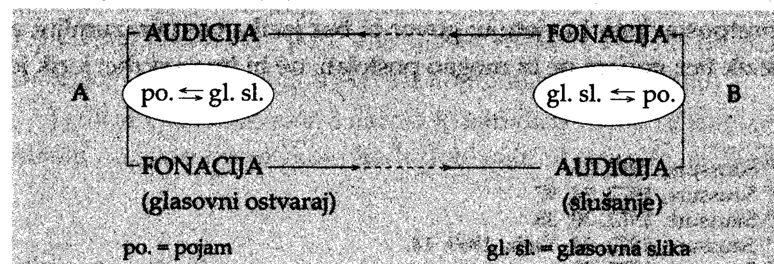
Govor je individualna primjena jezika u komunikacijskom činu, individualni ostvaraj jezika[19], to je skup individualnih voljnih kombinacija i individualnih voljnih fonacija nužnih za ostvarivanje tih kombinacija.[20] Govor je ono što se može čuti kada se govori ili što se može vidjeti kada se komunicira pismeno, s mnogobrojnim varijacijama od pojedinca do pojedinca i od situacije do situacije; no da bi govorni akti mogli obavljati svoju funkciju, moraju se ostvarivati prema pravilima jezika kao sustava znakova.[21] Jezik su i govor dva lica iste stvarnosti što se međusobno i pretpostavljaju i uvjetuju: govor bi bez jezika bio nerazumljiv, a jezik bez govora ne bi mogao postojati, ne bi imao svrhe; jezik je

[16] Saussure, 1972, 25.
[17] Saussure, 1972, 34, 97.
[18] Saussure, 1972, 30, 38.
[19] Saussure, 1972, 30; Vinja, 1969, 14.
[20] Saussure, 1972, 38.
[21] Saussure, 1972, 30, 38; Graur, Wald, 1961, 92; Vinja, 1969, 14.

proizvod društva koji pojedinac pasivno prima, a govor je individualna i trenutna realizacija individualne volje i inteligencije.[22]

Odnosi među sastavnicama prve dihotomije postaju još jasnijima ako pratimo Saussureovu raščlambu tijeka jezične komunikacije ili govornoga kruga (franc. *circuit de la parole*).[23] Uspostavljanje jezične komunikacije, ili zatvaranje govornoga kruga, moguće je između dviju osoba (A i B) koje pripadaju istoj jezičnoj zajednici, tj. koje vladaju istim jezikom, a u načelu su istodobno potencijalni govornici i slušatelji. Polazište je govornoga kruga u mozgu osobe (primjerice osobe A) u kojem su činjenicama svijesti što ih zovemo pojmovima (franc. *concepts*) pridružene glasovne (ili „slušne") slike (franc. *images acoustiques*) izraza; veza između pojmova i glasovnih slika je psihička. Na temelju te veze mozak može zatim dati poticaj govornim organima (fiziološki proces), a zvučni valovi koji se šire od usta osobe A do uha osobe B predstavljaju fizički proces. Kod subjekta B (kao slušatelja) proces teče obrnutim slijedom: na temelju fizičkoga zvučnog vala, što ga je odaslao govornik, preko slušateljeva se uha do mozga fiziološki prenosi podražaj glasovne slike, a ona je automatski psihički povezana s odgovarajućim pojmom. Kako su subjekti u komunikaciji istodobno i govornici i slušatelji, i u našoj situaciji B može djelovati kao govornik, a A kao slušatelj, pa se krug potpuno zatvara.

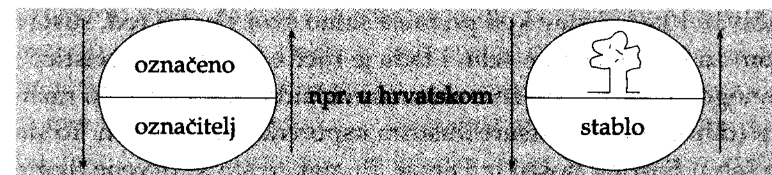
Ako zadržimo samo najbitnije elemente, govorni krug mogli bismo shematski prikazati ovako:

(Saussure, 1972, 28)

Valja pritom imati na umu da se glasovna slika (kao predodžba) nikako ne smije brkati sa samim glasom, jednako kao što se pojam ne smije brkati s onime što predstavlja.[24] Kao što smo već istaknuli, da bi se komunikacija mogla uspostaviti, nužno je da se kod oba sudionika u komunikaciji (subjekta A i subjekta B) pojmovi i glasovne slike međusobno podudaraju, da se približno poklapaju.

Tako prikazanim govornim krugom objašnjava se i druga bitna Saussureova dihotomija, jezični znak: označeno/označitelj. U govornome krugu jezik dolazi ondje gdje se glasovne slike povezuju s pojmovima. Psihičku ili mentalnu vezu između pojma i glasovne slike, u kojoj obje sastavnice jedna drugu pretpostavljaju i uvjetuju, Saussure zove jezičnim znakom (franc. *signe linguistique*), a jezik jedne zajednice sustav je tako shvaćenih jezičnih znakova.[25] Jezični znak dakle ne povezuje stvar i ime, nego pojam (predodžbu o nekoj stvari) i predodžbu o glasovnom ostvaraju imena.[26] Da bi odvojio svoju definiciju jezičnoga znaka od nekih već tada ustaljenih konotacija u drugim znanostima (npr. u psihologiji), Saussure nazivke „pojam" i „glasovna slika" zamjenjuje nazivcima označeno i označitelj (franc. *signifiant i signifié*); označeno odgovara značenjskomu sadržaju ili značenju elementa (riječi i sl.), a označitelj odgovara glasovnomu izrazu za dotično značenje. Shema bi jezičnoga znaka bila:

[22] Saussure, 1972, 38; Vinja, 1969, 24 - 25.
[23] Saussure, 1972, 27 - 30.
[24] Saussure, 1972, 28 - 29; Vinja, 1969, 7.
[25] Saussure, 1972, 97 - 100; Graur, Wald, 1961, 88; Vinja, 1969, 7 - 8; Sanders, 1979, 31 - 35; Tekavčić, 1979, 23 - 24.
[26] Saussure, 1972, 98.

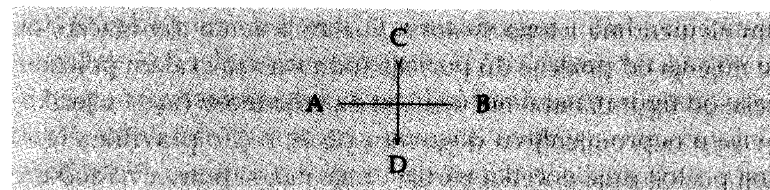
Veza je između označenog i označitelja u danome jeziku psihička, uzajamna i automatska - uz odgovarajuće označeno automatski se vezuje odgovarajući označitelj, i obratno. Ta je veza arbitrarna, jer se na temelju poznavanja samo jedne sastavnice jezičnoga znaka ona druga sastavnica u jezicima ne može predvidjeti, nego se mora naučiti, usvojiti u komunikaciji, iako u jezicima ima i primjera relativne arbitrarnosti i motiviranosti. Određena motiviranost, umanjena arbitrarnost između označenog i označitelja postoji, primjerice, pri onomatopeji, izvedenicama i složenicama.[27] Arbitrarnost je jedan od činitelja koji osiguravaju relativnu nepromjenljivost jezičnoga znaka, ili točnije njegovu stabilnost, njegovu neovisnost o predmetu komunikacije i situaciji. Tako se osigurava normalno funkcioniranje komunikacije. U jezicima se jezični znak nasljeđuje iz ranijih razdoblja, on se temelji na tradiciji. Stoga je za promjenu jezičnog znaka nužno da takvu promjenu prihvati („odobri") jezična zajednica.

Iduća važna dihotomija tiče se pristupa jeziku. Jezik možemo proučavati sa stajališta veza s etnologijom, poviješću, geografijom, politikom, znanstvenim nazivljem, školom, književnošću i tada se bavimo eksternom lingvistikom (franc. *linguistique externe*).[28] Koliko god takva proučavanja bila korisna, preko njih se ne može prodrijeti do same biti jezika. No jezik se može proučavati i kao sustav koji priznaje samo svoj vlastiti red, sustav sam za sebe i sam po sebi, i tada je riječ o internoj lingvistici[29], mnogo bitnijoj za spoznavanje naravi ljudskoga jezika. Tu razliku (dihotomiju) Saussure ilustrira usporedbom sa šahom. To što je šah u Europu došao iz Perzije, ili, pak to što se drvene figure mogu zamijeniti bjelokosnima, na sustav se ne odrazuje, i to su činjenice eksternoga reda. No ako se poveća ili smanji broj figura, ili broj polja, ili se pak promijene pravila kretanja za pojedinu figuru, to duboko mijenja „gramatiku" igre i to su činjenice internoga reda.

[27] Frei, 1974, 121 - 132; Saussure, 1972, 181; Tekavčić, 1979, 25.
[28] Saussure, 1972, 40 - 43.
[29] Saussure, 1972, 43.

Daljnja se dihotomija tiče jezične perspektive, odnosno perspektive u proučavanju jezika. U svim znanostima mogle bi se uspostaviti dvije osi: **1.** os istodobnosti ili simultanosti (franc. *axe des simultanéités*) (A–B), koja obuhvaća odnose među onime što supostoji i iz čega se isključuje vrijeme, i **2.** os uzastopnosti (franc. *axe des successivités*) (C–D), na kojoj se uvijek može promatrati samo jedan element, ali na kojoj je sa svojim izmjenama smješteno i sve s prve osi.

Te je odnose Saussure prikazao crtežom:

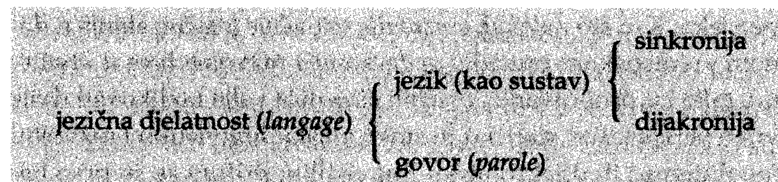

Takvo je razlikovanje nužno osobito u znanostima koje se bave vrijednostima.[30] Jezik se tako može promatrati ili sa stajališta funkcioniranja u danome trenutku, u danome vremenskom presjeku, ili se, pak, svaka jezična jedinica može proučavati u razvoju kroz vrijeme, dakle od jednoga do drugoga vremenskog presjeka. Kao što nazivak *sinkronija* označuje jezično stanje u danom vremenskom presjeku, a *dijakronija* razvojne faze u vremenu, tako i u proučavanju jezičnih činjenica valja razlikovati dvije vrste perspektive: statičku ili sinkronijsku lingvistiku i razvojnu (evolutivnu) ili dijakronijsku lingvistiku; pritom će se prva baviti logičkim i psihološkim odnosima između supostojećih elemenata što tvore sustav, onako kako ih uočava sama kolektivna

[30] Saussure, 72, 125 - 127; Vinja, 1969, 20 - 21; Sanders, 1979, 94 - 98.

svijest, dok će dijakronijska lingvistika proučavati odnose koji povezuju elemente što ih ta ista kolektivna svijest ne primjećuje, a koji dolaze jedni nakon drugih i ne tvore sustav.[31]

Da bi zorno pokazao istodobnu neovisnost i međuovisnost sinkronije i dijakronije, Saussure uspoređuje sinkroniju s poprečnim prerezom stabljike koji otkriva strukturu biljke na određenoj razini, dok uzdužni presjek biljke omogućuje da pojedina vlakna pratimo od korijena do vrha biljke: ono što se može zaključiti iz jednoga presjeka ne može se zaključiti iz drugoga.[32] Radi zornosti i tu se Saussure poslužio usporedbom sa šahom: pozicija u igri odgovara jednomu jezičnomu stanju, a vrijednost figura ovisi o njihovu položaju na ploči, jednako onako kao što neki jezični element dobiva vrijednost preko opreka prema ostalim elementima istoga sustava. Sustav je samo trenutačan, on se mijenja od pozicije do pozicije (odnosno sa svakim potezom neke od figura), naravno, uz uvjet da vrijednosti (kao i u jeziku) ovise o nepromjenljivu dogovoru (to će reći o pravilima igre) koji postoji prije početka partije i traje nakon poteza.[33] Saussure ističe da je sinkronijsko proučavanje jezika ne samo jednako legitimno kao i dijakronijsko, nego sinkronijskomu proučavanju daje i prvenstvo. Saussure dalje tvrdi da je sve ono što je u jeziku dijakronijsko takvo samo preko govora (*parole*) te da bi racionalno proučavanje jezika trebalo odgovarati shemi:

(Saussure, 1972, 138 - 140.)

[31] Saussure, 1972, 117, 140; Vinja, 1969, 20 - 21.
[32] Saussure, 1972, 117, 140, 141; Vinja, 1969, 19 - 20; Tekavčić, 1979, 22.
[33] Saussure, 1972, 125 - 127; Vinja, 1969, 20 - 21; Sanders, 1979, 94 - 98.

Daljnja temeljna dihotomija iz Saussureova nauka o jeziku tiče se vrsta odnosa među elementima u jeziku. Svaka jezična jedinica (riječ, glas itd.) u danome jezičnom stanju stoji u dvama tipovima odnosa prema drugim jedinicama istoga reda u istome jeziku; ti odnosi određuju njezino funkcioniranje. Na jednoj su strani odnosi temeljeni na linearnosti jezika koja ne dopušta da se istodobno realiziraju (izgovore) dva elementa; ti odnosi, dakle, proizlaze iz ulančavanja riječi (i drugih elemenata). U tekstu se riječi (elementi) nižu jedne za drugima, a kombinacije od dvaju ili više elemenata zovu se sintagmama (*pro-čitati, kut-ić, s nama, ljudski život, čovjek je smrtan, izaći ćemo ako bude lijepo vrijeme* itd.). Element u sintagmi dobiva vrijednost po tome što je u opreci prema elementu iza kojega dolazi, prema elementu pred kojim dolazi ili pak i prema jednomu i prema drugomu. Taj se tip odnosa označuje kao odnosi in praesentia ili kao sintagmatski odnosi. S druge se pak strane svaka riječ (svaki element) uporabljena u tekstu (diskursu) povezuje u pameti, asocira, s mnogobrojnim riječima (elementima) s kojima ima štogod zajedničko bilo u značenju bilo u izrazu. Saussure uzima za ilustraciju francusku riječ *enseignement* „podučavanje, nastava, školstvo", koja je u pameti povezana s nizom riječi istoga korijena (*enseigner* „podučavati, naučati", *enseignons* „podučavajmo" itd.), s nizom riječi srodna značenja (*apprentissage* „nauk", *éducation* „odgoj" itd.), s riječima slične tvorbe (*changement* „mijenjanje, promjena", *armement* „naoružavanje, naoružanje" itd.) te s nizom riječi drugačije tvorbe i nesrodnih po značenju, ali s glasovnom podudarnošću (rimom) u dočetku (*clément* „blag", *justement* „upravo" itd.). Takvu tipu odnosa (između stvarno uporabljenog elementa i nekog elementa istog jezika koji je na toj točki isključen, ali po nekom kriteriju na nj podsjeća) Saussure je dao naziv odnosi in absentia ili asocijativni odnosi.[34] Za asocijativne nizove nije moguće unapri-

[34] Saussure, 1972, 170 - 175.

jed predvidjeti ni broj elemenata niti je moguće utvrditi njihov hijerarhijski slijed.[35] Dakako, govoreći o riječima i sintagmama, Saussure misli na sve jezične elemente od najjednostavnijih do najsloženijih (od glasa do rečenice), s time da, prema njemu, rečenica zbog velike slobode kombinacija pripada govoru, dok neke sintagme pripadaju jeziku, a druge govoru.[36] Pojam asocijativnih odnosa imat će poslije veliko značenje u Ballyjevoj stilistici. Strukturalna će lingvistika (Praška škola i glosematika) iz asocijativnih odnosa, koji se teško mogu jasno razgraničiti, izlučiti samo jedan precizno definiran tip: paradigmatske odnose (odnose između efektivno uporabljenih elemenata - fonema, morfema, riječi itd. - i svakog drugog elementa koji bi mogao biti na njihovu mjestu da je izbor bio drugačiji).

Saussure izrijekom inzistira na tom da je u svakom trenutku jezik (*langue*) uspostavljeni sustav ili sistem koji podliježe razvoju,[37] da je jezik sustav koji poznaje samo svoj vlastiti red,[38] da je to sustav arbitrarnih znakova (za razliku od sustava simbola, jer se simboli odnose racionalno prema onomu što označuju). Drugim riječima, arbitrarnost jezičnoga znaka štiti jezik od svakoga samovoljnog pokušaja da ga se mijenja.[39] Za jezik je bitan pojam vrijednosti (franc. *valeur*): vrijednost je sustav ekvivalencija između stvari različna reda, između označenih i označitelja.[40] Vrijednost riječi sastoji se ponajprije u svojstvu da predstavljaju misli (ideje), ali se tada ispravno postavlja pitanje čime se vrijednost razlikuje od smisla (franc. *signification*) ili jesu li možda ta dva nazivka sinonimi. Vrijednost doista jest element smisla, ali ta dva pojma (vrijednost i smisao), unatoč svim poteškoćama njihova razdvajanja, valja lučiti jedan od drugoga jer bi se

[35] Saussure, 1972, 174.
[36] Saussure, 1972, 172 — 173.
[37] Saussure, 1972, 24.
[38] Saussure, 1972, 43; v. usporedbu sa šahom, Dubois et al., 1973, 481.
[39] Saussure, 1972, 106.
[40] Saussure, 1972, 115.

inače jezik svodio na nomenklaturu. Ako je unutar znaka označeno protivnost koja odgovara označitelju, svaki je znak (a to je upravo odnos kojim se povezuje označeno i označitelj) jednako tako protivnost koja odgovara drugim znakovima jezika. Jezik je sustav u kojem su svi elementi solidarni i u kojem vrijednost jednoga elementa proizlazi iz istodobne prisutnosti drugih elemenata. Za utvrđivanje vrijednosti potrebno je raspolagati različnom stvari (franc. *chose dissemblable*), koja se može zamijeniti za onu kojoj se vrijednost utvrđuje, i raspolagati sličnim stvarima (franc. *choses similaires*) koje se mogu usporediti sa stvarju kojoj vrijednost želimo utvrditi. Da bismo utvrdili vrijednost novca (npr. 5 kuna), treba znati koja se određena količina novca može usporediti sa sličnim vrijednostima istoga sustava (10 EUR = 73,60 HRK = 15,80 CHF).

Dakle, da bismo utvrdili vrijednost jedne riječi, neće biti dovoljno utvrditi da toj i toj glasovnoj slici odgovara taj i taj pojam, da ima taj i taj smisao, nego takvu riječ moramo usporediti s drugim riječima (dakle sa sličnim elementima) koje s njom mogu biti u opreci: riječ ima vrijednost samo na temelju opozicija ili opreka u koje stupa u sustavu. Njezin je sadržaj zapravo određen samo stjecajem onoga što se nalazi izvan nje: riječ (jezični znak) kao dio sustava nema samo smisao (*signification*) nego također i vrijednost (*valeur*) koja je od smisla različita.[41] Primjerice, francuska riječ *louer* ima isti smisao kao i njemačke riječi *mieten* i *vermieten*, ali je vrijednost francuske riječi različita od svake odgovarajuće njemačke; jednako tako francuska riječ *mouton* može imati isto značenje (smisao) kao i engleska riječ *sheep*, ali one nemaju istu vrijednost jer u engleskom uz *sheep* (za životinju) imamo i riječ *mutton* (za njezino meso), dok francusko *mouton* pokriva oba ta značenja.

[41] Saussure, 1972, 157 - 160, 188; Graur, Wald, 1961, 88; Vinja, 1969, 8 - 9; Dubois et al., 1973, 506; Amacker, 1974, 7 - 44; Sanders, 1979, 101 - 103.

U jeziku nisu važni glasovi, nego glasovne razlike (franc. *différences phoniques*) koje omogućuju da se jedna riječ razlikuje od svih drugih riječi, jer samo razlike nose značenje; svaki se jezični segment temelji na tome što se ne preklapa (što ne koincidira) s drugim segmentom pa su, prema tome, arbitrarnost i razlikovnost (franc. *le différentiel*) dva korelativna svojstva:[42] kada se mijenjaju, jezični se elementi mijenjaju neovisno o svojoj značenjskoj funkciji, a važno je da i nakon promjena ostanu različiti od drugih.[43] Osim toga, svim je konvencionalnim jedinicama svojstveno da se ne brkaju s opipljivim (materijalnim) elementom koji im služi kao podloga i u tom je smislu jezični označitelj bestjelesan, njega ne tvori materijalna glasovna supstancija, nego ga tvore jedino razlike koje njegovu glasovnu sliku odvajaju (održavaju različitom) od svih ostalih glasovnih slika.[44] Tako i foneme (glasovne elemente koji su delimitirani i kojih je broj savršeno određen) Saussure definira ponajprije kao opozitivne, relativne i negativne bitnosti; to se, uostalom, dokazuje i slobodama kojima govornici raspolažu pri njihovoj realizaciji, a te slobode idu sve dotle dokle dotične fonemske jedinice ostaju različite od realizacija drugih fonema istoga jezika. Sve to za Saussurea znači da u jeziku postoje samo razlike; za označeno i označitelja nema ni ideja ni glasova koji bi prethodili jezičnomu sustavu, nego postoje samo pojmovne razlike i glasovne razlike koje proizlaze iz tog sustava. Ono što od ideje ili od glasovne materije postoji u jezičnom znaku manje je važno od onoga što se nalazi oko njega u drugim znakovima. To se potvrđuje i time što se vrijednost kakva elementa može promijeniti, a da se ničim ne dirne ni u njegovo značenje ni u njegove glasove, a to znači da se vrijednost mijenja samo zato što je neki susjedni element pretrpio promjenu.[45]

[42] Saussure, 1972, 163.
[43] Saussure, 1972, 163.
[44] Saussure, 1972, 164; Vinja, 1969, 9.
[45] Saussure, 1972, 166.

Jezični je sustav niz razlika (franc. *différences*) u glasovima koje se kombiniraju s nizom razlika u idejama; no iz usporedbe tih dviju razina rađa se sustav vrijednosti, a taj sustav tvori stvarnu vezu između glasovnih i psihičkih elemenata unutar svakoga znaka. Iako su označeno i označitelj, uzeti svaki za sebe, čisto diferencijalni (razlikovni) i negativni, njihova je kombinacija pozitivna činjenica.[46] Čim se među sobom uspoređuju znakovi kao pozitivni elementi, više se ne može govoriti o razlici (oni nisu [samo] različiti, nego su razlučni) pa među njima postoji opreka ili opozicija. Ukupna jezična struktura počiva na oprekama te vrste i na glasovnim i pojmovnim razlikama što ih one uključuju. Sve ono što u jeziku igra neku ulogu temelji se na igri jezičnih opozicija.[47] Napokon, posvuda se i uvijek u jeziku uspostavlja ravnoteža među međusobno uvjetovanim elementima, to jest vrijednost svakoga elementa u sustavu proistječe iz njegova odnosa prema drugim elementima istoga sustava. Ono što elementi jesu sami po sebi (i po svojem materijalnom sastavu) Saussure zove supstancijom, a splet odnosa u koje elementi u sustavu stupaju zove formom pa u skladu s time ističe da je jezik forma a ne supstancija.[48] Dosljedno razlikovanje supstancije i forme bit će jedno od temeljnih polazišta Hjelmslevova teoretskog konstrukta.

Odnosi sustav/vrijednost, razlika (razlikovnosti)/opozicija (opreka) i forma/supstancija nemaju, unatoč svemu, onako izrazitu dihotomičnost kao pet dihotomija što smo ih naveli na početku; s druge pak strane te su dvojnosti dijelom implicirane u prvoj, drugoj i petoj temeljnoj dihotomiji ili, drugačije rečeno, pridonose njihovu boljem razgraničavanju.

U ovome sumarnom prikazu najvažnijih sastavnica Saussureova nauka o jeziku ponajprije smo nastojali što cjelovitije raz-

[46] Saussure, 1972, 166.
[47] Saussure, 1972, 167 — 168.
[48] Saussure, 1972, 169.

motriti autorove poglede na određena pitanja, a manje kritički raščlaniti pojedine njegove tvrdnje. Valja zato upozoriti i na kritičke reakcije na Saussureovo učenje o jeziku. Tako se poslije pokazalo da Saussure nije imao pravo kada je tvrdio kako je jedino sinkronijsko proučavanje jezika u punom smislu riječi znanstveno, pa se danas i sinkronijski i dijakronijski pristup prihvaćaju kao znanstveno jednako vrijedni i kao pristupi koji se nadopunjuju (iako ih, dakako, u proučavanju ne smijemo brkati), jer staro i novo u jeziku tvore određeno jedinstvo. Primarnost interne lingvistike koju su, osobito u praksi, prihvatile strukturalističke škole izazvala je reakcije koje su se najjasnije očitovale u pojavi sociolingvistike, pragmatike i sl. Oštra Saussureova opreka između jezika i govora premoštena je uvođenjem pojma norme i sl. Primjerice, raščlanjujući razložnost strogoga odvajanja jezika (*langue*) od govora (*parole*), koje ne odgovara stvarnosti, E. Coseriu argumentirano i uvjerljivo pokazuje konvencionalnost te dvojnosti. Između jezika (*langue;* on ga naziva „sustavom", apstrakcijom II. stupnja) i individualnoga govora (*parole*) on kao vezivni element predlaže normu (apstrakciju I. stupnja, koju bismo mi mogli nazvati općom uporabom: govornici se prilagođuju upravo njoj a ne „sustavu").[49] Lingvisti su mnogo raspravljali i o arbitrarnosti jezičnoga znaka pa se na nju danas gleda elastičnije. Unatoč svemu tomu, Saussureov se *Tečaj*... može označiti kao prva velika jasno strukturirana općelingvistička teorija koja je izravno ili posredno duboko utjecala na ukupan razvoj lingvistike 20. stoljeća.

[49] Coseriu, 1952, 113 i sl.; Iordan, 1962, 297.

Recepcija Saussurea

Unatoč nepovoljnim ratnim i poratnim prilikama Saussureov su *Tečaj*..., kada se pojavio, prikazali mnogi poznati lingvisti onoga doba,[50] a to svjedoči i o ugledu što ga je Saussure uživao u lingvistici. Iako je najveći dio prikaza povoljan, ipak je u biti najčešće kritičan i pokazuje da suvremenici nisu osobito dobro razumjeli što to novoga *Tečaj*... zapravo donosi. Ti prikazi odreda prosuđuju knjigu polazeći od prevladavajućih ideja svojega doba (komparatizma, psihologizma, povijesne lingvistike...) i redovito prolaze mimo onoga što je u Saussureovoj knjizi doista novo i vrijedno. Kako kritičari nisu uočili prave vrijednosti, u Francuskoj će se i Švicarskoj pravi razgovor o *Tečaju*... kao cjelovitu djelu zapodjenuti istom s pojavom strukturalizma. Bloomfield je 1924. dao vrlo povoljan prikaz Saussureove knjige, i u mnogo čemu se slaže sa Saussureom, iako mu zamjera što fonetika u njegovoj knjizi ne zauzima središnje mjesto te zlobno dodaje da to svjedoči o Saussureovim približnim znanjima o fonetici.

Prijevodi *Tečaja*... kasni su i prilično rijetki. Prvi se prijevod pojavio 1928, i to na japanskom. U Europi je na njemački preveden 1931. godine, a 1933. pojavio se i prijevod na ruskom. Istom je 1945. španjolski lingvist A. Alonso objavio u Argentini prijevod na španjolski jezik, a engleski je prijevod izašao u SAD-u 1959. Godine 1961. izlazi poljski prijevod, 1967. madžarski, 1969. srpski, 1970. švedski. Pravi događaj za lingvistiku i poznavanje Saussurea bilo je objavljivanje talijanskoga prijevoda *Tečaja*... 1967. godine od Tullija de Maura s opširnim prevoditeljevim uvodom i temeljitim kritičkim komentarom. Do produbljenog tumačenja i otkrivanja pravih vrijednosti Saussureove knjige nije

[50] A. Meillet 1916. i 1917; 1917. M. Grammont, O. Jespersen i A. Sèchehaye; 1923. J. Marouzeau; 1924. L. Bloomfield i dr.

došlo u Parizu (u Francuskoj) ni u Ženevi, nego u sklopu Praške fonološke škole i u sklopu glosematike (Kopenhaške ili Danske lingvističke škole).

Najveći lingvistički umovi Saussureova doba nisu prihvatili *Tečaj...* onako kako bismo mi to danas očekivali. Jedan od najvažnijih lingvista prve polovice 20. stoljeća Otto Jespersen (1860 — 1943) — izdanak blistave danske jezikoslovne tradicije, fonetičar, opći lingvist i interlingvist, anglist, jedan od velikih „mislećih lingvista" kojih djela i danas mogu nadahnuti jezična istraživanja — nije shvatio bit Saussureove teoretske konstrukcije, a pojedine dijelove kojima se pozabavio ili je odbacivao ili pogrešno tumačio.

Valorizacija Saussureove misli u lingvistici može se pratiti na trima različitim razinama: 1. kod lingvista koji su neovisno, bez izravne veze sa Saussureom, u svojim djelima (nastalima nakon *Tečaja...*) došli do rješenja sličnih Saussureovima (primjerice E. Sapir); 2. kod izravnih Saussureovih učenika u Francuskoj (A. Meillet i dr.) te u Ženevi koji su se na *Tečaj...* neprestano pozivali, ali su samo djelomice preuzeli njegova bitna načela i samo ih djelomice dalje razvijali (Bally i Sèchehaye); 3. kod lingvističkih škola i smjerova kojima je Saussureov nauk poslužio kao sigurno polazište, pa su njegove postavke dorađivali i u pojedinostima ispravljali ili pak, polazeći od njega, gradili vlastite teorije (Praška fonološka škola, glosematika, Martinetov funkcionalizam i dr.).

Iako su se američki lingvisti druge polovice 19. i početka 20. stoljeća školovali na europskoj jezikoslovnoj tradiciji, a mnogi su od njih lingvističku naobrazbu stjecali na europskim sveučilištima, američke su prilike nametnule američkoj lingvistici određene specifičnosti. Kako su bili suočeni i s proučavanjem indijanskih jezika (za koje nije bilo pisanih dokumenata ni poznate povijesti, koje je često valjalo proučavati bez ikakvih preliminarnih praktičnih znanja, dakle od ništice), na američkom se

tlu mjesto europske genetske poredbene gramatike više razvija tipološko proučavanje na sinkronijskim osnovama, a mjesto klasifikacije jezičnih elemenata prema značenjskim kriterijima radije se u tome polazi od čisto formalnih kriterija. Na izvorima je američkog deskriptivizma lingvist i antropolog Franz Boas (1858 — 1942), koji je već 1911. pokazao da metode poredbene analize, razrađene na građi indoeuropskih jezika, nisu prikladne za proučavanje indijanskih jezika, a od Boasa su učili i L. Bloomfield i, posebno, E. Sapir. Iako je za mnoga svoja rješenja Leonard Bloomfield (1887 — 1949) dobio poticaj od Saussurea, autorom „Biblije" američke lingvistike[51] nećemo se u ovome razdjelu posebno baviti jer se kao predstavnik biheviorizma (distribucionalizma, „antimentalizma") svojim „tehnicizmom" i „strukturalnim mehanicizmom" bitno udaljio od osnovne Saussureove orijentacije. Naprotiv, germanist, indijanist i antropolog Edward Sapir (1884 — 1939; u Ameriku se doselio kao petogodišnje dijete), najveći humanist među američkim lingvistima, po mnogo čemu se u svojoj analizi jezika približuje Saussureu, a veza između te dvojice lingvista jamačno nije samo u tome što su obojica poznavala Whitneyjevo djelo.

Sapir je glavni predstavnik mentalističkoga („psihologističkoga") smjera američkog strukturalizma, a glavninu svojih pogleda na jezik izložio je u knjizi *Language*. On polazi od pretpostavke da je „jezik kao struktura u svojem unutarnjem aspektu otisak misli"[52] i posebice će se baviti odnosima između jezika i mišljenja, jezika i kulture; on uostalom jezik definira sociološki, kao proizvod kulture i kao povijesno naslijeđe dane skupine, odnosno proizvod dugotrajne društvene uporabe. Slično Saussureu, inzistira na psihičkom karakteru glasa, na psihičkoj vrijednosti glasovnih elemenata te ističe da osim čisto objektivnog

[51] Usp. str. 179 i dalje.
[52] Sapir, 1921, 22.

sustava glasova [s bezbrojem fizičkih varijacija] postoji i ograničeniji, „unutarnji" ili „idealni" glasovni sustav. Sitne fonetičke razlike u jeziku koje omogućuju razlikovanje [riječi] Sapir zove „točkama u uzorku" (*points in the pattern*, ili razlikama u sustavu; *pattern* odgovara sustavu, a *point* odgovara glasovnoj jedinici koja je i za govornika i za slušatelja uvijek različita od ostalih), a to bi zapravo odgovaralo europskim komutabilnim glasovnim jedinicama ili fonemima; „nutarnji idealni glasovni sustav" odgovara fonološkomu sustavu, a „točke u uzorku" (ili poslije „glasovne pozicije") utvrđuju se prema „funkcionalnom smislu" (dakle prema razlikama u značenju) i odgovaraju fonemima. U trećem poglavlju svoje knjige Sapir govori o razlici između onoga što govornik izgovara (fonetika) i onoga što on misli da izgovara, a sugovornik misli da čuje (fonologija), te o slobodnim i kombinatornim varijantama, o pertinentnim obilježjima. Posebno je važan Sapirov prilog lingvistici na polju tipologije. Mjesto starih simplicističkih klasifikacija, Sapir je razradio suptilnu i vrlo složenu mrežu kriterija za tipološku klasifikaciju jezika koja uzima u obzir velik broj elemenata[53], koju do danas, barem što se gramatičke tipologije tiče, jedva da je nadmašila koja druga klasifikacija.

Kenneth Lee Pike (1912), vrstan fonetičar i fonolog te tvorac tagmemike (u duhu biheviorizma) inzistira na potrebi proučavanja semantike te veza između jezika i drugih pojava kulture. Kako je za Sapira jezik „vodič za spoznavanje društvene stvarnosti" i snažno utječe na naš odnos prema društvenim pitanjima i pojavama – ljudsko biće ne živi samo u objektivnom svijetu i svijetu društvenoga djelovanja, nego je u velikoj mjeri podložno utjecaju konkretnoga jezika kao sredstva za izražavanje u danome društvu; on je položio temelje tzv. etnolingvistici. Na

[53] Sapir, 1921, 6. Poglavlje; Arens, 1969, 497 — 508, Mountin, 1972, 90 — 91.

tom se području svojim radovima osobito istaknuo Benjamin Lee Whorf (1897 - 1941), za koga poimanje činjenica iz vanjskoga svijeta i odnos prema vanjskomu svijetu proizlaze iz jezika na kojem se o njima priopćuje, za Whorfa gramatika i logika ne odražavaju stvarnost, nego se od jezika do jezika proizvoljno mijenjaju. No svi Sapirovi učenici zapravo se mnogo bolje uklapaju u američko lingvističko ozračje nego u saussureovsku filijaciju.

Već smo do sada isticali kako je razvrstavanje lingvista (pa tako uostalom i samoga Saussurea) u škole i smjerove relativno (od priručnika se do priručnika i od autora do autora lingvisti nerijetko različito razvrstavaju), kao i to da su pojedini lingvisti djelovali u nekoliko škola. Ako Saussurea obično razvrstavaju u sociološku školu u lingvistici, drže ga, štoviše, jednim od njezinih utemeljitelja i glavnih predstavnika, ta se škola nerijetko – zbog teoretskih, metodoloških i drugih razloga – razdvaja na Francusku (ili Parišku) [sociološku] školu i na Ženevsku školu. No koliko god glavni predstavnici sociološke škole (i u Francuskoj i u Ženevi) bili deklarativno povezani sa Saussureom i njegovim jezikoslovnim naukom, njihova se djelatnost ipak dobrim dijelom zbivala na marginama Saussureova naučavanja ili pak i mimo njega.

Kao svojevrsna reakcija na mladogramatičarsko poimanje jezika, početkom 20. stoljeća sve se više isticala društvena funkcija jezika kao sredstva za komunikaciju.[54] U Francuskoj su se takvi pogledi posredno oslanjali na filozofiju A. Comtea (1798 - 1857), izravno, pak, na sociološka naučavanja É. Durkheima (1858 - 1917) i, nešto poslije, L. Lévy-Bruhla (1857 - 1939). Prema nauku sociološke škole u lingvistici ljudski je jezik društvena pojava, a ta ljudska sposobnost (jezik, sporazumijevanje jezikom) ne može se očitovati izvan društva, pa se zato mora i proučavati u vezi s

[54] Kondrašov, 1979, 105.

drugim društvenim pojavama.[55] Poput Saussurea, i drugi predstavnici sociološke škole prihvaćaju da je jezik sustav, da je znak određen odnosom između označenog i označitelja (značenja i izraza), ali i svojim odnosom prema drugim znakovima. Za njih je sinkronijska analiza jezičnoga sustava najvažnije sredstvo za spoznavanje jezika. Inovacije u jeziku stvaraju, doduše, pojedinci, ali se one šire unutar zajednice i od njih ostaje samo ono što su prihvatili svi govornici; jezik se predajom prenosi s naraštaja na naraštaj i predajom (tradicijom) se određuje jezična djelatnost pojedinca.[56] Za „život jezika" odsudno značenje ima sankcija jezične zajednice: pojedinac ne može samovoljno ni stvoriti ni promijeniti jezični znak. Jezični razvoj, prema tome, ne određuju ni psihološki ni fiziološki razlozi (koji su u svim društvima isti), nego društveno-povijesni uvjeti.[57] Sljedbenici sociološke škole u lingvistici isticali su u vezi s time tezu o društvenoj raslojenosti jezika, objašnjavali su povijest riječi socijalnim činiteljima, pri jezičnom posuđivanju isticali su važnost „prestiža" jezika davatelja, svraćali pozornost na posljedice miješanja i uzajamnih utjecaja jezika.

Unatoč izravnim vezama sa Saussureom i pozivanju na njegov nauk, unatoč bliskosti njihovih pogleda sa Saussureovima u mnogim pojedinostima, pripadnici sociološke škole nisu preuzeli ukupnost Saussureova nauka o jeziku. Među predstavnicima te škole u Francuskoj ističu se A. Meillet, Joseph Vendryes, Maurice Grammont te Émile Benveniste, izvan Francuske ponajprije Meilletov učenik Norvežanin Alf Sommerfeldt (1868 - 1965), a u Ženevi Charles Bally, Albert Sèchehaye, Henri Frei i dr.

Antoine Meillet (1866 - 1936), Saussureov najbolji učenik u Parizu (nije, dakle, slušao Saussureova predavanja iz opće lingvistike) i od 1891. njegov nasljednik (po Saussureovoj želji) na katedri za poredbeno indoeuropsko jezikoslovlje na École Pratique des Hautes Études, jedan od najsvestranijih i najlucidnijih komparatista kojega su osobito zanimala metodološka pitanja, svjedoči o tome da se znanstveno naslijeđe ne prenosi mehanički na učenike. Unatoč tomu što se prema svojem učitelju odnosio s velikim poštovanjem i divljenjem, pa se na njega redovito i pozivao, Meillet je od Saussurea dosljedno preuzeo (vjerojatno još u pariškom razdoblju) samo poimanje jezika kao društvene institucije. Iako i on tvrdi da je „jezik sustav u kojem se sve drži", njega mnogo više zanimaju društveni nego strukturni aspekti jezika. Valja reći da u recenziji *Tečaja...* iz 1916. Meillet izlaže mnoge rezerve prema toj knjizi, upozorava da u njoj nema lingvistike govora i da nisu obrađene gramatičke kategorije, ističe da je neispravno odvajati sinkroniju od dijakronije, da izlaganje o jeziku u toj knjizi nije potpuno, da je to samo studentska redakcija profesorova nauka; ni do kraja života Meillet nije prihvatio bitna načela i sustav razmišljanja te knjige.[58] Jezik je za njega ponajprije društvena činjenica. Sinkronijsko funkcioniranje jezika (i Meillet daje prednost sinkronijskim proučavanjima pred dijakronijskima) prisno je povezano s društvenim ustrojstvom i njime uvjetovano. Svaka promjena društvene strukture neizbježno izaziva jezične promjene, a to je osobito uočljivo u semantičkom razvoju. Kako se skupine ljudi koje tvore jezičnu zajednicu među sobom razlikuju u socijalnom pogledu, riječi mijenjaju značenje kada prelaze iz jedne skupine u drugu; riječ preuzeta iz mnogobrojnije skupine u malobrojniju suzuje svoje značenje, i obratno. Meillet također upozorava na važnost „rječničke zabrane" (tabua i sl.) u leksičkim promjenama, na važnost kalka (doslovnog prijevoda) pri kojem se iz drugog jezika ne posuđuje glasovni izraz nego unutarnja struktura elementa,

[55] Iordan, 1962, 285.
[56] Iordan, 1962, 285.
[57] Kondrašov, 1979, 105 — 106.

[58] Mounin, 1972, 53 — 54.

itd.[59] Teorijska načela njegova rada najbolje se očitavaju u dvama njegovim djelima: *La méthode comparative en linguistique*[60] *i Linguistique historique et linguistique générale* (I, II).[61] Meilletov učenik Joseph Vendryes (1875 - 1960), komparatist, klasični filolog i keltolog, klasičnom knjigom *Le langage* zapravo je izložio korpus doktrine sociološke škole, a pritom ističe kako je postojanje jezika proisteklo iz potrebe što je ljudi imaju da među sobom komuniciraju.[62] Posebno mjesto unutar Francuske škole pripada Mauriceu Grammontu (1866 - 1947), Saussureovu učeniku u Parizu i Meilletovu kolegi sa studija, profesoru na Sveučilištu u Montpellieru, koji se posvetio općoj fonetici (unatoč tomu što je Saussure fonetiku isključio iz lingvistike u užem smislu riječi) i estetičkomu činitelju u jeziku. Prihvaćajući da je jezik društvena činjenica i da sinkronijska proučavanja imaju prednost nad dijakronijskima, Grammont na velikom broju različitih jezika proučava određene fonetske pojave (disimilaciju, metatezu, asimilaciju) i nastoji im utvrditi narav, raširenost, uzroke razlučujući univerzalne glasovne pojave od onih koje dolaze u pojedinim konkretnim jezicima. Meilletov učenik i nasljednik na katedri od 1936. Émile Benveniste (1902 - 1976), iranist i indoeuropeist, nastavljač tradicije sociološke škole, jedan od velikih lingvista našega stoljeća, dugo je prema Saussureu ostao rezerviran, da bi od sredine šezdesetih godina u potpunosti shvatio domašaj *Tečaja...* i posvetio mu i nekoliko nezaobilaznih studija te vrlo pertinentno sudjelovao u razrađivanju strukturalne metologije u proučavanju jezika. Teoretska potka francuske sociološke škole najbolje dolazi do izražaja u njegovu klasičnom djelu o vokabularu indoeuropskih institucija.[63]

[59] Iordan, 1962, 305 — 308, 310, Mounin, 1972, 41 — 44.
[60] Meillet, 1925.
[61] Meillet, I. 1921, II. 1936.
[62] Vendryes, 1921; Iordan, 1962, 316.
[63] E. Benveniste, *Le vocabulaire des institutions indo-européennes*, I — II, Paris, 1969.

Izravni Saussureovi učenici iz Ženeve Charles Bally (1868 - 1947) i Albert Sèchehaye (1870 - 1956), iako su nakon učiteljeve smrti objavili njegova predavanja, nisu samom analizom toga teksta dovoljno upozorili na najbitnije njegove novine niti su ga u dostatnoj mjeri promatrali kao cjelinu. Na temeljima saussureovske lingvistike oni su izgradili logičku i psihološku gramatiku. Bally je utemeljitelj lingvističke stilistike kao discipline. Njegova stilistika ne proučava individualni stil pisaca ili govornika, nego se bavi proučavanjem ekspresivnog i afektivnog u jeziku kao kolektivnoj činjenici, a pritom se osobito koristio i Saussureovim učenjem o asocijativnim odnosima. Ballyjeva podjela stilistike na eksternu stilistiku i internu stilistiku (a ta bi trebala pokazati da određeni odnosi, prisutni u običnim jezičnim oblicima, pokreću „stil", tj. afektivni ili ekspresivni oblik izražavanja) zapravo ponavlja odgovarajuću Saussureovu podjelu lingvistike. Dok su se prijašnja proučavanja stila ograničavala na pisani jezik (franc. *langue écrite*), Bally je afektivne i ekspresivne elemente sustavno proučavao na govornome jeziku (franc. *langue parlée*), a izravna posljedica te važne distinkcije bila je da se lingvistička stilistika bavila proučavanjem jezika određene društvene skupine. Za takvu vrstu proučavanja Bally se služio, dakako, samo sinkronijskim pristupom. Saussureove općelingvističke postavke pojavljuju se osobito u potonjim Ballyjevim knjigama, u kojima je težište njegovih proučavanja ipak odnos između jezika i mišljenja, kao i izričit zahtjev da se jezik proučava u izravnoj vezi sa životom, načinom života, duhovnim reakcijama govornika,[64] ili se pak, na saussureovskim zasadama, donosi minuciozna sinkronijska gramatička analiza francuskoga te ga se uspoređuje s njemačkim. Bally također proučava gramatičke postupke u analitičkim jezicima, važno pitanje aktualizatora pri uporabi riječi u rečenici.

[64] Bally, 1913.

Radovi Alberta Sèchehayea snažno su prožeti utjecajem psihologizma, a gotovo se u svima bavio odnosom između jezika i mišljenja, mišljenja i izraza. Dok Bally inzistira na afektivnosti koja prevladava u govornome jeziku, Sèchehaye se zanima za intelektualni faktor mišljenja (za njega je mišljenje dvojako: intelektualno i afektivno) jer je, kako ističe, prevladavajuća uloga jezika priopćavanje misli (objektivnog mišljenja), a ne osjećaja. Naklonjen organizaciji i sistematizaciji činjenica, Sèchehaye nanovo razmatra odnos između individualnog i kolektivnog u jeziku, između oblika i sadržaja (forme i misli), između sintagmatskog i asocijativnog, između glasova i gramatičkih oblika, između jezika i govora, između sinkronije i dijakronije (i drži da oštra razlika između sinkronije i dijakronije te između jezika i govora nije održiva). Iako je u mnogim rješenjima bliži holističkoj ili chomskyjevskoj sintaksi nego Saussureovu načinu razmišljanja, čini se da je Sèchehaye najvažiji prilog lingvističkoj znanosti dao u sintaksi. Za njega je jezični sustav sastavljen od niza podsustava koji se prožimlju, među sobom su u odnosima podređenosti ili nadređenosti, pa i sintaksu promatra kao strogo uređenu hijerarhijsku konstrukciju koja se temelji na apstraktnoj formi (modelu). Svoju je sintaksu jako formalizirao, a lučio je sintagmatsku gramatiku (koja proučava kombinacije znakova) i asocijativnu gramatiku (koja se bavi znakovima za sebe).

Praška fonološka škola

Saussureov nauk o jeziku najvjernije i u intelektualnom smislu najpotpunije nastavlja europski strukturalizam. No pritom treba imati na umu neodređenost i mnogoznačnost etikete „strukturalizam". Unatoč prividu, iza jedinstvenog naziva strukturalizam krije se vrlo raznorodna realnost. Osim Sapirova

„mentalizma" i Bloomfieldova biheviorizma (distribucionalizma), i u Americi je bilo više smjerova i lingvista koji se, unatoč velikim međusobnim razlikama, promatraju kao strukturalisti. U Europi osim Praške fonološke škole, glosematike te Martinetova funkcionalizma treba uzeti u obzir, primjerice, Moskovsku (fonološku) školu, Londonsku školu i dr. Jakobson, jedan od utemeljitelja i glavnih „ideologa" Praške škole, nakon Drugoga svjetskog rata razvija u Americi djelatnost koja se od Praške škole prema nekim načelima jasno odvaja. Francuzi Lucien Tesnière i Émile Benveniste (u određenom smislu i Gustave Guillaume), Poljaci Jerzy Kurylowicz i Witold Doroszewski, Rumunji Alexandru Rosetti i Emil Petrovici te mnogi drugi lingvisti ne pripadaju nijednoj strukturalističkoj školi, a ipak se bez dvojbe svrstavaju u strukturaliste. Iako se nazivak strukturalizam primjenjuje na vrlo različite pristupe jeziku, ipak treba istaknuti da sve strukturalističke škole pokazuju nekoliko osnovnih zajedničkih značajki kako glede koncepcije tako i glede metoda. Svi strukturalizmi polaze od činjenice da je jezik sustav koji ima strukturu, a to znači da se elementi toga sustava i njihovi uzajamni odnosi mogu opisati na temelju određenog (i ograničenog) broja pravila.[65] Svi strukturalizmi (osim, donekle, glosematike) temelje svoju lingvistiku na proučavanju ostvarenih izričaja, dakle dovršenih i zatvorenih tekstova. Proučavanja temelje na promatranju onoga što se očituje, što je manifestno (pa otuda svi razmjerno malo pozornosti pridaju analizi značenja). Jednako tako sve strukturalističke škole utvrđuju u jeziku hijerarhijske razine i rangove. Bez obzira na znatne terminološke razlike te samo djelomičnu podudarnost među pojmovima, svi strukturalizmi razlikuju jezični kôd (jezik kao sustav – langue) i njegovu primjenu, realizaciju u komunikacijskom aktu (govor – parole).[66]

---

[65] Saussure nije upotrijebio riječ *structure* kao jasno definiran pojam ili kao termin; on ima samo *système* = sustav.

[66] Kovačec, 1982, V — VII.

Praška fonološka škola nastala je djelovanjem Praškoga lingvističkog kruga (češ. Pražský Lingvistický Kroužek, franc. Cercle Linguistique de Prague) utemeljenoga godine 1926. na poticaj češkoga germanista Viléma Mathesiusa (1882 — 1945) te ruskih lingvista Romana Jakobsona, koji se tada usavršavao na Praškom sveučilištu, i Nikolaja Trubeckoja, profesora slavistike u Beču od 1922. Treba istaknuti da je Prag stoljećima bio jedno od najsnažnijih srednjoeuropskih sveučilišnih središta, a u drugoj polovici 19. i početkom 20. stoljeća u mnogim je disciplinama „davao ton" europskim gibanjima. Češkim lingvistima, odgojenima na toj zavidnoj tradiciji, pridružilo se nekoliko lingvista koji su nakon Oktobarske revolucije iz ovih ili onih razloga napustili Rusiju, a formirali su se na jednoj drugoj važnoj lingvističkoj tradiciji. U radu kruga ubrzo su se svojim idejama nametnuli Trubeckoj i Jakobson te, također ruski emigrant, Sergej O. Karcevski (1884 — 1955), slušač Saussureovih predavanja koji se 1925. ponovno vratio u Ženevu. Polazeći od Saussureova *Tečaja*... te nauka lingvista s ruskih sveučilišta,[67] ruski su emigranti razvili vlastitu metodologiju proučavanja jezika. Na I. međunarodnom kongresu lingvista u Haagu 1928. godine trojica su Rusa izložila tzv. *Teze* (ili *Prijedloge*, objavljene u Aktima toga kongresa, Leiden, 1929) kojima su promovirala fonologiju kao novu lingvističku disciplinu, a te je teze vrlo dobro prihvatio znatan broj lingvista onoga doba (među ostalima i A. Meillet). Pražani su se zalagali za opis fonoloških sustava pojedinih jezika, tj. opis značenjskih razlika među glasovnim (slušnim) slikama, za utvrđivanje fonoloških korelacija, za uspostavljanje poredbene fonologije koja bi formulirala opće zakonitosti što upravljaju odnosima između

[67] Ponajprije Baudouina de Courtenaya, ali i Mikolaja Kruszewskoga (1851 — 1887), Filipa F. Fortunatova (1848 — 1914), Alekseja Al. Šahmatova (1864 — 1920), Vasilija A. Bogorodickoga (1857 — 1914), Al. M. Peškovskoga (1878 — 1933), ruskog Poljaka Viktora Porzezińskoga (1870 — 1929), Lavoslava Ščerbe (1880 — 1944) i dr.

različitih korelacija danoga fonološkog sustava, za ukidanje antinomije između sinkronijske fonologije i dijakronijske fonetike (jer i fonetske promjene proizlaze iz sustava unutar kojega se zbivaju) tako da bi se povijesna fonetika pretvorila u povijest razvoja fonološkoga sustava, za to da pri proučavanju tih pojava (u okviru njihove svrhovitosti, „teleološkog" karaktera) akustička analiza bude u prvome planu. U prilagođenu i dopunjenu obliku *Teze* su predstavljene i na I. kongresu slavenskih filologa u Pragu 1929. te objavljene u prvom broju glasila Kruga („Travaux du Cercle Linguistique de Prague", TCLP, 1929, str. 7 — 29). Osim čeških lingvista (Viléma Mathesiusa, Bohumila Trnke, Bohuslava Havráneka, Jozefa Vacheka, Vladimira Horáleka i dr.) te trojice ruskih emigranata, u radu Praškoga lingvističkoga kruga, i posebno u njegovu glasilu „TCLP", sudjelovali su brojni lingvisti iz drugih zemalja: njemačko-austrijski psiholog K. Bühler, Amerikanac L. Bloomfield, Danac L. Hjelmslev, Nizozemac A.V. de Groot, Poljaci J. Kurylowicz i W. Doroszewski, Englez D. Jones, Francuzi L. Tesnière, A. Martinet i É. Benveniste te više ruskih lingvista iz SSSR-a (G. O. Vinokur, E. D. Polivanov, N. N. Durnovo, P. G. Bogatyrev).

Knez Nikolaj Sergejevič Trubeckoj (1890 — 1938) stekao je u carskoj Rusiji (u Moskvi) prvorazrednu opću i humanističku naobrazbu, a nakon klasične gimnazije završio je studij lingvistike (opća lingvistika, poredbena indoeuropska lingvistika, sanskrt). Još u gimnaziji bavio se proučavanjem jezika i etnografije (kulturne antropologije) ugrofinskih, sjevernokavkaskih a zatim i paleosibirskih naroda. Godine 1913 — 1914. u Leipzigu je s L. Bloomfieldom i L. Tesnièreom slušao predavanja K. Brugmanna i A. Leskiena. Kada je i sâm počeo predavati na Moskovskome sveučilištu (1915), sve se više počeo okretati slavenskoj poredbenoj lingvistici. Od 1920. predavao je na Sveučilištu u Sofiji, a od 1922. bio je profesor slavenske filologije u Beču. Umro je nedugo pošto su ga nacisti otjerali sa sveučilišta

i konfiscirali mu sve papire. Sistematičan, temeljit, odmjeren (pa i suzdržan) te predan samozatajnomu radu, Trubeckoj je na određen način suprotnost Romanu Jakobsonu s kojim je bio u stalnoj vezi od 1914. Roman (Osipovič) Jakobson (1896 — 1982) potekao je iz ugledne moskovske građanske židovske obitelji, koja mu je također omogućila prvorazrednu i široku naobrazbu, posebice poznavanje jezika, a od godine 1914. studirao je na Slavensko-ruskom odjelu Povijesno-filološkog fakulteta Moskovskoga sveučilišta. No Jakobsonov je temperament bio drugačiji, on je održavao vrlo žive veze s pjesnicima i piscima (Blokom, Majakovskim, Pasternakom, Hljebnjikovim, Mandeljštamom) te drugim umjetnicima i živo sudjelovao u javnim i kulturnim zbivanjima burnoga drugog desetljeća 20. stoljeća u Moskvi. Po naravi je bio animator, pokretač, organizator, predvodnik. Kao što je 1926. sudjelovao u pokretanju Praškoga lingvističkog kruga (kojemu je 13 godina bio dopredsjednikom), tako je 1915. s prijateljima utemeljio Moskovski lingvistički krug i bio mu prvim predsjednikom (krug se bavio poetikom, metrikom i folklorom). Godine 1916. u Petrogradu je utemeljio OPOJaZ (rus. *Obščestvo po izučeniju poetičskogo jazyka* — Društvo za proučavanje pjesničkoga jezika; među sudionicima su J. N. Tinjanov, V. B. Šklovski, B. M. Ejhenbaum), a godine 1943. bit će jednim od utemeljitelja Njujorškoga lingvističkog kruga (za koji neki kažu da je bio praška „filijala" u Americi). Od 1920. Jakobson je živio u Pragu, najprije kao sovjetski službenik, a potom je nastavio studirati; ujedno je održavao veze s češkim avangardnim piscima (V. Nezvalom, V. Vančurom, potonjim nobelovcem J. Seifertom); 1931. postao je docentom, a 1937. profesorom ruske filologije i stare češke književnosti na Sveučilištu u Brnu. Pošto su u listopadu 1938. nacističke postrojbe zauzele Čehoslovačku, Jakobson je još neko vrijeme ostao ondje skrivajući se i pišući pod pseudonimom, ali se kao Židov 1939. morao skloniti u Dansku, zatim u Norvešku pa u Švedsku (ondje će u suradnji s liječnicima proučavati afaziju), da bi se sredinom 1941. prebacio u SAD. U New Yorku je najprije predavao na École Libre des Hautes Études koju su organizirali francuski i belgijski emigranti; od 1949. do umirovljenja 1967. bio je profesorom slavenske filologije na Harvardovu sveučilištu, ali je istodobno radio i na M.I.T.-u (Massachussets Institute of Technology), gdje je s Nielsom Bohrom surađivao na proučavanju općih pitanja znanosti.

Od 1929. do 1939. objavljeno je osam svezaka „TCLP-a", a VII. svezak (iz 1939) sadrži samo Trubeckojeve *Osnove fonologije* (*Grundzüge der Phonologie*). Autor je za tu knjigu proučio više od dvjesto fonoloških sustava, a od nastanka fonologije redovito je pratio razvoj te znanosti, koja je tijekom deset godina svojega postojanja prestala biti samo izrazom škole u kojoj je nastala i postala dobrom ukupne lingvistike. Knjiga je ostala nedovršenom, a druga knjiga, s primjerima za opis fonoloških sustava, nije objavljena. Iako je pisana jasno, zbog obilja građe i obavijesti čita se teško, ali za fonologiju do danas ostaje temeljnom knjigom. Trubeckojeve *Osnove* (1939) i Jakobsonove *Osnove povijesne fonologije* (1939, 1964, 1970) daju cjelovit pregled dostignuća nove lingvističke discipline između 1928. i 1939. kako za sinkronijski tako i za dijakronijski pristup. Kako god bilo, s nacističkom okupacijom Čehoslovačke Praški lingvistički krug prestao je djelovati (formalno je radio do 1952).

Pražani su podvrgnuli analizi i nastojali nanovo protumačiti temeljne Saussureove dihotomije. Oni priznaju društvenu narav jezika: izvanjezičnu stvarnost svaki jezik oblikuje u skladu s vlastitim sustavom znakova. U jeziku kao sustavu znakova odnos između glasovnog oblika i pojma je nemotiviran, „proizvoljan", ali pražani razlikuju i prirodne znakove koji su motivirani. Analiza odnosa između formalne i značenjske osnovice znaka dovela je do formuliranja načela *asimetričnog dualizma* (dvojnosti) u jeziku: označitelj (glasovni, slušni dio) i označeno (funkcija)

neprestano narušavaju granicu koja ih dijeli, označitelj nastoji zadobiti i druge funkcije osim onih koje ima, a označeno teži tomu da ovlada i drugim sredstvima izražavanja. Označeno i označitelj su asimetrični i zato se znak može prilagođivati zahtjevima novih konkretnih komunikacijskih situacija. Problem jezika i govora (sustava i procesa, norme i komunikacijskog djelovanja) postao je osnovicom fonološke teorije N. S. Trubeckoja. Trubeckoj fonologiju, koja u glasovima proučava ono što obavlja kakvu funkciju u jeziku, odvaja kao disciplinu od fonetike koja proučava materijalnu (fizikalnu) stranu glasova ljudskog jezika.[68] Iako naglašavaju prednost sinkronijske analize, pražani, za razliku od Saussurea, iznose tvrdnju o punoj ravnopravnosti sinkronijskoga i dijakronijskog pristupa te da sinkronijski opis ne može u potpunosti isključiti pojam razvoja. To je dovelo do svijesti da su jezične promjene zapravo promjene sustava, pa se praška povijesna fonologija kao „integralna metoda" suprotstavlja (mladogramatičkoj) metodi koja na promjene glasova u jeziku gleda kao na izolirane pojave. I pražani razgraničuju unutarnju i vanjsku povijest jezika, ali za razliku od Saussurea iz razmatranja ne isključujuju a priori, kao nerelevantan, odnos između jezika i izvanjske stvarnosti. Uklanjanje krute granice između sinkronije i dijakronije dovelo je pražane, također, do analitičke usporedbe (s elementima razvoja) kako genetski srodnih tako i nesrodnih jezika; to pak je stvorilo osnovicu, s jedne strane, za razvoj tipoloških istraživanja, a s druge pak strane za formuliranje pojma jezičnog saveza nasuprot jezičnoj porodici (koja se izdvaja na genetskim kriterijima). Unutar jezičnog saveza slične fonološke i gramatičke pojave nalazimo u susjednim jezicima koji genetski nisu izravno srodni (pripadaju različitim porodicama ili udaljenim granama jedne porodice, npr. na Balkanu albanski, grčki, rumunjski te bugarski, makedonski i srpski). Takav će pristup nakon Drugoga svjetskog rata izravno potaknuti sustavno proučavanje jezika u kontaktu.[69] Funkcioniranje sustava znakova temeljno je specifično obilježje ljudskog jezika, a pojam jezične funkcije jedan od najvažnijih u koncepciji Praške škole (odatle i naziv praška funkcionalna lingvistika). Funkcija je za pražane značenje elementa jezičnog sustava, ono što je sustavom uvjetovano. Jedna od najvažnijih značajki jezičnih sustava za pražane je njihova funkcionalna namjena, korištenje jezika u komunikaciji. No funkcija u jeziku ne može postojati izvan forme, kao što ni forme nema bez funkcije. Jezik jest sustav, ali on nikada ne postiže savršenu ravnotežu i sklad pa su zato odviše logične i simetrične strukture u opisima neuvjerljive.

[68] Trubeckoj, 1970, 11, 12 et passim.

Svoj nauk o fonološkim sustavima Trubeckoj temelji na Saussureovoj dihotomiji jezik/govor. Svaki govorni čin (Sprechakt) sadrži ostvaraj modela, uzora (Sprachgebilde) i očitovanje je norme ili skupa normi. Svaki se glasovni izraz (jednoga znaka) može podijeliti na određen broj minimalnih jasno definiranih jedinica (glasovnih razlikovnih jedinica), koje se zovu fonemima. Svaki jezik posjeduje ograničen i strogo određen broj fonema, a fonemi se među sobom razlikuju s pomoću fonetičkih (glasovnih) svojstava koja su razlikovna: svaki fonem sadrži strogo određen broj takvih svojstava ili obilježja, a i u jeziku je ukupan broj tih obilježja ograničen i strogo određen.

Razlike među glasovima mogu služiti za razlikovanje značenja (po glasovnoj razlici između *i* i *e* u hrvatskom se razlikuju riječi *sȉla* i *sȅla*, a po razlici *č* i *dž* riječi *čep* i *džep*), ali ima i glasovnih razlika koje na značenje ne utječu — primjerice u hrvatskom razlika između *k* u riječima *kiša* i *kuća*, ili, pak, razlika između nazala u *Ana* i *Anka* očita je, ali se u hrvatskom prema takvim razlikama riječi ne mogu razlikovati jer se takve

[69] Usp. *Sociolingvistika* str. 217 i dalje.

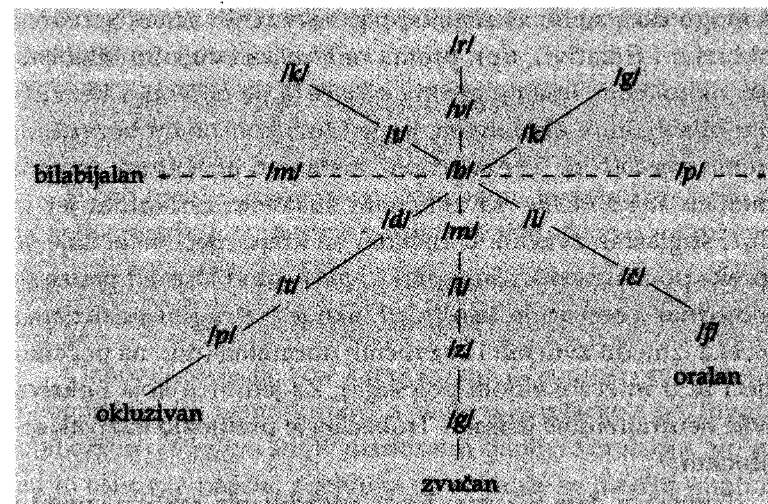
razlike nikada ne pojavljuju u istovjetnom glasovnom okružju. Glasovne razlike koje služe za razlikovanje riječi različita značenja zovu se opreke ili opozicije, a fonemi su upravo glasovne jedinice koje stoje u opoziciji prema drugim fonemima istoga sustava po najmanje jednome glasovnom obilježju. Ako promatramo dva različita glasa jednoga jezika, pa u konkretnim riječima jedan od tih glasova zamijenimo drugim, bit će riječ o dvama različitim fonemima ako se tom zamjenom značenje promijeni — zamjenom glasa *s* u riječi *kòsa* „vlasi, koščev alat" glasom *z* dobivamo drugu hrvatsku riječ *kòza* „jedna od domaćih životinja". No značenje riječi *rak* neće se promijeniti ako tu riječ izgovorimo s uobičajenim hrvatskim apikalnim *r* ili, pak, s „račlanim" *r* (R), kao što bi riječ *banka* po značenju ostala jasno prepoznatljiva ako bismo je mjesto s uobičajenim velarnim *n* ([ŋ]) izgovorili s nazalom kakav dolazi u *banana*. Razlika između *s* i *z* u hrvatskom je fonematska, *s* i *z* su u hrvatskom posebni fonemi (fonemi se konvencionalno navode među kosim zagradama, a opreka među njima obično se označuje tildom ili dvotočkom, dakle */s/~/z/* ili */s/:/z/*). Materijalna razlika između „običnoga" (apikalnog) *r* i „račlanoga" (dorsalnog) *r* u hrvatskomu je individualna i ne utječe na značenje, pa su to (individualne) varijante fonema *r*; razlika između nazala u *Ana* i u *Anka* uvjetovana je glasovnim okružjem, ti su nazali kontekstualne varijante (glasovne razlike koje ne služe za razlikovanje značenja, koje ne odgovaraju posebnim fonemima, konvencionalno bilježimo među uglatim zagradama: [*r*], [*R*], [*n*], [*ŋ*]). Postupak zamjene jednoga glasovnog segmenta drugim radi provjere je li riječ o fonemu ili o varijanti fonema dobio je poslije u glosematici naziv komutacija. Parovi riječi koji služe za demonstraciju posebnosti fonema (*/sȉla/~/sȅla/, /sȉla/~/sȁla/, /kòsa/~/kòza/, /kòsa/~/kòša/* itd.) nazvani su poslije minimalnim parovima. U minimalnim se parovima supstituira samo jedan uzastopni glasovni segment, a svi ostali segmenti moraju

biti isti (*/kò...a/* istovjetno je u tri posljednja primjera koji se razlikuju po komutabilnim segmentima, fonemima */s/~/z/~/š/*; to znači da u dijelu koji se ne supstituira moraju biti potpuno istovjetni i prozodijski elementi, pa u hrvatskom u sva tri primjera moramo imati *ò* s kratkim uzlaznim naglaskom, a nikako s dugim uzlaznim, ili kratkim silaznim).

Sve to znači da se u fonološkom pristupu glas ne promatra kao fizička pojava, nego kao jezična (funkcionalna) pojava: s fonološkog stajališta u glasu nas zanimaju samo one značajke ili obilježja koja su razlikovna (odsutnost ili prisutnost zvučnosti za */s/~/z/*, piskavost ili šuškavost za */s/~/š/* itd.). Takva fonološki relevantna obilježja, koja govornici danoga jezika kao takva prepoznaju, nositelji su opreka. To dalje znači da se u fonološkom pristupu ne promatra konkretan fizički glas sa svojim fizičkim svojstvima, nego apstraktni jezični tip (glasovni tip) koji postoji u svijesti govornika danoga jezika i koji je zajednički nazivnik za sve konkretne njegove realizacije u govornim činovima. Fonemi su upravo takvi apstraktni glasovni tipovi, a fonologija je disciplina koja analizira foneme i proučava zakonitosti kojima su oni podložni (u pojedinim jezicima i uopće). Fonem nije moguće shvatiti izvan njegovih veza unutar fonološkog sustava danoga jezika, jer obilježja svakoga fonema proizlaze iz ukupnosti uzajamnih odnosa među svim fonemima danoga jezika. Zato ne postoje „fonemi općenito", nego samo fonemi konkretnih jezičnih sustava. Ako znamo da se razlikovna obilježja jednoga fonema mogu ostvariti u različitim glasovima, varijantama (ili alofonima; npr. u hrvatskome ostvaraji fonema */k/* u riječima *kiša, kesa, kaša, kosa, kuja*, ili, pak, fonem */n/* u imenima *Ana* i *Anka* i riječima *banana* i *banka*), onda se fonem prema svojim varijantama odnosi kao određena postojana veličina, kao invarijanta, kao stalno apstraktno mjerilo i uzor, a zahvaljujući tomu može se ujedno očuvati i jedinstvo fonema.

Potrebno je dalje istaknuti da fonemi u sustavu, osim razlika, posjeduju i sličnosti, a da je za utvrđivanje njihovih odnosa nužno voditi računa kako o razlikama tako i o sličnostima. U sustavima ima fonema koji ne mogu biti u opoziciji upravo zato što nemaju nijedno zajedničko obilježje (npr. u hrv. /p/ „bezvučan, bilabijalan, okluzivan" i /a/ „vokal srednje lokalizacije i najvećeg stupnja otvorenosti"); takvi su fonemi u kontrastu. No svim je suglasnicima zajedničko to što sadrže neki šum, a svim samoglasnicima to što su modifikacija čistoga glasa; za sve je zvučne suglasnike zajedničko da pri njihovoj realizaciji trepere glasnice (i po tome se oni razlikuju od bezvučnih), dok je svim okluzivima (zatvornim suglasnicima) zajednička neka potpuna prepreka prolasku zračne struje (po tome su oni različiti od tjesnačnih). U danome fonološkome sustavu svaki fonem pokazuje određeni broj podudarnosti (istovjetnih obilježja) s drugim fonemima (u hrvatskom je /b/ okluziv kao /d/, /g/, /p/, /t/, /k/, bilabijalan kao /p/, /m/, oralan kao /p/, /t/, /g/, /l/, /r/, itd.), ali se istodobno od svakoga fonema u sustavu po nekom obilježju razlikuje: /b/ je zvučan i po tome je u opoziciji prema bezvučnom /p/, on je bilabijalan i po tome je u opoziciji prema dentalnomu /t/ i velarnomu /k/, on je oralan i po tome se oponira fonemu /m/, on je okluzivan i po tome je u opoziciji prema (najbližemu) labiodentalnu /v/. U tom smislu riječi fonem se može promatrati kao snop razlikovnih obilježja (/b/ je bilabijalan, okluzivan, zvučan, oralan) ili, rečeno drugačije, kao sjecište svih unutarnjih funkcija danoga jezika.[70] Radi ilustracije prenosimo shematski prikaz fonema /b/ za talijanski[71] na kojemu se vide sličnosti i razlike:

[70] Kondrašov, 1979, 124 - 125.
[71] Tekavčić, 1979, 40.

Fonem /b/ je bilabijalan kao /p/ i /m/, okluzivan je kao /d/, /g/, /m/ i /p/, /t/, /k/, on je zvučan kao /d/, /g/, /z/, /v/, /r/, /l/, on je oralan kao /č/, /k/, /l/ i dr. No da bi se glasovne jedinice mogle rabiti za stvaranje izraza riječi (dakle kao fonemi), nužno je da te sličnosti i razlike govornici i slušatelji danoga jezika raspoznaju: razlika između /l/ i /r/, koja je uobičajena u hrvatskom, u korejskom je i japanskom irelevantna. To drugim riječima znači da se glasovna građa (fizička svojstva glasova) u jezicima različito rabi. Tako su [*n*] i [*ŋ*] u hrvatskome kontekstualne varijante istoga fonema /[*n*, *ŋ*]/ (Ana, Anka), a u engleskom su to dva različita fonema /*n*/ i /*ŋ*/ (*sin* „grijeh" i *sing* „pjevati").

Veliku pozornost Trubeckoj je posvetio pitanju neutralizacije fonematskih opreka.[72] U određenim pozicijama pojedine opozicije izostaju, one se ne mogu očitovati, neutraliziraju se. Tako u hrvatskom tzv. asimilacija suglasnika po zvučnosti zapravo znači neutralizaciju opozicije bezvučno ~ zvučno ovisno o zvučnosti idućega konsonanta: ispred zvučnih konsonana-

[72] Trubeckoj, 1970, 246 - 261.

ta mogu doći samo zvučni, ispred bezvučnih samo bezvučni (okluzivi i frikativi), npr. prema *ru/b/ac*, sa zvučnim bilabijalnim okluzivom, imamo genitiv *ru/p/ca* (a ne *ru/b/ca*), s bezvučnim bilabijalnim okluzivom, jer je idući konsonant bezvučan; prema *svjedo/č/iti*, s bezvučnom šuštavom afrikatom, imamo imenicu *svjedo/dž/ba*, sa zvučnom šušavom afrikatom jer je idući suglasnik zvučan. U ruskom na kraju riječi ne očituje se opreka po zvučnosti: *plot* „splav" i *plod* „plod" ispred pauze se podjednako ostvaruju kao [*plot*] iako je u drugim pozicijama opreka između zvučnih i bezvučnih normalna (npr. na početku riječi ili u intervokalnom položaju). Za jedinicu koja pokriva dvije neutralizirane jedinice Trubeckoj je predložio nazivak arhifonem.[73]

Trubeckoj daje niz pravila za utvrđivanje razlika između fonema i varijanata te za klasifikaciju varijanata. Opreke dijeli prema odnosu s njihovom ukupnošću (bilateralne i multilateralne, proporcionalne i izolirane), prema odnosu među njihovim članovima (privativne, stupnjevite ili graduelne, ekvipolentne), prema njihovoj razlikovnoj moći (stalne i one koje se mogu neutralizirati).[74] Na temelju privativne opozicije (odsutnost/prisutnost određene karakteristike u nekom paru), koja se ponavlja u nizu minimalnih parova, nastaju korelacijski nizovi (serije) ili korelacije. Tako na temelju opreke odsutnost/prisutnost zvučnosti imamo korelaciju:

/p	t	s	š	č	ć	k/	(bezvučni)
/b	d	z	ž	dž	đ	g/	(zvučni)

(članovi korelacije su parni fonemi, u tu korelaciju, u hrvatskom štokavskom, ne ulazi /f/~/v/, a fonemi /c/ i /h/ nemaju

[73] Trubeckoj, 1970, 81, Jakobson, 1929, 8.
[74] Trubeckoj, 1970, 69 — 87.

zvučnog para); na temelju opozicije nenazalno~nazalno imamo u hrvatskom korelaciju:

/b	d	đ/	(oralni, nenazalni)
/m	n	ñ/	(nazalni)

Slično tomu u francuskom vokalizmu imamo korelaciju na temelju opozicije za prednje vokale nezaokruženo~zaokruženo:

/i	e	ɛ/	(nezaokruženi)
/y	ø	œ/	(zaokruženi)

Članovi korelacije koje karakterizira odsutnost obilježja jesu neobilježeni (ili nemarkirani), a članovi korelacije s pozitivnim obilježjem obilježeni su (ili markirani) članovi korelacije. No sve su to osnovna načela, a tehnika opisa može se naučiti samo na cjelovitom opisu konkretnih jezika. Da bi prikaz pitanja bio potpuniji, valjalo bi također prikazati i analizu prozodijskih fonema (kvantitete, mjesta akcenta, intonacije riječi ili tonova), kao i demarkativnu (gdje počinje ili završava riječ), kulminativnu (koliko ima fonetskih riječi) funkciju fonema.

Jakobson je razradio opću teoriju razvoja fonološkog sustava s primjenom na slavenske jezike.[75]

U okviru Praške fonološke škole — koja se naziva i funkcionalističkom — velika pozornost posvećena je i pitanju jezičnih funkcija. Njemačko-austrijski psiholog Karl Bühler već je 1934. predočio tročlanu shemu jezičnih funkcija (organski model)[76] prema kojoj, na temelju odnosa između sudionika u govoru (pošiljatelja i primatelja) te stvari (i odnosa među elementima o kojima je riječ), treba razlikovati funkciju predstavljanja (njem. *Darstellung*), u odnosu prema onome o čemu je riječ, funkciju izražavanja (njem. *Ausdruck*), u odnosu prema pošiljatelju, i

[75] Jakobson, 1929, 1931.
[76] Bühler, 1978, 24 — 25, 28 — 29, 1976, 94 — 117.

funkciju poziva (njem. *Appell*), sa stajališta primatelja.[77] Fonološka se analiza ograničava na funkciju predstavljanja. Jakobson se stalno bavio pitanjem jezične funkcije, kako funkcijama pojedinih jezičnih elemenata tako i funkcijama jezične aktivnosti u različitim njezinim aspektima. Jakobson je istaknuo šest gledišta s kojih se može promatrati jezični čin: s gledišta govornika, s gledišta slušatelja, s gledišta poruke, s gledišta konteksta (na koji se odnosi), s gledišta kontakta (fizičkoga i psihičkoga „kanala" koji povezuje one koji komuniciraju) te s gledišta koda. U vezi s time, osim triju funkcija koje se podudaraju s Bühlerovima (emotivna ili ekspresivna, usmjerena na govornika, za nju su tipični uzvici; konativna ili pozivna, usmjerena na slušatelja, za nju su tipični vokativ i imperativ; denotativna ili referencijalna, funkcija izlaganja, usmjerena na kontekst, izjave u 3. licu indikativa), Jakobson još dodaje fatičku funkciju, usmjerenu na komunikacijski kanal (npr. kada se u telefonskom razgovoru upotrebljava *da, da...* ili *hm...* da bi se potvrdilo da slušamo što sugovornik govori), metalingvističku funkciju, usmjerenu na kod, i poetičku ili pjesničku funkciju, usmjerenu na poruku (i njezinu formalnu, stilsku, estetsku organizaciju).[78]

Radovi V. Mathesiusa i drugih nisu, na žalost, unatoč visokoj znanstvenoj kvaliteti, naišli na onaj međunarodni odjek kao Jakobsonovi i Trubeckojevi. U nastojanju da izgradi načela funkcionalne gramatike Mathesius je neprestano upozoravao na stvarne razlike među jezicima u gramatici, a dao je najveći prilog razradi aktualne raščlambe rečenice ili funkcionalne perspektive rečenice. V. Skalička je dao važne priloge proučavanju tipoloških pitanja polazeći od morfologije, ali imajući pritom na umu značenje. Osobito Trubeckoj i Jakobson, ali i Havránek i dr. svojim su teoretskim radovima o pojmu jezičnoga saveza (nasuprot jezičnoj porodici) sustavno opisali i funkcionalno objasnili pojave kojima je lingvistika prije toga baratala manje ili više empirijski. Valja na kraju istaknuti i to da je Praška škola inaugurirala novo shvaćanje o biti književnog jezika, utemeljila teoriju norme i kodifikacije „književnoga" jezika, razradila teoriju stilova u skladu s funkcionalističkim pristupom.

[77] Lepsky, 1968, 71 - 72.
[78] Lepsky, 1968, 125 - 126.

S nacističkom okupacijom Čehoslovačke i početkom Drugoga svjetskoga rata naprasno je prekinuta djelatnost Praške funkcionalističke škole. Trubeckoj je umro, Jakobson je morao pobjeći iz Čehoslovačke, s inozemnim su članovima prekinute normalne veze, a češki i slovački lingvisti još dugo nakon toga nisu mogli raditi u normalnim prilikama, jer ni prosovjetski režimi ni faktička sovjetska okupacija nisu pogodovali znanstvenoj i kreativnoj djelatnosti.

Jakobsonov binarizam i apriorizam

Već 1938. Jakobson je najavio načela novoga pristupa analizi i opisu fonema koji će poslije dobiti naziv binarizam (sam Jakobson to ime nije upotrijebio). Iako je u biti nastavljao ono što je razvila Praška fonološka škola, radne okolnosti s vremenom su ga, po sili stvari, udaljile od temeljnih praških koncepcija. U New Yorku je određeno vrijeme, zajedno s Martinetom, djelovao na promicanju ideja praškog funkcionalizma, ali su ga razvijanje binarističkoga pristupa i bavljenja pitanjima afazije udaljili od praškoga funkcionalnog pristupa.

U analizi fonema na razlikovna obilježja Jakobson inzistira na binarnosti opozicija među obilježjima. Praška je fonologija svoja razmatranja temeljila na artikulacijskim značajkama fonema, a artikulacijski definirane opozicije samo su djelomično binarne (prisutnost određenoga obilježja u nekom fonemu, što se

bilježi znakom +, ili odsutnost toga istog obilježja, što se bilježi znakom —). Radeći u američkim prilikama (mogućnost eksperimentiranja, uporaba spektrograma i dr.) Jakobson je razlikovna obilježja fonema definirao akustički i uspio ih dosljedno svesti na binarne odnose prikladne za analizu i opis fonema.

Načela binarističke analize i opisa u više su navrata dorađivana i upotpunjavana. Prvu verziju načela i tehnike binarističkog opisa Jakobson je sa suradnicima objavio 1951, a nakon više preradbi razmjerno „konačna" verzija objavljena je 1956. Riječ je o općoj fonološkoj teoriji koja želi dati jedinstvenu klasifikaciju vokala i konsonanata u univerzalnoj shemi, a trebala bi vrijediti za bilo koji jezik na svijetu pa je zato dragocjena za tipološka razmatranja. Jakobson je utvrdio dvanaest parova razlikovnih, dihotomnih obilježja s pomoću kojih bi se mogli opisati svi fenomeni bilo kojega jezika svijeta:

1. vokalno/nevokalno (engl. *vocalic/non-vocalic*);
2. konsonantno/nekonsonantno (engl. *consonantal/non-consonantal*);
3. nazalno/nenazalno ili oralno (engl. *nasal/non-nasal*);
4. kompaktno/difuzno (engle. *compact/diffuse*);
5. neprekidno/prekidno (engl. *continuant* ili *continuous/discontinuous* ili *abrupt*);
6. stridentno (kreštavo)/blago (engl. *strident/non-strident* ili *mellow*);
7. glotalizirano/neglotalizirano (engl. *glottalized/non-glottalized, checked/unchecked*);
8. zvučno/bezvučno (engl. *voiced/voiceless*);
9. napeto/nenapeto (engl. *tense/lax*);
10. nisko/visoko ili gravisno/akutno (engl. *grave/acute*);
11. zaokruženo/nezaokruženo ili bemolizirano/nebemolizirano (engl. *flat/non-flat*);
12. povišeno/nepovišeno ili dijesizirano/nedijesizirano (engl. *sharp/non-sharp*).

	o	a	e	u	ə	i	l	ŋ	š	č	k	ž	ǧ	g	m	f	p	v	b	n	s	θ	t	z	ð	d	h	#
1. vokalno	+	+	+	+	+	+	+	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
2. konsonantno	–	–	–	–	–	–	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	–	–
3. kompaktno	+	+	+	–	–	–		+	+	+	+	+	+	+	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–		
4. gravisno	+	+	–	+	+	–									+	+	+	+	+	–	–	–	–	–	–	–		
5. bemolizirano	+	–		+	–																							
6. nazalno								+	–	–	–	–	–	–	+	–	–	–	–	+	–	–	–	–	–	–		
7. napeto									+	+	+	–	–	–		+	+	–	–	–	+	+	+	–	–	–	+	–
8. neprekidno									+	–	–	+	–	–		+	–	+	–	–	+	+	–	+	+	–		
9. stridentno										+	–		+	–		–					+	–		+	–			

(Muljačić, 1972, str. 116)

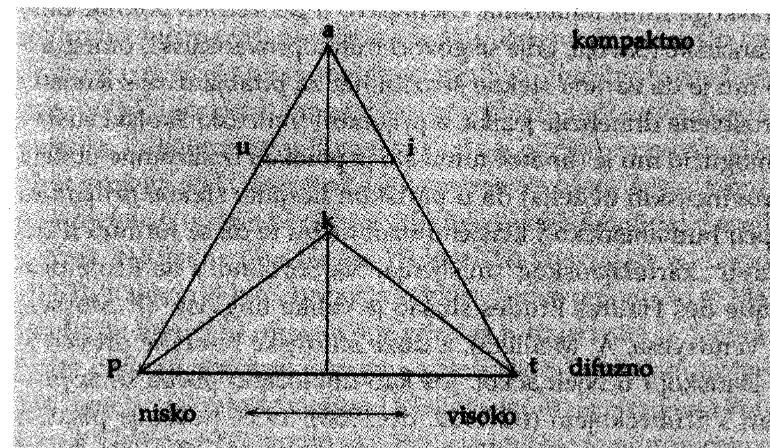
Nazivi iz tablice mogu kod različitih autora doživjeti manje ili veće modifikacije, osobito kada je riječ o prijevodima tih naziva. Ovdje se uzimaju u obzir samo inherentna razlikovna obilježja, a ne prozodijska (suprasegmentalna). Dakako, nijedan jezik ne iskorištava svih dvanaest dihotomnih razlikovnih obilježja, nego samo jedan njihov dio.

Radi ilustracije navest ćemo nekoliko primjera. Za dihotomno razlikovno obilježje vokalno/nevokalno svi vokali i likvide dobivaju + (u njima je prisutna vokalnost), a svi konsonanti dobivaju — (minus) (odsutnost vokalnosti). Za konsonantno/nekonsonantno svi konsonanti i likvide dobivaju +, a svi vokali i poluvokali (engl. *glides*) dobivaju —; likvide i po prvom i po drugom dihotomnom obilježju imaju + (uključuju dakle i vokalnu i konsonantnu narav). Za obilježje nazalno/oralno (nenazalno) jedinice *m, n, ñ, ŋ* i nazalni vokali (*ĩ, ẽ, ã* itd.) dobivaju +, a svi ostali fonemi imaju —; za kompaktno/difuzno, + dobivaju najotvoreniji vokali te velarni i palatalni konsonanti, dok zatvoreni vokali, labijali, dentali i alveolari dobivaju —; neprekidni su fonemi bez okluzije (+: *f, v, s, z, š, ž, h* itd.), a prekidni su fonemi s okluzijom (—: *p, b, t, d, k, g* itd.) itd.

Razlikovna obilježja jednog jezika mogu se sintetički prikazati u tablici (matrici) u kojoj su okomito lijevo navedena sva razlikovna dihotomna obilježja karakteristična za dani jezik, vodoravno gore su poredani svi fonemi dotičnoga jezika, a u presjecištima se navodi pozitivan ili negativan odgovor (+ ili —, tj. plus ili minus, što će reći prisutnost ili odsutnost određenog obilježja). Na takvoj sintetičkoj matrici razlikovnih obilježja jednoga jezika, ako je ispravno izvedena, nijedan fonem ne smije glede tih odgovora (plus ili minus) imati iste značajke kao koji drugi fonem dotičnoga jezika. Navest ćemo radi ilustracije matricu razlikovnih obilježja engleskih fonema (usp. str. 147).

Na temelju proučavanja afazije i procesa učenja jezika (polazeći od toga što dijete od fonema u govoru najprije nauči i što

se pri afaziji posljednje izgubi) Jakobson je također ustvrdio da je osnovica, ili kostur, svih vokalnih sustava sastavljena od jedinica *i—a—u* (a to su vrhovi samoglasničkoga trokuta, dakle granični glasovni tipovi), kao što su univerzalna osnovica svih konsonantskih sustava jedinice *p—k—t*, dakako s time da različiti jezici između tih osnovnih graničnih glasovnih jedinica umeću manji ili veći broj drugih (*e* između *i* i *a*, *o* između *u* i *a* itd.). Kako i inače binaristi vokale i konsonante prikazuju kao dijelove istoga jedinstvenog sustava, i ovih šest glasovnih jedinica, koje bi bile univerzalna osnovna mreža fonematskih sustava svih jezika, prikazuju u obliku jedinstvenoga trokuta:[79]

Valja uočiti da pražani (pa tako i Martinet) govore o fonemima jednoga konkretnog jezika, dok Jakobson govori o fonemima općenito, o univerzalnim načelima njihova sastava i ustrojstva. Unatoč tomu što su binaristička analiza i opis fonema naišli na gotovo jednodušno odobravanje lingvista i na vrlo široku primjenu kako u opisima tako i u tipološkim usporedbama, Martinet je takva rješenja odbacio kao aprioristična (ne samo što su

[79] Lepsky, 1966, 134, Malmberg, 1971, 132.

zamislivi, nego i ima jezika kojima se fonološki sustavi ne temelje na takvu trokutu, pojedini „vrhovi" tih trokuta jednostavno im nedostaju), kao što je odlučno odbacio pojam jezičnih „univerzalija", jer nije ništa lingvističko što se od jezika do jezika ne može razlikovati.

Funkcionalizam i realizam Andréa Martineta

Nema dvojbe da je André Martinet (1908 - 1999) najpouzdaniji tumač Saussureova nauka o jeziku i najvjerniji nastavljač praškoga funkcionalizma. Djetinjstvo u perifernim pokrajinama Francuske (Savoja, gdje se govori frankoprovansalski) omogućilo mu je da zarana stekne senzibilitet za pitanja dvojezičnosti i društvene dimenzije jezika, a prijeratni francuski školski sustav omogućio mu je (unatoč tomu što je potekao iz skromne obitelji provincijskih učitelja) da u pariškim licejima stekne briljantnu opću humanističku i klasičnu naobrazbu te da se formira u sustavu „kartezijanskog" mišljenja. Na Sorbonni i na École pratique des Hautes Études slušao je velike lingviste (F. Mosséa, J. Vendryesa, A. Meilleta), a duže studijske boravke proveo je u Danskoj i u Njemačkoj. Još kao doktorand počeo se dopisivati s Trubeckojem (od 1932. do 1938), 1933. počeo je pisati o fonološkim temama, a 1936. surađivati i u glasilima Praškoga lingvističkog kruga i u njima, među ostalim, objavio dva važna rada koji su mu pribavili međunarodni ugled u lingvistici. Pošto je 1937. doktorirao (obje su mu disertacije iz germanske lingvistike, a druga od njih, dopunska, *La phonologie du mot en danois*, Paris, 1937, prvi je potpun i iscrpan fonološki opis jednog jezika prema načelima praške fonologije). Martinet 1938. postaje voditeljem studija fonologije na École pratique des Hautes Études, a katedra koja mu je bila povjerena bila je prva katedra fonologije u svijetu. Za čestih boravaka u Danskoj sprijateljio se s L. Hjelmslevom i H. Uldallom pa je gotovo od početka pratio nastanak i razvoj glosematike.[80] Kao pričuvni francuski časnik u Drugome svjetskom ratu dospio je u njemačko zarobljeništvo i u logoru je, među francuskim časnicima, proveo impozantnu fonetsku i fonološku anketu o francuskom izgovoru s izvanrednom zastupljenošću svih regionalnih tipova standardnoga francuskoga.[81] Godine 1946. pozvan je u New York kao voditelj istraživanja pri International Auxiliary Language Association, od 1947. glavni je urednik časopisa „Word" (do 1960). Te je godine imenovan voditeljem Odjela za lingvistiku na Sveučilištu Columbia, gdje će predavati do 1955. U Americi je ponovno susreo Jakobsona, s kojim je nastavio živo surađivati, uspostavio prisne veze sa Sapirovim učenicima (M. Swadeshom, K. Pikeom i dr.), a nešto teže došao je u doticaj s bloomfieldovcima. Na Columbiji je predavao sinkronijsku (opisnu) lingvistiku, poredbenu indoeuropsku lingvistiku i dijakronijsku lingvistiku, pa je ondje pripremio glavninu svojega djela *Économie des changements phonétiques*. Pomno je sudjelovao u izradbi doktorskih teza svojih kandidata, među kojima je ključna ona Uriela Weinreicha *Languages in Contact* (1953). Kako god bilo, boravak u New Yorku omogućio je Martinetu da temeljito upozna sva gibanja u lingvistici u Americi. Oštre rezerve očitovao je prema „američkim" jezičnim univerzalijama, a na kraju se razišao i s Jakobsonom na pitanjima binarizma. Godine 1955. vratio se u Francusku i bio je profesorom na Katedri za opću lingvistiku na Sorbonni do umirovljenja 1978. Godine 1957. za njega je i na École pratique des Hautes Études otvoreno Voditeljstvo (Katedra) za studij strukturalne lingvistike. Svoje poglede na jezik i lingvistiku Martinet je sintetički izložio u knjizi *Éléments de linguistique générale* 1960 (nakon više

[80] Usp. str. 161 do 169 u ovoj knjizi.
[81] Rezultate ankete sa sustavnom analizom objavio je u knjizi *La prononciation du français contemporain*, Paris, 1945.

modificiranih izdanja 1980. godine izašlo je „definitivno" izdanje s više dopuna i dorada).

Osobne veze i suradnja sa svim relevantnim strukturalističkim školama te izravno poznavanje njihovih doktrina nikako kod Martineta nisu imali kao posljedicu metodološki eklekticizam: umio je od svih učiti, ali ni od koga nije preuzimao gotove elemente nauka o jeziku, nego je njihove poticaje (pojmove i termine) znao osmisliti tako da postanu punopravnim sastavnicama njegove teorije. Uostalom, i kao pedagog uvijek je upozoravao na opasnosti od pabirčenja sa svih strana i od lijepljenja gotovih etiketa na jezične činjenice: lingvistiku, po njemu, treba učiti ponajprije od velikih imena; jedino pomnim čitanjem Saussurea, Jespersena, Trubeckoja, Hjelmsleva, Jakobsona, Sapira, Bloomfielda, Gleasona, Pikea, Harrisa, Joosa, Hocketta može se naučiti kako o jeziku valja razmišljati.[82] Martinetova lingvistika predstavlja most između europskog i američkog strukturalizma, između pražana i glosematičara, ali jednako tako i most između strukturalne lingvistike i svega neosporno vrijednoga iz europske „tradicionalne" lingvistike. Tu težnju za „pomirbom" ne nalazimo kod Martineta jedino u odnosu prema transformacijsko-generativnoj gramatici N. Chomskoga (koju drži neznanstvenom) te donekle prema binarizmu, ili općenito prema „apriorizmu" i formalizmu u lingvistici. U skladu s tim Martinet novo nazivlje uvodi samo kada je to nužno ili iz znanstvenih ili iz pedagoških razloga, a svaki pojam i termin kojim se služi nastoji strogo definirati i podrobno opisati. Martinetov funkcionalizam nastavlja i razvija Saussureovu i prašku funkcionalističku koncepciju (bez praških teleoloških prizvuka); funkciju shvaća u njezinu najočitijem i najjednostavnijem značenju: za Martineta funkcija znači način kako funkcionira prenošenje ljudskoga iskustva, kako funkcionira komunikaci-

[82] Kovačec, 1982, IX.

ja – koja je i osnovna funkcija i osnovni razlog ljudskog jezika. Temeljna je funkcija jezika komunikacijska, a sve su druge (estetska funkcija, funkcija izražavanja, oslonac mislima) iz nje izvedene.[83] Polazeći od toga, lingvist treba odgovoriti na pitanje koji elementi imaju ulogu sa stajališta komunikacije, kakva im je komunikacijska uloga i čemu ona služi. U pojedinim elementima izričaja otkriva tragove „izbora", a „izbor" (odnos *ili – ili*, odnos isključivanja) ključni je pojam njegova funkcionalizma (u tom smislu i fonologiju shvaća kao funkcionalnu fonetiku).[84] Pri analizi jezika Martineta ne zanima fizička realnost ni mišljena realnost koja se u jezičnoj razmjeni očituje, nego ga zanimaju samo elementi relevantni za funkcioniranje. Fizički ga elementi zanimaju upravo onoliko – i samo onoliko – koliko pridonose prenošenju informacije, a pri opisu se, na temelju funkcije koju obavljaju, među jedinicama uspostavlja hijerarhijski odnos (razlikovna i zalihosna obilježja, fonemi i varijante, monemi i varijante itd.). Martinetov funkcionalizam ne znači proučavanje sekundarnih, izvedenih funkcija, tj. proučavanje dodira jezika s vanjskim svijetom, ni proučavanje samo gramatičkih funkcija, nego znači lingvistiku koja se bavi funkcioniranjem ljudskog jezika kao sredstva za komunikaciju. U skladu s tim lingvist je dužan proučavati jezik isključivo u njegovu funkcioniranju, on se mora „pokoravati činjenicama" i pri opisu danoga jezika ne smije u njemu tražiti ono čega u njemu nema, odnosno jeziku koji opisuje pripisivati pojave i kategorije kakva drugog jezika. To je Martinetov „realizam" kojim se objašnjava njegov zazor od zavodljivih i smjelih pretpostavki i konstrukta „apriorista" i „formalista": jezična jedinica može funkcionirati samo u nekom konkretnom jeziku, jer svakomu jeziku odgovara posebna organizacija stvarnosti, posebna organizacija podataka iz iskustva, i

[83] Martinet, 1982, 3.
[84] Martinet, 1949; 1982, 14 — 15, 43; 1989, 11 — 121.

ništa nije u pravom smislu riječi lingvističko što se ne može od jezika do jezika razlikovati.[85]

Iako gotovo nema razdjela lingvistike kojim se u svojim radovima Martinet nije bavio, obično se ističe nekoliko područja u kojima je u suvremenoj lingvistici dao nezaobilazne prinose, a to su opća lingvistika u užem smislu riječi, opća i deskriptivna fonologija, dijakronijska fonologija i jezična tipologija. Oslanjajući se na ozbiljne Trubeckojeve rezultate tipoloških proučavanja na području fonologije i na iznimno važne Sapirove doprinose morfološkoj tipologiji, Martinet je razradio i usavršio Sapirovu mrežu tipoloških kriterija te dao jedinstven model opće jezične tipologije (do danas vjerojatno najupotrebljiviji), koji je toj disciplini omogućio da se konačno udalji od impresionističkog etiketiranja.[86]

Na polju opće i deskriptivne fonologije najveći dio Martinetovih rezulata i rješenja postao je davno opće prihvaćenim dijelom strukturalne lingvistike. Dok drugi fonolozi fonem drže psihičkom činjenicom, Martinet smatra da u fonološkoj analizi treba nužno polaziti od glasovne (fizičke) supstancije: upravo su fonetičke činjenice osnovna realnost kojom se bavi lingvist (a ne jedinice „apstraktnog sustava"), ali fonologija mora glasovnim činjenicama pristupati s posebnog stajališta, sa stajališta jezične funkcije glasovnih razlika, načina na koji se one u danom jeziku upotrebljavaju i njihova funkcionalnog učinka. Objektivan kriterij za razgraničavanje i utvrđivanje fonema njegova je komunikacijska i obavijesna funkcija, pa se zato fonem i može promatrati kao „funkcionalni glas".

Na temelju načela dijakronijske fonologije, uglavnom onih što ih je Martinet objavio prije Drugoga svjetskoga rata ili neposredno nakon njega, dvojica Martinetovih sljedbenika objavila su već 1949. rad u kojemu se ta načela primjenjuju na razvoj francuskoga.[87] No sam je Martinet najsmjelije od svih strukturalista istraživao probleme jezičnoga razvoja, a sinteza njegovih pogleda na dijakronijsku fonologiju sadržana je u njegovu klasičnom djelu *Économie des changements* (1955). Polazio je pritom s jedne strane od dostignuća Praške fonološke škole na tom području (Trubeckojevih radova i osobito Jakobsonovih), s druge, pak, strane od svoje funkcionalističke koncepcije jezika (dvostruka artikulacija, ekonomija, funkcionalni učinak). U navedenome djelu nastoji povezati, pa donekle i pomiriti, tradicionalnu poredbenu i povijesnu lingvistiku s fonologijom pa formulira originalnu, dobro argumentiranu i dokumentiranu teoriju o jezičnom razvoju, poglavito fonološkom. Za Martineta nema krute suprotnosti između sinkronije i dijakronije (on ih vrlo jasno razlikuje) zato što je u naravi jezika da se neprestano mijenja, a mijenja se zato što funkcionira i stalno se mora prilagođivati novim komunikacijskim potrebama. Iako promjene u jeziku mogu biti izazvane i različitim izvanjezičnim činiteljima, uzroke im uvijek valja tražiti (drugačije nego je to činila tradicionalna poredbeno-povijesna lingvistika) najprije u odnosima u samome jeziku. Osnovni je pokretač jezičnoga razvoja, među ostalim i na fonološkoj razini, stalna antinomija između komunikacijskih potreba (potrebe za maksimalnim brojem jedinica koje bi među sobom bile što različitije) i prirođene ljudske težnje za manjim naporima (ta je težnja suprotna prvoj i ide za što manjim brojem jedinica koje se među sobom što je moguće manje razlikuju; to je čovjekova prirodna težnja da svoju psihičku i fizičku aktivnost svede na minimum, odnosno da sa što manje napora postigne što veći učinak).[88] Na

[85] Martinet, 1962, 1 — 38; 1982, 4 — 6, 10, Mounin, 1972, 166 — 167; Kovačec, 1982, XI.

[86] Martinet, 1962, 66 - 102; za prozodiju 1970, 160 - 161 et passim; Mounin, 1972, 159 - 160.

[87] Handricourt et Juilland, 1949.

[88] Martinet, 1964, 20 — 21, 94 et passim; 1982, 116, 131 — 132; Malmberg, 1966, 143 — 144.

svakome stupnju jezičnoga razvoja mora se uspostaviti ravnoteža između tih dviju suprotnih težnji kako bi se postigao što bolji funkcionalni učinak, a to je jezična ekonomija.[89] No savršeni sklad i ravnoteža između tih dviju suprotnih težnji nikada se ne može postići zbog inercije i zbog asimetrije govornih organa; zbog inercije, fonemi susjedni u lancu nastoje se približiti, a zbog asimetrije manevarski prostor za tvorbu glasova u prednjem dijelu usne šupljine odnosi se prema onomu u stražnjem dijelu kao 4,1: 2,7, a svaki fonem za svoju realizaciju mora raspolagati s dovoljno prostora da se ne pomiješa s fonemima koji su mu najbliži u sustavu.[90] Mnoge artikulacijske kombinacije, načelno prihvatljive i u sustavu simetrične, postaju fonetski teške (preskupe), pa i neizvedive. Razlikujući sintagmatsku i paradigmatsku ekonomiju,[91] dovodeći u vezu s jezičnim razvojem različite promjenljive sinkronijske činitelje (kao što su učestalost ili frekvencija, korelacijski odnosi, pojam praznog polja i sl.),[92] dovodeći u vezu s razvojem načelo najveće različitosti ili maksimalne diferencijacije i jednakog razmaka ili ekvidistancije među fonemima,[93] Martinet je uvjerljivije i koherentnije nego itko prije njega uspio objasniti mnoge mehanizme fonološkog razvoja.

Glavni Martinetov doprinos općoj lingvistici i jedan od temelja njegova funkcionalizma nedvojbeno je rješenje artikuliranosti ljudskoga jezika. Martinetov pojam dvostruke artikulacije ljudskog jezika neke je vrste „Kolumbova jajeta" moderne lingvistike, nešto što se gotovo podrazumijevalo, ali je istom Martinet to uspio dovesti na razinu svijesti i formulirati kao opće načelo ustrojstva ljudskih jezika. Svaki izričaj (ili tekst) danoga jezika može se raščlaniti na dvjema razinama. Na značenjskoj

[89] Martinet, 94 - 95; 1982, 132 - 133.
[90] Martinet, 1964, 44 et passim; 1982, 135 — 136.
[91] Martinet, 1982, 116 — 117.
[92] Martinet, 1982, 124 — 125, 129 — 131, 133 — 135.
[93] Martinet, 1964, 59 - 60 et passim.

razini izričaj možemo raščlaniti na minimalne znakove (sastoje se od označenog i označitelja) ili moneme, i to je prva artikulacija. Označitelji (izraz) tako dobivenih jedinica dalje se mogu raščlaniti na minimalne uzastopne razlikovne jedinice (koje nemaju vlastitog značenja) ili foneme, i to je druga artikulacija.[94] Iz takve artikulacije proistječe iznimna ekonomičnost ljudskoga jezika (ljudskih jezika); s pomoću ograničenog broja minimalnih jedinica na svakoj razini (nekoliko desetaka na razini druge artikulacije, koju tisuću na razini prve artikulacije), a zahvaljujući mogućnosti njihova kombiniranja, možemo priopćiti neograničen broj ljudskih iskustava. Upravo u dvostrukoj artikulaciji krije se jedna od tajni složenosti i bogatstva ljudskog jezika te njegove neograničene iskoristivosti neovisno o situacijama; po tome ljudski jezik nedostižno nadmašuje sve ostale komunikacijske sustave.[95] Bilo je prigovora Martinetu što se zadržao samo na dvjema artikulacijama pa su neki predlagali treću, i četvrtu artikulaciju (usporedno artikulaciji na foneme jednu artikulaciju na jedinice značenja [semove], ili artikulaciju na distinktivna obilježja fonema, ili artikulaciju na prozodijske elemente). Martinetov je odgovor da minimalne jedinice značenja (ako ih ima, *sic*!) nisu uzastopne nego simultane, pa ne može biti riječi o artikulaciji; simultana su, a ne uzastopna, i razlikovna obilježja fonema; ne samo što se mogu zamisliti jezici bez razlikovnih prozodijskih jedinica, nego takvi jezici i postoje, a gdje razlikovne prozodijske jedinice i dolaze, naslanjaju se uvijek na jedinice druge artikulacije.

Moneme Martinet dijeli na leksičke moneme ili lekseme i gramatičke moneme (ili morfeme); leksemi tvore otvoreni popis (ima ih velik broj, koji se ovisno potrebama komunikacije može

[94] Martinet, 1949, 1974, 21 — 24, 1982, 5 — 6, 8 — 9.
[95] Martinet, 1982, 8 — 9.

povećavati ili smanjivati), a svaki se leksem u prosjeku u tekstovima rijetko ponavlja. Gramatičkih monema ima razmjerno malen i određen broj (pripadaju zatvorenom popisu), a u prosjeku imaju visoku frekvenciju u tekstovima. Gramatički se monemi dijele na gramatičke determinante ili modalnosti (tzv. gramatičke prisile, koje obvezno prate određene kategorije monema, npr. broj, lice, vrijeme) i funkcionalne moneme ili funkcionale. Funkcionalni monemi označuju funkcije drugih monema u izričaju (prijedlozi, padežni nastavci, ili prijedlozi s padežnim nastavcima, veznici). Leksički se monemi također dijele u više kategorija. Dok su gramatički determinanti obvezni (gramatičke prisile), leksički determinanti (pridjevi, prilozi) su fakultativni. Monemi kojima funkcija u izričaju ovisi o funkcionalu ili, pak, o položaju jesu zavisni, modalnosti i leksički monemi kojima se funkcija izražava funkcionalom jesu upravljani. Monemi koji u sebi obuhvaćaju izraz vlastite funkcije, zovu se autonomnim monemima i funkcionalni su ekvivalenti autonomne sintagme (autonomna sintagma je kombinacija nekog monema i funkcionala, s modalnostima ili bez njih).[96] Kao dijelovi izričaja monemi dolaze ili sami ili popraćeni drugim monemima (modalnostima, funkcionalima, leksičkim determinantima), pri čemu je unutar takvih sintagmi i opet jasna funkcionalna hijerarhija (jezgra sintagme i ono što se uz jezgru vezuje). Jezgra izričaja je predikatni monem ili, ako je popraćen modalnostima, predikatna sintagma, koja ni o čemu u izričaju ne ovisi pa se zato zove nezavisna sintagma. Predikatna sintagma je nesvodivi dio izričaja. Osim aktualizatora predikatne sintagme (subjekta), svi ostali dijelovi izričaja mogu se promatrati kao ekspanzije (proširci, dopune) predikata.[97] Oni monemi koji se (popraćeni modalnostima i funkcionalima ili bez njih) izravno odnose na predikatnu sintagmu,

[96] Martinet, 1982, 71 - 73, 77 - 78.
[97] Martinet, 1982, 80 — 83.

njezina su ekspanzija, imaju primarne funkcije. Oni monemi koji s predikatom imaju vezu posredno, preko drugih monema, imaju neprimarne funkcije u izričaju. Tako u izričaju *Jučer popodne znanac iz grada poslao je ravnateljevoj tajnici uznemirujući brzojav*, nesvodivi dio izričaja, predikat, tvori *poslao je*, *znanac* je aktualizator predikata (subjekt), a *jučer, tajnici* i *brzojav*, kao ekspanzije, proširci predikata, jesu elementi (monemi sami, s modalnostima ili s funkcionalima i modalnostima) s primarnim funkcijama. Elementi *popodne, iz grada, ravnateljevoj, uznemirujući* jesu elementi (monemi sami ili s funkcionalima, modalnostima) s neprimarnim funkcijama, vezu s predikatom imaju samo preko elemenata (monema) s primarnom funkcijom.[98] Tu su sadržani operativni elementi morfologije i sintakse. Ako su kritičari Martinetu kadšto zamjerali da je sintaktička pitanja rješavao odviše sumarno i parcijalno, odgovor je na to bila francuska gramatika (napisana u suradnji) s opsežnim sintaktičkim opisom[99] te iscrpna i sustavna opća teorija sintaktičkog opisa.[100]

Nemaju temelja prigovori da je Martinet u svojim proučavanjima zanemarivao značenje. Njegova studija iz sredine 1960-ih godina o konotacijama, o stilističkoj vrijednosti značenja, naišla je na širok odjek, a na tu se temu i poslije vraćao.[101] Kako Martinet tvrdi da je oblik jamstvo lingvističkoga, to znači da svakoj relevantnoj distinkciji na planu označenog nužno odgovara neka razlika na označiteljskom planu. No Martinet je sa značenjem, poput Bloomfielda, vrlo oprezan i rezerviran, jer nijedno područje jezičnih istraživanja ne izmiče toliko mogućnosti objektivne analize kao područje značenja. Ističe da jedinice na planu jezika imaju samo vrlo uopćena virtualna značenja, a stvaran oblik dobivaju u diskursu, u tekstu. Optimizam nekih seman-

[98] Martinet, 1982, 76 - 77.
[99] Martinet, 1979, 163 — 268.
[100] Martinet, 1985.
[101] Martinet, 1989, 166 - 175.

tičara strukturalista i euforiju TG gramatičara glede mogućnosti objektivne analize značenja (semička analiza) Martinet drži pukim pseudoznanstvenim folklorom, jer se sve temelji na introspekciji. Za jezične jedinice mnogo je važnije točno utvrditi i opisati kontekste u kojima se one pojavljuju i mogu pojavljivati, nego napamet nagađati koje su im semantičke sastavnice (a te su sastavnice zapravo izvanjezični problem). Dakako da botaničar može taksonomski opisati *koprivu*, kemičar također dati objektivan opis njezina sastava, ali sve to za jezičnog korisnika uopće nije relevantno, jer je za njega *kopriva kopriva*, a važno mu je znati u kojim kontekstima tu jedinicu može upotrijebiti.[102] Semantika bi se dakle trebala baviti odnosom između jezika i svijeta o kojem se komunicira, značenjskom supstancijom, onime što ne zadire u strukturu danoga jezika, a nova disciplina - Martinet predlaže naziv aksiologija - trebala bi se baviti proučavanjem značenjskih vrijednosti u jeziku,[103] jer svaki jezik na svoj način analizira iskustvo, izvanjezičnu stvarnost o kojoj se komunicira; aksiologija bi se trebala baviti proučavanjem tih vrijednosti u danome jeziku. Odnos između semantike i aksiologije bio bi, dakle, analogan odnosu između fonetike i fonologije.[104]

Svojim empiričko-deduktivnim pristupom, kao i svojim središnjim mjestom u odnosu na europsko-američke strukturalističke škole te određenim eksplicitnim respektom prema svemu „pozitivnom" iz europske lingvističke tradicije Martinet je stvorio razboritu lingvističku teoriju i metodu opisa koja uvijek ostaje bliska realnosti konkretnih jezika. Nije zato čudo što se upravo njegova metoda opisa pokazala jednom od najprimjenljivijih strukturalističkih metoda, a po njoj je do sada opisano u cjelini, od fonologije do sintakse, više od stotinu jezika.

[102] Martinet, 1989, 50.
[103] Martinet, 1989, 47.
[104] Martinet, 1989, 47.

Danski strukturalizam ili glosematika

U Danskoj, posebice u njezinu glavnom gradu, djelovali su tijekom 19. i 20. stoljeća brojni lingvisti koji su svojim značenjem daleko prelazili granice te male zemlje (R. Kr. Rask, W. Thomsen, H. Pedersen, Kr. Nyrop, O. Jespersen i dr.). Godine 1931. utemeljen je Kopenhagenski lingvistički krug, koji je trebao poticati i usmjeravati nova istraživanja u lingvistici, a najistaknutiji su mu predstavnici bili romanist Viggo Brøndal (1887 — 1942), učenik engleskog fonetičara D. Jonesa, Hans Jørgen Uldall (1907 — 1957) i osobito Louis Hjelmslev (1899 — 1965), komparatist, učenik Holgera Pedersena, koji je, među ostalim, studirao u Litvi (1921), u Pragu (1923) i dvije godine (1926. i 1927) u Parizu kod A. Meilleta. Brøndal je jezične kategorije nastojao svesti pod logičke, definirati ih s pomoću univerzalnih pojmova kao što su supstancija, količina, kakvoća, odnos.[105] Pridonio je razvoju teorije opozicija (opreka) i osobito prenošenju pojma opozicije iz fonološkog područja u morfološko i semantičko. No Brøndal u lingvistici nije imao veći utjecaj. Poput Brøndala, i Hjelmslev se dao u potragu za „jezičnim invarijantama" i položio temelje visoko formaliziranoj metodi opisa jezika, glosematici, jednoj od najkoherentnijih metoda opisa razreda jezičnih odnosa na području analitičkog strukturalizma, ali i jednoj od najhermetičnijih i najteže primjenljivih. Iako se osnovni elementi glosematičkog pristupa naziru već u nekim Hjelmslevovim radovima iz 1928., metodologiju pod imenom glosematika najavili su Hjelmslev i Uldall 1935., ali je njezina načela sintetički, sustavno Hjelmslev izložio na danskome istom 1943,[106] a Uldall na engle-

[105] Usp. njegovu knjigu *Præpositionernes Theorie*, København, 1940. i franc. prijevod *Théorie des prépositions*, 1950, gdje se utvrđuju načela ostvarivanja logičkog sustava pojmova u svakomu mogućem sustavu prijedloga.
[106] Hjelmslev, *Omrking sprogteoriens grundlæggelse* (*O osnovama jezične teorije*), København, 1943.

skom 1957.[107] U poratnim godinama glosematika je naišla na velik odjek, među ostalim i u Americi.

Kako je Hjelmslevova knjiga (ukupno 107 stranica teksta) objavljena na danskom, nije u početku imala velikog odjeka među lingvistima. Od 1946. do izlaska engleskog i francuskog prijevoda za mnoge je jedini pouzdan uvod u tu metodu bila Martinetova recenzija Hjelmslevove knjige. On podrobno i sustavno izlaže njezine glavne sastavnice, ali ujedno upozorava na upitne i teško provjerljive elemente te metode; visoko je ocijenio zadivljujući teoretski konstrukt, bogatstvo ideja, strogost mišljenja, jasnoću izlaganja, ali je ujedno mnoge postavke i načela argumentirano osporavao sa stajališta funkcionalističkoga pristupa. Martinet ujedno ističe da je autor prema svojim čitateljima bio nesmiljen, da je čitanje te knjige vrlo teško za svakoga tko ne pripada krugu glosematičara jer je autor uveo mnogo novih pojmova i skovao mnoštvo novih nazivaka, a pritom navodio vrlo malo ilustrativnih primjera. Da bi se sustavno i iscrpno prikazalo više od stotinu formalnih definicija koje je podastro Hjelmslev, bio bi potreban mnogo veći prostor od onoga kojim ovdje raspolažemo — ili bi prikaz bio jednako hermetičan kao Hjelmslevov.[108]

Hjelmslev tvrdi da je ukupna lingvistika prije njega, osim Saussureove, zapravo neznanstvena i da je proučavala povijesne, fizičke, društvene, književne, filozofske ili psihološke činjenice, a ne jezične te da je u takvim proučavanjima jezik bio samo sredstvo, a ne i svrha proučavanja.[109] Zato on namjerava proučavati jezik kao cjelinu dostatnu samoj sebi, kao strukturu *sui generis*,

[107] Uldall, *Outline of Glossematics. A Study in the Methodology of Humanities, I: General Theory*, København, 1957.

[108] Upućujemo zato na izvrstan — istodobno razumljiv, uravnotežen, dovoljno kratak a smisleno potpun Tekavčićev prikaz Hjelmslevova nauka (Tekavčić, 1979, 100 — 103), te na mnogo raniji, također prvorazredan, prikaz R. Katičića (Katičić, 1963, 64 — 82).

[109] Hjelmslev, 1971, 10 — 12.

jer se samo tako jezik može proučavati znanstveno,[110] a imenom glosematika samo se jasno deklarira razlika prema neznanstvenim pristupima proučavanju jezika. Da bi pak lingvistička teorija bila znanstvena, dužna je iza svakovrsnih fluktuacija i promjena u jeziku pronaći konstantu koja se neće vezivati ni uz kakvu realnost izvan samoga jezika, ona mora utvrditi ono što je zajedničko i svojstveno svim ljudskim jezicima, dakle ono što dani jezik čini identičnim samomu sebi bez obzira na najrazličitija očitovanja. Jedino tako – mjesto subjektivne, estetičke, humanističke discipline – lingvistika može postati znanstvenom, sustavnom, egzaktnom i općom teorijom. Hjelmslev iznosi pretpostavku da je to moguće zato što svakomu procesu odgovara sustav, a zahvaljujući sustavu proces se može analizirati i opisati na temelju ograničenog broja hipoteza. Svaki se proces sastoji od ograničenog broja elemenata koji se stalno ponavljaju u različitim kombinacijama, a ti se elementi moraju moći rasporediti u razrede (klase) i mora biti moguće prebrojiti sve zamislive kombinacije; proces predstavljaju jezični tekstovi, a sustav je jezik prema kojemu se oblikuje struktura tekstova.[111] Znanstvena se teorija mora temeljiti na načelu empirizma, a to u vezi s jezičnim opisom postavlja tri zahtjeva: jezični opis mora biti: 1. neproturječan, 2. iscrpan i 3. što je moguće jednostavniji, s time da je prvi zahtjev važniji od drugoga i drugi od trećeg.[112]

Tradicionalnu lingvističku metodu Hjelmslev drži induktivnom (polazi se od pojedinačnih činjenica da bi se došlo do općih zakonitosti), a to znači da se nikada u svojim zaključcima nije mogla izdignuti iznad realnosti danoga jezika; ta se metoda protivi neproturječnosti i jednostavnosti opisa. Zato Hjelmslev želi da njegova metoda polazi od neanaliziranoga teksta (bilo koje

[110] Hjelmslev, 1971, 12.

[111] Hjelmslev, 1971, 16, 27, 29.

[112] Hjelmslev, 1971, 29.

veličine, bilo koje vrste ili namjene) kao cjeline. Takav se tekst promatra kao razred, koji se dijeli na rodove, a svaki se rod opet promatra kao razred koji se dijeli na rodove, sve do najmanjih jedinica koje se više ne mogu dijeliti. Tu analitičku i specificirajuću metodu Hjelmslev zove dedukcijom.[113] No Hjelmslev svoju teoriju nije zamislio kao ono što označuje sustav hipoteza koji bi trebalo napustiti ako se pokaže da on ne odgovara činjenicama iz iskustva: kada je jednom uspostavljena, teorija je, sama po sebi, savršeno neovisna o svakome iskustvu, tvori zatvoren sustav koji omogućuje da se čisto deduktivnom operacijom odrede mogućnosti koje proizlaze iz prethodno određenih propozicija. Uz uvjet da postupak bude neproturječan i iscrpan, ta će metoda vrijediti u svim slučajevima, za sve tekstove.

Kako je analiza teksta prvi cilj lingvističke teorije, lingvistova će prva briga biti izlučiti načelo te analize. To ne znači da će se predmet proučavanja (tekst) samo dijeliti na sve manje i manje dijelove, nego je između dijelova cjeline nužno utvrditi odnose i međuodnose: za Hjelmsleva je postojanje „predmeta" kao bilo čega drugoga doli sudionika u odnosima puka metafizička hipoteza koju znanstveno razmišljanje mora odbaciti da bi se predmet analize promatrao kao sjecište snopova međuovisnosti i odnosa.[114] U tekstu (procesu) i u sustavu tri su tipa odnosa: 1. uzajamne ovisnosti ili međuovisnosti (interdependencije), 2. jednostavne ovisnosti pri kojima jedan element pretpostavlja neki drugi, ali ne i obratno; to su determinacije, 3. labaviji odnosi pri kojima se elementi niti isključuju, niti odbijaju, niti jedan drugog pretpostavljaju; to su konstelacije.[115] Time Hjelmslev do kraja dovodi Saussureovu tvrdnju da jezik nije supstancija nego forma. Predmetom lingvističkog proučavanja ne smiju biti glasovi, slova ili značenja, nego relata (jedinice odnosa) koje oni

[113] Hjelmslev, 1971, 46 - 47.
[114] Hjelmslev, 1971, 37 — 38; Martinet, 1946, 25.
[115] Hjelmslev, 1971, 50 — 51.

predstavljaju. Od mnogobrojnih drugih Hjelmslevovih pojmova i nazivaka posebno je važna funkcija: to je takva veza (odnos) između dvaju elemenata da je međuovisnost funkcija (odnos) između dviju konstanti, determinacija funkcija između konstante i varijable, konstelacija funkcija između dviju varijabli. Oba elementa funkcije (koji ulaze u odnos, u funkciju) jesu funktivi.[116] Bitno je razlikovati funkciju *i* - *i*, ili junkciju, koja pretpostavlja supostojanje dvaju funktiva, i funkciju *ili* - *ili*, ili disjunkciju, koja pak pretpostavlja alternaciju dvaju funktiva: junkcija je karakteristična za tekst u kojem različiti elementi supostoje, a disjunkcija je svojstvena sustavu gdje je postojeći element u odnosu prema nekom drugomu rezultat izbora. U daljnjem je tekstu junkciju (*i* - *i*) nazvao relacijom, a disjunkciju (*ili* - *ili*) korelacijom: na toj distinkciji počiva razlika između procesa ili teksta (junkcija, relacija) i sustava (disjunkcija, korelacija). Postupak kojim se utvrđuju elementi sustava koji su u korelaciji zove se komutacija (taj je nazivak prihvatila europska strukturalna lingvistika općenito, pogotovu što su sam postupak već primjenjivali pražani, pod nazivom supstitucija). Isti elementi (glasovi, riječi) ulaze i u proces i u sustav, ali se promatraju s različitih stajališta.

Tekst se raščlanjuje postupno, na jedinice koje su sve manje i sve manje općenite: na periode, svaka perioda na rečenice, svaka rečenica na riječi, svaka riječ na slogove, svaki slog na dijelove sloga ili foneme. Nakon svake dovršene etape u analizi treba napraviti popis svih elemenata koji imaju jednake relacije, tj. koji mogu zauzimati isto mjesto u lancu. Na svakoj idućoj etapi broj elemenata je sve manji: broj perioda i rečenica u živom jeziku može se smatrati beskonačnim (nezavršenim), ali je broj riječi ili slogova ograničen, a broj fonema vrlo malen (par desetaka) i strogo određen. Iako je jezik sustav znakova, pri takvoj analizi, gdje u prvim etapama doista imamo posla sa znakovima, dolazimo do etapa

[116] Hjelmslev, 1971, 50, Martinet, 1946, 26.

gdje dobiveni elementi više nisu znakovi (slogovi, fonemi), a njihovi su inventari ograničeni. Da bi se jezikom lako vladalo i da bi se lako mogao učiti, velik se broj znakova tvori s pomoću ograničenog broja elemenata koji nisu znakovi. Elementi ne-znakovi, od kojih su sastavljeni znakovi, zovu se figurama (glasovne jedinice, fonemi nemaju vlastita značenja), a jezik se može definirati kao sustav figura (po tome se razlikuje od nelingvističkih sustava za komunikaciju).[117]

U skladu sa Saussureom, Hjelmslev jezični znak definira kao vezu između označitelja i označenoga, ili pak, prema njegovu nazivlju, izraza i sadržaja; izraz i sadržaj jesu funktivi jezičnog znaka, ali su izraz i sadržaj apstrakne oznake (ono što je u psihi, u predodžbi). Značenjska je funkcija solidarnost (interdependencija na sintagmatskom planu) između izraza i sadržaja, jer jedan bez drugoga ne postoje. No kako izraz tako i sadržaj oblikovani su u svakom jeziku drugačije, pa na obama planovima moramo razlikovati formu sadržaja koja je neovisna o značenju (a odnosi su joj sa značenjem arbitrarni) i supstanciju sadržaja (a to je značenje uređeno prema toj formi sadržaja). I na planu izraza treba razlikovati formu izraza i supstanciju izraza.[118]

Jezični je znak, dakle, solidarnost između forme izraza i forme sadržaja koje se očituju kroza supstanciju izraza i supstanciju sadržaja. Za razliku od Saussureove sheme znaka, jezični znak u Hjelmslevovoj koncepciji može se shematski prikazati ovako:[119]

	IZRAZ	SADRŽAJ
FORMA	forma izraza	forma sadržaja
SUPSTANCIJA	supstancija izraza	supstancija sadržaja

[117] Hjelmslev, 1971, 58 - 64.
[118] Hjelmslev, 1971, 70 — 76, Martinet, 1946, 27 — 29, Malmberg, 1966, 216 — 220, Lepsky, 1968, 89.
[119] Tekavčić, 1979, 101.

Supstancija je amorfna građa izvan samoga jezika, dok je forma strukturirani odraz supstancije u jeziku. Lingvistika se bavi samo formom, a discipline koje se bave supstancijom (fonetika – supstancijom izraza, semantika – supstancijom sadržaja) ne ubrajaju se u lingvističke discipline u pravom smislu riječi.

Tijekom analize se s pomoću komutacije uvrđuje odnos između invarijante i varijante. Svaka riječ ili svaki slog dolazi u više primjeraka, a svaki je taj primjerak varijanta, dok je invarijanta ono čega su to primjerci. Ako razlici na planu izraza odgovara razlika na planu sadržaja, riječ je o različitim invarijantama. Budući da između obaju planova znaka postoji paralelizam, varijante i invarijante valja razlikovati i na planu izraza i na planu sadržaja. Kao što su figure na planu izraza glasovne jedinice (fonemi; npr. *pastuh, kobila*), tako se i na planu sadržaja jedinice *pastuh, kobila* mogu prikazati kao skupovi figura značenja „konj mužjak", „konj ženka", tj. kao veličine koje se sastoje od dviju jedinica (figure na planu izraza su *k-o-ñ, k-o-b-i-l-a,* a figure na planu sadržaja su „konj", „mužjak", „ženka").[120] Govoreći dalje o varijantama, Hjemslev slobodne (individualne) varijante imenuje varijacijama, a uvjetovane, kombinatorne varijante varijetetima, i opet dakako na obama planovima znaka.[121] Pojam praške neutralizacije pokriva Hjelmslev za oba plana nazivkom sinkretizam. Za Hjelmsleva se tradicionalna sintaksa svodi u biti na proučavanje varijeteta na planu sadržaja jezika, ali ona nije iscrpna; kako svaka raščlamba na varijante pretpostavlja inventar invarijanata, sintaksa se ne može održati kao autonomna disciplina.[122]

Martinet u svojoj recenziji ističe kako je Hjelmslevova definicija jezika daleko od svake „realistične" definicije: [123]„Jezik je hijerarhija kojoj bilo koja sastavnica dopušta naknadnu podjelu

[120] Hjelmslev, 1971, 90 — 91; Martinet, 1946, 30.
[121] Hjelmslev, 1971, 106 — 108.
[122] Hjelmslev, 1971, 108.
[123] Martinet, 1946, 33.

na razrede, koji se definiraju uzajamnom relacijom, i to tako da bilo koji od tih razreda omogućuje podjelu na izvedene dijelove koji su određeni uzajamnom mutacijom"[124] (mutacija je veza, odnos, između izvedenica prvog stupnja jednoga i istog razreda). Jezik je svaka struktura koja udovoljava toj definiciji. Nasuprot denotativnomu jeziku Hjelmslev stavlja *konotativni jezik* u kojem skup sadržaj-izraz dolazi u svojstvu izraza različitih stilova. Postoje jezične strukture kojima je sam sadržaj jezik, a to je metajezik (jezik koji se bavi drugim jezikom). Lingvistika je jedan od metajezika.[125]

Glosematičku teoriju obrazlagao je Hjelmslev i u mnogim drugim radovima. Najvažniji od njih skupljeni su, na francuskome, u zborniku *Éssais linguistiques, Nouveaux essais* te u knjizi *Sproget.* Malo je bilo primjena te teorije na opis konkretnih jezika (i to primjena s mnogo „ostataka"), a među njima treba spomenuti primjenu na opis danskoga P. Didrichsena i vrlo rafiniranu primjenu danskog romanista K. Togebyja na francuski te primjenu na opis španjolskoga E. Alarcosa Lloracha. No bez obzira na tešku (i nejedinstvenu) primjenu u praksi, glosematika ima svoju punu vrijednost ponajprije kao škola rigoroznoga lingvističkog mišljenja i kao stalni izvor poticaja za ponovno promišljanje jezičnih kategorija i jezične institucije.

Samo se po sebi razumije da se u ovom prikazu ne mogu izložiti sve relevantne činjenice i spomenuti sve osobe te da se zadržavamo samo na ključnima. Nismo gotovo ništa rekli o izoliranim lingvistima, oko kojih nisu nastale jasno profilirane škole, ali koji su unatoč tomu ostavili dubok trag u lingvistici 20. stoljeća. To ponajprije vrijedi za velikoga francuskog indoeuropeista, komparatista Émilea Benvenistea, koji je prije rata surađivao s pražanima, ali i za francuskog slavista Luciena Tesnièrea

[124]Hjelmslev, 1971, 135.
[125]Martinet, 1946, 34.

(1839 - 1954), tvorca originalne metode sintaktičkoga opisa,[126] te samoukoga lingvista, Meilletova štićenika Gustavea Guillaumea (1883 - 1960), koji je istraživao tzv. psiho-mehaničke procese u jeziku i trudio se jezične jedinice i pojave opisati logičko-matematičkim sredstvima. Dakako da je i u drugim zemljama bilo takvih usamljenih strukturalista (Poljskoj, Rumunjskoj, Švedskoj). Zbog njezinih specifičnih usmjerenja nismo posebno prikazivali ni, zapravo strukturalističku, Londonsku školu koju je pokrenuo John Firth (1890 - 1960), a nastavio M. A. K. Halliday. Iako prilike u SSSR-u (Rusiji) nakon Oktobarske revolucije nisu nimalo - zbog boljševizma i staljinizma u politici i zbog marksizma u lingvistici - pogodovale razvoju humanističkih teorijskih disciplina, sjajna tradicija predrevolucijske ruske lingvistike preživjela je kod pojedinaca i kod skupina lingvista. U Petrogradu (Lenjingradu) je L. V. Ščerba (1880 - 1944), izravni učenik Baudouina de Courtenaya, dalje razvijao kazanjsku tradiciju obogaćenu spoznajama pražana i dr.; među njegovim sljedbenicima ističu se L. P. Jakubinski, E. D. Polivanov, a poslije fonolog i opći lingvist A. A. Reformatski (1900 - 1978), koji je radio u Moskvi, istraživač stilistike i povijesti književnoga jezika V. V. Vinogradov (1895 - 1969). Na moskovskim tradicijama i u moskovskoj sredini lingvisti poput V. V. Ivanova i osobito I. I. Revzina unutar strukturalnog pristupa primjenjuju matematičko modeliranje na gramatiku analitičkog tipa.[127] Već krajem 1950-ih godina ruski (sovjetski) lingvisti sve sustavnije prate razvoj moderne lingvistike u svijetu i u njega se uključuju.

Valja na kraju nešto reći i o sudbini strukturalizma u Hrvatskoj. Lingvisti europskog formata kao Sjepan Ivšić i Petar Skok, koji su se kao lingvisti formirali početkom stoljeća, spominjali su Saussurea i pojedine njegove postavke, ali cjelinu njegova

[126]Tesnière, *Éléments de syntaxe structurale,* Pariz, 1959.
[127]Manoliu, 1973, 37 — 40, Kondrašov 1979, 204 — 213.

nauka nisu prihvatili. Prvi je sustavno o Ballyjevoj, pa i Saussureovoj lingvistici još uoči Drugoga svjetskog rata kod nas predavao i pisao Petar Guberina. Nakon rata je saussuerovska lingvistika postala sastavnim dijelom romanističke izobrazbe na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, kada je nastavu romanistike i francuskoga preuzeo Vojmir Vinja. No istom s utemeljenjem Zagrebačkoga lingvističkoga kruga (1956) Saussureova lingvistika i strukturalizmi polako ali sigurno počinju dobivati puno pravo građanstva u hrvatskoj visokoškolskoj javnosti i nastavi zahvaljujući ponajprije znanju i entuzijazmu dvojice tada mladih lingvista, Bulcsúa Lászla i Radoslava Katičića, koji su godinama organizirali sustavnu izobrazbu svojih kolega u novim lingvističkim teorijama i metodama, noseći često sami teret redovitoga održavanja predavanja. S vremenom su se radu Kruga priključili, osim najmlađih, i već formirani lingvisti poput Rudolfa Filipovića, V. Vinje. Bila je redovita suradnja i sa Zadrom, gdje su od 1956. radili Žarko Muljačić i Dalibor Brozović, koji su intenzivno pratili novine u lingvistici. Početkom 1960-ih godina prodoru strukturalne lingvistike u Hrvatsku pripomogli su osnutak Odsjeka za opću lingvistiku i orijentalne studije (prvi je profesor bio upravo R. Katičić) te pokretanje poslijediplomskog studija lingvistike na Filozofskom fakultetu u Zagrebu (glavni su pokretači bili R. Filipović, R. Katičić, V. Vinja, a među gostujućim predavačima redovito su bili D. Brozović i Ž. Muljačić iz Zadra). Između 1962. i 1967. izišla su četiri sveska publikacije „Suvremena lingvistika" (glavni urednik R. Filipović) u kojima su objavljeni što prijevodi djela, a što prikazi gibanja u svjetskoj lingvistici od Saussurea ovamo, kao i određen broj izvornih radova o strukturalnoj lingvistici. Godine 1967. R. Katičić objavio je zgusnut uvod u suvremenu lingvističku teoriju i njezinu terminologiju. Zahvaljujući svemu tomu, već tijekom šezdesetih godina i hrvatska se lingvistika uključila u opće tokove lingvističkog razvoja u svijetu.

Opća fonologija i fonologija talijanskoga jezika Ž. Muljačića izišla je 1964. kao skripta, a 1972. kao knjiga. To djelo, kasnije izdavano i na talijanskom, još uvijek je jedan od najpouzdanijih i najpotpunijih pregleda fonologije. Godine 1972. izišla je u Bologni vrlo opsežna *Grammatica storica dell' italiano* Pavla Tekavčića (I – III; ranije u Zagrebu kao skripta: I. 1962, II. 1965, III. 1967) koja vrlo rigorozno primjenjuje strukturalističke metode dijakronijske analize i do danas je ostala uzorom u romanistici.

LITERATURA

Amacker, René, *Sur la notion de valeur,* u: Amacker et al., 1974, str. 7 — 44.

Amacker, René, De Mauro, Tullio, Prieto, Luis de, a cura di, *Studi saussuriani per Robert Godel,* Bologna, 1974.

Arens, Hans, *Sprachwissenschaft, Der Gang ihrer Entwicklung von der Antike bis zur Gegenwart,* Frankfurt am Main (Band 2), 1969.

Arrivé, Michel, *Hjelmslev lecteur de Martinet lecteur de Hjelmslev,* 1985; u: *Hjelmslev,* 1970, str. 195 — 207; prvi put objavljeno u: *Linx (Bulletin du Centre de Recherches Linguistiques de l'Universitée Paris X — Nanterre),* Paris, 1982, 6, str. 77 — 93.

Bally, Charles, *Précis de stylistique,* Genève, 1905.
Traité de stylistique française, I — II, Heidelberg, 1909.
Le langage et la vie, Genève — Heidelberg, 1913.
Linguistique générale et linguistique française, Paris, 1932.

Baudouin de Courtenay, Jan Ignacy, v. Boduen de Kurtene

Benvenist, Emilj, *Obščaja lingvistika, Pod redakciej, s vstupitel'noj stat'ej i kommentariem Ju. S. Stepanova,* Moskva, 1974.

Benveniste, Émile, *Saussure, medio siglo después,* u: Nethol, 1971, str. 107 — 120.

Naturaleza del signo lingüístico, u: Nethol, 1971, str. 139 - 145.

Boduen de Kurtene, I. A., *Izbrannye roboty po obščemu jazykoznaniju,* Tom I, Moskva, 1963.

Bouquet, Simon, *Introduction à la lecture de Saussure,* Bibliothèque scientifique Payot, Payot & Rivages, Paris, 1997, str. VIII + 396.

Brøndal, Viggo, *Præpositionernes Theori, Inledning til en rationel Betydninglære,* Festskrift udgivet af Kobenhavns Universitet i anledning af Universitets Aarsfest, København, 1940.

Bühler, Karl, *Die Axiomatik der Sprachwissenschaften, Einleitung und Kommentar von Elisabeth Ströker,* Frankfurt am Main, 1976.

Sprachtheorie, Die Darstellungsfunktion der Sprache, 9 Abbildungen in Text und auf 1 Tafel, Mit einem Geleitwort von Friedrich Kainz (V - XIX), Frankfurt/M - Berlin - Wien, 1978.

Coseriu, Eugenio, *Sistema, norma y habla,* Montevideo, 1952.

Culler, Jonathan, *Saussure,* Glasgow, 1979.

De Mauro, Tullio, *Introduction,* u: Saussure (1972), str. I - XVIII.

Notes biographiques et critiques sur F. de Saussure, u: Saussure, 1972, str. 319 - 389.

Noreen et Saussure, dodatak uz Saussure, 1972, str. 390 - 394.

Dubois, Jean, Giacomo, Mathée, Guespin, Louis, Marcellesi, Christiane, Marcellesi, Jean-Baptiste, Mével, Jean-Pierre, *Dictionnarie de linguistique,* Paris, 1973.

Engler, Rudolf, *Édition critique du „Cours de linguistique générale de F. de Saussure",* fasc. 1 - 3, Harrasowitz, Wiesbaden, 1967.

La linéarité du signifiant, u: Amacker et al., 1974, str. 111 - 120.

Frei, Henri, *La grammaire des fautes, Introduction à la linguistique fonctionnelle,* Paris et Genève, 1928, str. 215.

Le mythe de l'arbitraire absolu, u: Amacker et al., 1974, str. 121 - 132.

Gamkrelidze, T. V., Ivanov, Vjač. V., Tolstoj, N. S., *Posleslovie,* u: Trubeckoj, 1987, str. 492 - 519.

Godel, Robert, *Les sources manuscrites du Cours de linguistique générale de F. de Saussure,* Genève et Paris, 1957.

La teoría del lenguaje de Ferdinand de Saussure, u: Nethol et al.; 1971, str. 39 - 57.

Graur, Alexandru, Stati, Sorin, Wald, Lucia, sub redacția, *Tratat de lingvistica generală,* București, 1971.

Graur, Alexandru, Wald, Lucia, *Scurtă istorie a lingvisticii,* București, 1961.

Haudricourt, André et Juilland, Alphonse, *Essai pour une histoire du phonétisme français,* The Hague - Paris (Préface à la première édition par André Martinet, str. 7 - 11, Préface à la seconde édition par André Martinet, str. 13; prvo je izdanje objavljeno 1949. u Parizu), 1979.

Helbig, Gerhard, *Geschichte der neueren Sprachwissenschaft,* München, 1976.

Hjelmslev, Louis, *Sproget,* (franc. prijevod: *Le langage,* Paris, 1966), København, 1963.

Prolégomènes à une théorie du langage, Paris (naslov danskog izvornika: *Omkring spogteoriens grundlæggelse,* København, 1943), hrvatski prijevod: *Prolegomena teoriji jezika,* prijevod Ante Stamać, predgovor Mirko Peti, Zagreb, 1980.

(1971a), *Lengua y habla*, (franc. izvornik: *Langue et parole*, u Hjelmslev, 1971b), u: Nethol et al., 1971, str. 123 - 135.

Essais linguistiques, Paris, 1971b.

Nouveaux essais, Recuellis et présentés par François Rastier, Paris, 1985.

Iordan, Iorgu, *Lingvistica romanică, Evoluţie, Curente, Metode*, Bucureşti, 1962.

Jakobson, Roman, *Remarques sur l'évolution phonologique du russe comparée à celle des autres langues slaves*, u: Travaux du Cercle Linguistique de Prague (T.C.L.P.), 2, Prague, 1929, str. 3 - 115.

Principes de phonologie historique, tekst za Međunarodni kongres fonologa na njemačkom u T.C.L.P., 4, Prague, 1931, zatim na francuskom kao dodatak franc. izdanju Trubeckojevih *Osnova...* (Troubetzkoy, 1970, str. 315 - 341) te na ruskom „Principy istoričeskoj fonologii", u: Jakobson, 1985, 1931, str. 116 - 132.

Zur Struktur des russischen Verbum, u: Charisteria Mathesio oblata, Prag, 1932, str. 74 - 84.

Beitrag zur allgemeinen Kasuslehre, Gesamtbedeutungen des russischen Kasus, u: T.C.L.P., 6, Prag, 1936, str. 240 - 288, na ruskom „K obščemu učeniju o padeže, Obščee značenie russkogo padeža", u: Jakobson, 1985, str. 133 - 175.

Kindersprache, Aphasie und allgemeine Lautgesetze, u: Uppsala Universitets Årskrift, 1942, 9, Uppsala, 1942.

Sur la théorie des affinités entre les langues (referat na IV. Međunarodnom kongresu lingvista u Kopenhagenu 1936), pretisnuto u Troubetzkoy, 1970, str. 351-365.

Izbrannye raboty, Perevody s anglijskogo, nemeckogo, francuzskogo jazykov, Sostavlenie i obščaja redakcija doktora filologičeskih nauk V. A. Zveginceva, Predislovie doktora filologičeskih nauk Vjač. Vs. Ivanova, Moskva, 1985 (Vjač. Vs. Ivanov, Lingvističejskij put' Romana Jakobsona, str. 5 - 29).

Jakobson, Roman, Fant, C. G. Halle, Morris, *Preliminaries to Speech Analysis. The Distinctive Features and their Correlates*, Cambridge, Mass., 1952.

Jakobson, Roman, Halle, Morris, *Fundamentals of Language, I. Phonology and Phonetics; II. Two Aspects of Language and Two Types of Aphasic Disturbances*, The Hague, 1956.

Katičić, Radoslav, *Danska strukturalistička škola (Glosematika)*, „Suvremena lingvistika", sv. 2, Zagreb, 1963, str. 64 - 82.

Osnovni pojmovi suvremene lingvističke teorije, Zagreb, 1967.

Jezikoslovni ogledi, Zagreb, 1971.

Kondrašov, N. A., *Istorija lingvističeskih učenij*, Moskva, 1979.

Kovačec, August, *Funkcionalizam Andréa Martineta u okviru strukturalne lingvistike*, kao uvod u Martinet, 1982, str. V - XIII.

Lepsky, Giulio, *La linguistique structurale*, Paris, 1968.

Malmberg, Bertil, *Les nouvelles tendances de la linguistique*, Paris, 1966.

Les domaines de la phonétique, Paris, 1971.

L'analisi del linguaggio nel XX secolo, Bologna, 1985.

Manoliu, Maria, *El estructuralismo lingüístico*, Madrid, 1973 (prijevod rumunjskog djela: *Structuralismul lingvistic*, Bucureşti, 1973).

Martinet, André, *Neutralisation et archiphonème*, T.C.L.P., 6, Prag, 1936, str. 46 - 57.

Rôle de la corrélation et archiphonème, T.C.L.P., 8, Prag, 1939, str. 273 - 288, *Au sujet de la théorie linguistique de Louis Hjelmslev*, u: Bulletin de la Société de Linguistique de Paris (B.S.L.), t. 42, I, 1946, str. 19 - 42 (pretisnuto kao dodatak u: Hjelmslev, str. 175 - 194).

Phonology as Functinal Phonetics, Three Lectures delivered before the University of London in 1946, Publications of the Philological Society, Oxford, 1949, str. 40.

La double articulation linguistique, u: „Travaux du Cercle Linguistique de Copenhague" (T.C.L.C.), 3, 1949, str. 30 - 37, pretisnuto u Martinet, 1974, str. 17 - 27.

A Functional View of Language, The Waynflete Lectures delivered in the College of St. Mary Magdalen, Oxford 1961, Oxford, 1962 (franc. prijevod: *Langue et fonction, Traduit de l'anglais par Henriette et Gérard Walter*, Paris, 1969).

Économie des changements phonétiques, Traité de phonologie diachronique, Berne, 1964, prvo izdanje 1955.

Préface, u: Troubetzkoy, 1970, str. IX - XI.

La linguistique synchronique, Paris, 1974.

Évolution des langues et reconstruction, Paris, 1975.

Osnove opće lingvistike (prijevod i uvodni tekst A. Kovačec; prvo izdanje franc. izvornika: *Éléments de linguistique générale*, Paris, 1960; hrvatski prijevod napravljen prema posljednjem znatnije prerađenom i dopunjenom izdanju iz 1980), Zagreb, 1982.

Syntaxe générale, Paris, 1985.

Fonction et dynamique des langues, Paris, 1989.

Réflexions sur la signification, u: „La linguistique", 1989-1/vol. 25, Paris, 1989a, str. 43 - 51.

Mémoires d'un linguiste, Vivre les langues, Entretiens avec Geogres Kassai et avec la collaboration de Jeanne Martinet, Paris, 1993.

Martinet, André, sous la direction de, *Le langage, Encyclopédie de la Pléiade*, Paris, 1968.

Martinet, André, sous la direction de, avec la collaboration de Jeanne Martinet et Henriette Walter, *La linguistique, Guide alphabétique*, Paris, 1969.

Martinet, André, sous la direction de, *Grammaire fonctionnelle du français, Rédaction d'André et Jeanne Martinet, À partir des recherches de Fernand Bentolila et Colette Feuillard, Avec la collaboration de Jacques Cortes, Elisabeth Freige, Hanne Martinet et Anne Szulmajster*, Paris, 1979.

Martinet, Jeanne, *Biographie d'André Martinet*, prilog u: Martinet, 1993, str. 359 - 364.

Meillet, Antoine, *Linguistique historique et linguistique générale*, Paris, 1921, 1926², I, 1936, II.

La méthode comparative en linguistique, Oslo, 1925.

Mounin, Georges, *Historie de la linguistique des origines au XXe siècle*, Paris, 1967.

Langage, jedinica br. 21 u: Martinet, 1969, str. 163 - 171.

La linguistique au XXe siècle, Paris, 1972.

Muljačić, Žarko, *Opća fonologija i fonologija suvremenoga talijanskog jezika*, Zagreb, 1972.

Nethol, Ana María, edición a cargo de, Ferdinand de Saussure, por A. M. Nethol, A, J. Greimas, R. Godel, R. S. Wells, E. Benveniste, L. Hjelmslev, J. Starobinski, Buenos Aires, 1971.

Pariente, J.-C. et Bès, G., *La linguistique contemporaine*, Paris, 1973.

Reformatskij, A. A., *Vvedenie v jazykoznanie, Izdanie četvertoe, ispravlennoe i dopolnenoe*, Moskva, 1976.

Sanders, Carol (texte présenté par), *Cours de linguistique générale de Saussure*, Coll. Lire aujourd'hui, Paris, 1978.

Sapir, Edward, *Language, an Introduction to the Study of Speech*, New York, 1921.

Lingistique, Présentation de Jean-Élie Boltanski, Paris, 1968.

Sèchehaye, Albert, *La méthode constructive en syntaxe*, u: „Revue des langues romanes", LIX, Montpellier, 1917 - 1918.

Essai sur la structure logique de la phrase, Paris, 1926.

Saussure, Ferdinand de, *Cours de linguistique générale, Édition critique préparée par Tullio de Mauro*, Introduction, str. I. - XVIII., *Notes biographiques et critiques sur F. de Saussure*, str. 319 - 389, *Appendice: Noreen et Saussure*, str. 390 - 394, *Addenda*, str. 395 - 404, *Notes*, str. 405 - 477, etc., Paris, 1972 (prevedeno s talijanskoga). Prvo izdanje izašlo je 1916. u Ženevi; drugo izdanje, s laganim izmjenama i novom paginacijom (koja se poslije nije mijenjala) izašlo je 1922. Prijevod: japanski: *Gengogaka genron*, Tokyo, 1928 (preveo Hideo Kobayashi), njemački: *Grundfragen der allgemeinen Sprachwissenschaft*, Berlin - Leipzig, 1931 (preveo Herman Lommel); ruski: *Kurs obščej lingvistiki*, Moskva, 1933 (preveo A. M. Suhotin); Curso de lingüística general, Buenos Aires (preveo Amado Alonso); engleski: *Course in General Linguistics, Translated from French by Walde Baskin*, New York, 1979; poljski: *Kurs językoznawstwa ogólniego*, Warszawa, 1961 (prevela Krystyna Kasprzyk); pravi događaj za lingvistiku i za poznavanje Saussurea bilo je objavljivanje talijanskoga prijevoda *Corso di linguistica generale, Introduzione, traduzione e commento di Tullio de Mauro*, Bari, 1967, s temeljitim tumačenjima i obiljem popratne građe (ovdje se pozivamo na francusku verziju tog aparata); madžarski: *Revezetés az általános nyelvészetbe*, Budapest, 1967 (preveo E. Lörinczy); srpski: *Opšta lingvistika*, 1969, švedski: *Kurs i allmän lingvistik*, Stockholm, 1970 (predgovor B. Malmberga) i dr., *Tečaj opće lingvistike*; uvod i komentar T. de Mauro; prijevod s francuskoga i talijanskoga V. Vinja; predgovor hrvatskom izdanju A. Kovačec, Zagreb, 2000.

Sossjur, Ferdinand de, *Trudy po jazykoznaniju*, Moskva, 1977, (dodatak: Holodovič, A. A., *Ferdinand de Sossjur, Žizn' i trudy*, str. 571 - 650).

Zametki po obščej lingvistike, dodatak: N. A. Sljusareva, *O zametkah po obščemu jazykoznaniju*, Moskva, 1990, str. 7 - 28.

Šaradzenidze, T. S., *Lingvističeskaja teorija I. A. Boduena de Kurtene i eë mesto v jazykoznanii XIX - XX vekov*, Moskva, 1980.

Škiljan, Dubravko, *Pogled u lingvistiku*, Zagreb, 1980.

Škreb, Zdenko, *N. S. Trubetzkoj: Osnovi fonologije*, u: „Suvremena lingvistika", sv. 2, Zagreb, 1963, str. 26 - 33.

Tekavčić, Pavao, *Uvod u lingvistiku za studente talijanskog jezika*, Zagreb, 1979.

Grammatica Storica dell' italiano, Bologna, 1972.

Troubetzkoy, N. S., *Notes autobiographiques de N. S. Troubetzkoy communiquées par R. Jakobson*, u: Troubetzkoy, 1970, str. XV - XIX.

Principes de phonologie, traduits par J. Cantineau, Paris, 1970 (prvo izdanje prijevoda iz 1964; naslov njemačkoga izvornika: *Grundzüge der Phonologie*, 1939, u T.C.L.P., 7).

Izbrannye trudy po filologii, Sostavlenie V. A. Vinogradova i V. P. Neroznaka, Perevody s raznyh jazykov, Pod obščej redakciej T. V. Gamkrelidze, Vjač. Vs. Ivanova, V. P. Neroznaka, N. I. Tolstogo, Posleslovie T. V. Gamkrelidze, Vjač. Vs. Ivanova i N. I. Tolstogo, Moskva, 1987.

Vendryes, Joseph, *Le langage. Introduction linguistique à historie*, Paris, 1921.

Vinja, Vojmir, *Ferdinand de Saussure: Kurs opće lingvistike i sociološka škola*, u: „Suvremena lingvistika", svezak 2, Zagreb, 1963, str. 3 - 25.

Wells, S. Rulon, *El sistema lingüístico de Ferdinand de Saussure*, u: Nethol et al., 1971, str. 61 - 104.

Wunderlich, Dieter, *Grundlagen der Linguistik*, Hamburg, 1974.

MILAN MIHALJEVIĆ

AMERIČKA LINGVISTIKA

LEONARD BLOOMFIELD

Bloomfield je utemeljitelj tipično američke lingvističke škole kojoj je odredio i osnovne metodološke smjernice i polje zanimanja. Njegova su stajališta dalje razvijali distribucionalisti i tagmemičari. On je postavio temelje i povijesnoj strukturnoj lingvistici u Americi.[1] Po uvjerenju Bloomfield je bio dosljedan antiapriorist, antisolipsist i antimentalist. Ono što se obično zove apriorno znanje, za njega je samo skup zapažanja usustavljenih tijekom povijesti ljudskoga roda. U skladu s tim, jezik je samo skup navika svojstvenih nekoj govornoj zajednici koje se njezinim novim članovima prenose učenjem s pomoću podražaja i reakcije, tj. mukotrpnom vježbom uz veliku pomoć starijih. Jezik se uči tijekom cijeloga života. Osnovni postulat solipsizma, da se svijet nužno sastoji samo od subjektivnoga iskustva, za njega je isprazan i za znanost nevažan, jer se ona ne bavi svijetom kao cjelinom, već samo odnosima među događajima u svijetu. Objašnjenje jezika kao djelovanja uma, volje ili čega sličnoga može biti korisno u svagdašnjem životu, umjetnosti ili religiji, ali mu nije mjesto u znanosti koja se bavi samo događajima u

[1] Usp. Hockett, 1948. i Bloomfield, 1926.

vremenu i prostoru koji su dostupni svakom promatraču. Bloomfieldov se pristup jeziku može okarakterizirati i kao operacionalistički. Provjerljiv opis jezičnih podataka nemoguće je napraviti bez valjanih, objektivnih tehnika i postupaka za opažanje i otkrivanje podataka s pomoću kojih se izvode primitivni pojmovi teorije. Jedina su valjana i korisna poopćenja o jeziku ona induktivna, a obilježja za koja mislimo da su univerzalna mogu izostati već u prvom jeziku s kojim se susretnemo.[2] Osobito je za Bloomfielda karakterističan biheviorizam, koji je on smatrao općom znanstvenom metodom. Jezik je sastavni dio ponašanja koji se, kao i drugi oblici ponašanja, očituje u obliku poticaja (stimulusa) i odgovora (reakcije). Uobičajenom biološkom nizu poticaja i odgovora S → R, koji postoji kod svih životinja, Bloomfield dodaje i niz S → r ... s → R, svojstven samo čovjeku. Unutarnji dio niza r ... s prikazuje jezik, a vanjski (S i R) izvanjezični poticaj i odgovor, odnosno značenje jezičnih oblika. S biheviorizmom je povezan i mehanicizam koji se ogleda u činjenici da za opis jezika nisu potrebni drugi primitivni pojmovi osim prostorno-vremenskih pojmova nužnih za određenje „jezika kao ponašanja". Bloomfield odbacuje i mentalizam i smatra da su svi tzv. mentalni podatci zapravo fizikalno-kemijski. Stoga se njegov pristup može okarakterizirati i kao fizikalistički.

Jezik je sastavni dio ponašanja govorne zajednice, tj. skupine ljudi koji „surađuju" s pomoću jezika. On je, kako je vidljivo iz navedenoga prikaza, onaj dio koji posreduje između nejezičnih događaja. Proučavati neki jezik znači proučavati odnos između jezičnih oblika i obilježja fizičke situacije u kojoj su uporabljeni. Stoga se lingvistika dijeli na dva područja: fonetiku (u širem smislu), koja proučava govor, i semantiku, koja proučava odnos

[2] Usp. Bloomfield, 1933, 20: „... Features which we think ought to be universal may be absent from the very next language that becomes accessible."

govora prema obilježjima situacije (značenju). Fonologija je dio fonetike koji se bavi razlikovnim svojstvima glasova. Minimalni su razlikovni glasovi nekoga jezika njegovi fonemi. Osim razlikovne uloge, za foneme je važan i odnos prema drugim fonemima istoga jezika, tj. njihovo mjesto u sustavu. Semantika opisuje značenjske govorne oblike (nizove fonema) i njihov odnos prema obilježjima situacije (značenju). Dijeli se na gramatiku i rječnik. Svaki se jezik sastoji od određenoga broja oblika koji su stalne sveze fonema. Bloomfield pretpostavlja da je svaka izreka sastavljena od cijeloga broja potpunih oblika koji mogu biti slobodni ili vezani, ovisno o tome mogu li se pojaviti samostalno ili ne. Oblici mogu biti jednostavni ili složeni. Najmanji je vezani oblik morfem. Njegovo je značenje semem. Najmanji je slobodni oblik riječ, a najveći rečenica. Svaki složeni oblik može se iscrpno opisati s pomoću sastavnih oblika (sastavnica) i obilježja gramatičkoga rasporeda koja također mogu biti jednostavna i složena. Jednostavna se obilježja gramatičkoga rasporeda zovu taksemi. Taktički je oblik zajedno sa značenjem gramatički oblik. Najmanji je gramatički oblik tagmem, a njegovo značenje episemem. Gramatika je za Bloomfielda nelinearna konjunkcija konstrukcija, tj. rasporeda značenjskih oblika. Konstrukcije se dijele na sintaktičke i morfološke. U skladu s tim, gramatika se dijeli na sintaksu i morfologiju. Sintaktičkim su konstrukcijama neposredne sastavnice samo slobodni oblici, a u morfološkim neposredne sastavnice mogu biti i vezani oblici, a rezultat je ili vezani oblik ili riječ, ali nikad slobodni oblik veći od riječi. Svaka se konstrukcija može razdijeliti na sastavne oblike i na njihove položaje. Položaj određuje funkciju oblika koji se na njemu može pojaviti. Svi oblici koji imaju istu funkciju, tj. koji se mogu pojaviti na istom položaju, čine razred oblika. Rječnik je dodatak gramatici koji sadržava listu nepravilnosti.

U stvarnosti, međutim, lingvistička teorija ne može izgledati kako je opisano jer se oslanja na značenje koje je izjednačeno s

obilježjima govorne situacije koja može obuhvaćati bilo što u svijetu, pa čak i cijeli svijet. Da bi se precizno opisalo značenje, mora se znati sve o svijetu, a to znači da bi sve znanosti morale biti na razini savršenstva. Dotad lingvistika nije moguća kao stroga znanost, već samo kao praktična vještina[3] koja se ne može pri opisu oslanjati na značenje, jer je ono samo maglovito obilježje govorne situacije. Stoga se mora ograničiti na praktične operacije koje omogućuju otkrivanje i razvrstavanje jezičnih jedinica bez oslanjanja na značenje. Osnovna su načela kojima se rukovodi pri otkrivanju i razvrstavanju jezičnih jedinica zamjena (supstitucija) i razdioba (distribucija). Jedinice koje imaju istu razdiobu i koje, zamijenjene jedna drugom, mijenjaju izreku različite su i moraju se svrstati u dva različita razreda.[4] Jedinice koje imaju istu razdiobu, a zamijenjene jedna drugom ne mijenjaju izreku iste su i svrstavaju se u isti razred. One se zovu slobodne inačice (varijante).[5] Jedinice koje nemaju nijednu zajedničku okolinu, tj. čija je razdioba sasvim različita, a zamijenjene jedna drugom ne mijenjaju izreku svrstavaju se u isti razred. Za njih se kaže da su u dopumbenoj razdiobi (komplementarnoj distribuciji).[6] Pri opisivanju se mora polaziti od jedinica bez značenja i jedinice sa značenjem opisivati s pomoću njih. Jedinice bez značenja na fonološkoj su razini fonemi, a na gramatičkoj taksemi. To znači

[3] Usp. Bloomfield, 1933, 93: „So long as the analysis of meaning remains outside the powers of science, the analysis and recording of languages will remain an art or a practical skill."

[4] U dva se različita razreda moraju svrstati hrvatsko *č* i *ć* jer postoje opreke kao što je *smoči: smoći* (*Smoči noge! ~ smoći snage*).

[5] Slobodne su inačice praskavo *g^* i obično *g* u svahiliju jer se slobodno mogu izmjenjivati iza *m* što potvrđuje primjer: *mgéni: mg^éni* („stranac"). Usp. Harris, 1951, 101 i 122.

[6] U dopumbenoj su razdiobi u hrvatskom jeziku glasovi *ŋ* i *n* jer se prvi pojavljuje samo ispred velara, a drugi u svim drugim okolinama. Isto su tako u dopumbenoj razdiobi u svahiliju glasovi *ŋ*, n^d i *n* jer se prvi pojavljuje samo ispred velara, drugi samo ispred *r*, a treći u ostalim okolinama. Usp. Harris, 1951, 123.

da sve druge jedinice na fonološkoj razini moraju biti opisane s pomoću fonema, a na gramatičkoj s pomoću taksema. Svaka jedinica sa značenjem zove se glosem, a njegovo značenje noem. Odnos među razinama nije recipročan. Gramatički opis pretpostavlja opis fonološkoga sustava i opis dopuštenih nizova fonema, ali ne obratno. Odnos je među razinama dakle hijerarhijski. Usto, kod Bloomfielda se prvi put izrijekom pojavljuje zahtjev da tvrdnje u opisu moraju biti međusobno uređene, a uređenje među njima ne mora biti linearno.

Bloomfieldovci

Oni nisu stvorili jedinstvenu teoriju, već skup teorija povezanih istim temeljnim pretpostavkama od kojih su većinu preuzeli od Bloomfielda. Za većinu njih lingvistika je neka vrsta „verbalne botanike" koje je cilj otkrivanje i razredba (klasifikacija) jedinica od kojih su sastavljene izreke prirodnih jezika. Nije ih zanimalo objašnjenje, već samo opis jezičnih pojava. Lingvistički se opis provodi u tri koraka: 1. skupljanje korpusa[7] i segmentacija izreka na sastavne jedinice, 2. razredba, tj. razvrstavanje jedinica u razrede, i 3. formuliranje općih tvrdnji (propisa) s pomoću razreda i njihovih odnosa. Da bi se segmentacija i razredba mogle uspješno provesti, valjalo je razraditi precizne otkrivačke postupke. Teorije su izrazito operacionalističke i smatraju bitnom strogost otkrivačkih postupaka. Sami su postupci dovoljni da bi opravdali znanstvenost opisa. Postupci su morali biti mehaničkoga karaktera i neovisni o značenju. Jedino je objektivno

[7] Svaki se korpus sastoji od cijeloga broja izreka određenih kao dio govora jedne osobe prije i poslije kojega se u govoru te osobe pojavljuje tišina. Izreka je najveća jedinica lingvističkoga opisa, a pretpostavlja se da ima istu strukturu kao i čitav jezik. Usp. Harris, 1951, 27.

valjano polazište fizički zapis govora, a svaki se idući postupak za jedan korak udaljavao od korpusa. Jedinice do kojih se dolazi razredbom nisu više govorne danosti, već njihovi razredi, tj. logički simboli. Osnovno je načelo razredbe razdioba (distribucija) segmentacijom dobivenih jedinica. Budući da se morfemi mogu otkriti samo nakon otkrivanja fonema od kojih su sastavljeni, morfološki i sintaktički opis pretpostavljaju fonološki opis. Drugim riječima, opis nekoga jezika mora se provoditi ovim redoslijedom: 1. fonologija, 2. morfologija, 3. sintaksa, 4. diskurs. Da se ne uđe u začarani krug, fonološki se opis ne smije oslanjati na gramatički (morfološki i sintaktički) jer je sam pretpostavka za njega. Stoga opisne razine moraju biti jasno razgraničene. To proceduralno ograničenje postalo je poznato kao *zabrana miješanja razina*.

Na fonološkoj je razini segmentacija neovisna o razdiobi jer još nema jedinica na čiju bi se razdiobu moglo osloniti. Stoga se izreka nastoji podijeliti na najmanje jedinice govornoga kontinuuma koje se ponavljaju, a nakon toga se istražuje odnos među njima kako bi se mogli razvrstati u razrede. Segmentacija je samo pripremni postupak. Pri razredbi jedinica valja se voditi ovim načelima: 1. da bi opis bio gospodarniji (ekonomičniji), valja svrstati što više različitih segmenata u jedan fonem kako bi se dobio najmanji broj fonema s pomoću kojih se mogu prikazati sve izreke u korpusu; 2. svaki fonem mora imati maksimalnu slobodu pojavljivanja;[8] 3. jedinice se svrstavaju tako da više fonema, osobito oni glasovno simetrični, imaju istu razdiobu. Postupci za otkrivanje morfema načelno su jednaki postupcima za otkrivanje fonema, jedino su vodeća načela malo drukčija. I tu se započinje segmentacijom izreke[9] na najmanje nizove fonema koji se ponavljaju, a utvrđuju se na temelju usporedbe s drugim

[8] Mora se pojavljivati u što je moguće više različitih okolina.
[9] Ona je poslije fonološkoga opisa prikazana slijedom fonema.

izrekama od kojih se ta izreka minimalno razlikuje (samo za taj segment). Tako dobivene jedinice zovu se morfemske alternante.[10] Zatim slijedi razredba alternanata da bi se dobili morfemi s pomoću kojih se mogu prikazati izreke u korpusu. U isti se morfem svrstavaju sve alternante koje zadovoljavaju ova tri uvjeta: 1. ako zamijenjene jedna drugom ne mijenjaju izreku; 2. ako nisu u oprečnoj razdiobi (kontrastivnoj distribuciji);[11] 3. ako ukupnost razdiobe tako dobivenoga morfema nije veća od ukupnosti razdiobe morfema koji ima samo jednu alternantu. Fonemski niz koji je u jednoj okolini određen kao morfem ne mora biti morfem u drugoj okolini.[12] Završni je korak morfološkoga opisa svrstavanje morfema među čijim su alternantama iste razlike i formuliranje zajedničkih tvrdnji o njima. Stoga je pri svrstavanju alternanata u morfeme važno da se morfemi učine razdiobeno što sličnijima kako bi skupine morfema imale jednaku razdiobu i odnose među alternantama. Tvrdnje o skupinama morfema moraju sadržavati tri vrste obavijesti: 1. kakve su razlike među alternantama unutar morfema, 2. u kojim se okolinama pojavljuje koja alternanta, 3. u kojim se jedinicama pojavljuju razlike.

Sintaktički su radovi bloomfieldovaca malobrojni jer se sintaktički opis ostavljalo za kraj kada bude završen morfološki opis, a potpuni morfološki opis nije nikad napravljen čak ni za engleski jezik. Ipak, predložena su dva različita skupa postupa-

[10] Usp. Harris, 1942. Pretpostavlja se da se svaka izreka sastoji od cijeloga broja morfemskih alternanata i da sadrži barem jednu takvu alternantu.
[11] Usp. Hockett, 1947. Alternante nisu u oprečnoj razdiobi ako su 1. u dopumbenoj razdiobi ili 2. u djelomičnoj dopumbi, a gdje se pojavljuju obje, u slobodnoj su alternaciji. Harris, 1942, ima stroži zahtjev: da se alternante nikad ne pojavljuju u istim okolinama. Prema tom kriteriju u isti morfem moramo svrstati hrvatske alternante *pek-*, *pec-* i *peč-*, potvrđene u oblicima *pekar, pecivo, pečenje*.
[12] Za razliku od fonologije u kojoj vrijedi uvjet jednoznačnosti (biuniqueness): „jednom fonem, uvijek fonem". Tako, na primjer fonemski niz /pek/ jest morfem u *opeka*, ali nije u *špek*.

ka za svrstavanje jedinica u sintaktičke kategorije. Jedan je izradio Zellig S. Harris 1946, a drugi Rulon S. Wells 1947. godine. Harrisov postupak djeluje odozdol prema gore, od morfema do izreke kao najvećega samostalnoga dijela korpusa.[13] Započinje se svrstavanjem morfema u razrede na temelju relativne razdiobe i međusobne zamjenjivosti. Morfemski je razred disjunktivan skup morfema u kojemu svi morfemi mogu biti zamijenjeni bilo kojim drugim članom istoga skupa u svakoj okolini u kojoj se članovi toga skupa pojavljuju. Jedinice koje su međusobno zamjenjive smatraju se deskriptivno jednakima i povezuju znakom =.[14] Tada se kao jedinice uzimaju morfemski razredi, a ne više pojedinačni morfemi, i svrstavaju se prema sličnosti razdiobe u veće razrede kojih članovi više ne mogu biti zamijenjeni jedni drugima u svim okolinama, već u približno svim okolinama. Pojam zamjembenoga razreda može se proširiti tako da uz morfeme i morfemske razrede obuhvati i nizove morfema.[15] Tako se raščlamba proširuje na sintaktičku razinu. Sintaktička je raščlamba s pomoću morfemskih nizova i njihovih razreda neovisna o postupku otkrivanja pojedinačnih morfema, ali pretpostavlja da su oni već određeni. Cijeli je postupak, dakle, utemeljen na ponavljanju zamjene, tj. zamjenjivanju jednoga morfemskoga niza drugim u određenoj okolini. Kada će postupak završiti, nije određeno izvana. Postupak završava kad više nije moguće zamijeniti niz koji je dobiven posljednjom zamjenom

[13] Engleski mu je naziv *bottom-up* ili *morpheme-to-utterance approach*.

[14] Tako se u hrvatskom može povezati *mrak* = *brak* jer su ta dva morfema međusobno zamjenjiva, što pokazuju primjeri: *Brak je mrak* ~ *Mrak je brak*. Naravno, u isti se razred mogu svrstati i mnogi drugi morfemi koji su s njima zamjenjivi.

[15] To je omogućeno činjenicom da se na istom položaju na kojemu se pojavljuje jedan morfem može pojaviti niz morfema i da se na položaju na kojemu se pojavljuje jedna riječ može pojaviti niz riječi. Tako se imenica (N) može zamijeniti nizom koji se sastoji od pridjeva (A) i imenice ili nizom koji se sastoji od priloga (Av), pridjeva i imenice itd., a to znači da možemo pisati: N = A N = Av A N.

nekim novim, različitim nizom. Krajnji su rezultat niza susljednih zamjena najopćenitiji razredi morfemskih nizova s pomoću kojih se mogu prikazati sve izreke u korpusu, a i mnoge izvan njega. Tako se utvrđuju sintaktičke (gramatičke) konstrukcije koje su linearne konjunkcije jednoga ili više morfema ili morfemskih nizova. Wellsov je postupak suprotan Harrisovu.[16] On polazi od izreke kao cjeline i dijeli je na neposredne sastavnice sve do morfema.[17] Kao i kod Harrisa, i tu je temelj cijeloga postupka zamjena. Raščlamba na neposredne sastavnice počiva na činjenici da niz morfema koji pripada određenom razredu i ima određenu unutarnju strukturu može u određenim okolinama zamijeniti drugi niz koji pripada različitom razredu i ima različitu unutarnju strukturu. Wells, međutim, postupa suprotno od Harrisa i traži nizove morfema kojima se mogu zamijeniti pojedinačni morfemi i zove ih proširenjem tih morfema. Proširenje je niz koji je dulji ili jednako dug kao neki drugi niz, a usto je i strukturno različit od toga drugoga niza koji može zamijeniti. Taj drugi niz zovemo modelom. Pojam proširenja središnji je pojam raščlambe na neposredne sastavnice. Raščlambom se nastoji podijeliti svaki niz na dijelove koji su proširenja, a ti se dijelovi zovu sastavnice ili konstituenti. Niz koji se raščlanjuje zove se sastavak ili konstitut. Svaki se sastavak može podijeliti na žarište (fokus) i okolinu. Žarište je niz koji se može zamijeniti drugim nizom. Skup svih nizova koji mogu zamijeniti taj niz zove se žarišni razred. Skup svih razreda nizova kojima niz pripada čini njegovu unutarnju gramatiku.

Pedesetih godina Harris se počeo baviti strukturom diskursa. Tada je uvidio da među različitim rečeničnim vrstama posto-

[16] Harris 1946. napominje da je moguće napraviti postupak koji je po smjeru suprotan njegovu. Velike Harrisove zasluge za takav postupak ističe i sam Wells. Usp. Joos, 1957, 186.

[17] Stoga se postupak na engleskom zove *top-down* ili *immediate-constituent analysis*.

je sustavni formalni i sadržajni odnosi koji se ne mogu odrediti uobičajenom zamjembenom metodom. Stoga je pristupio izradi postupaka za određivanje sintaktičkih odnosa među rečenicama, tj. postupaka za svođenje (normaliziranje) složenih rečeničnih vrsta na jednostavnije, „jezgrene" rečenice. Tako je u lingvističku teoriju uveo pojam transformacije. S pomoću transformacija dobiva se točnija slika rečenične strukture i mogu se odrediti različiti formalni odnosi među različitim rečenicama. Transformacije su kod Harrisa određene supojavljivanjem morfemskih razreda. Konstrukcije koje sadrže iste morfemske razrede i koje se pojavljuju s istim n-torkama članova tih razreda u istoj okolini, tj. rečenice u kojima su supojavljivanja morfema ista, povezane su međusobno relacijom transformacije. Transformacije mogu biti dvosmjerne, za konstrukcije kojih su članovi identični, i tada se označuju znakom[18] $\leftrightarrow$, ili jednosmjerne, ako n-torke koje zadovoljavaju jednu konstrukciju zadovoljavaju i drugu, ali ne obratno. Takve se transformacije označuju znakom $\rightarrow$.[19] Transformacije ne omogućuju samo opis razlika i sličnosti u strukturi rečenica i promjenu gramatičkoga položaja rečenice, već i proizvodnju beskonačnoga broja novih rečenica na temelju konačnoga broja rečenica potvrđenih u korpusu i svođenje složenih rečenica na jednostavnije. Svaka se složena rečenica može raščlaniti na niz jednostavnih rečenica i niz transformacija. Najjednostavnije se rečenice zovu jezgrenim rečenicama. One zajedno s veznicima čine jezgru gramatike. Sve se ostale rečenice u jeziku mogu izvesti iz jedne ili više jezgrenih rečenica primjenom jedne ili više transformacija. To znači da su za Harrisa transformacije glavni izvor rekurzivnosti u jeziku koji omogućuje stvaranje neograničenoga broja novih rečenica. Transformacije se bitno razlikuju od pravila raščlanjivanja izreke na neposredne sastavnice unutar jezgre. One nisu utemeljene na mogućnosti međusobnoga zamjenjivanja nizova unutar jedne rečenice, već na relaciji ekvivalencije između dviju ili više rečenica. Time se u opis uvodi viša, nadrečenična razina, tj. veći komadi govora ili teksta koji se zovu diskursi. Diskurs je za Harrisa bilo kakav povezani tekst. Nije strogo određeno u kojem smislu tekst mora biti povezan, ali se misli na niz rečenica povezanih i formalno i sadržajno. Opis diskursa započinje svrstavanjem jedinica u ekvivalencijske razrede. Sve jedinice koje se pojavljuju u istoj ili u ekvivalentnoj okolini svrstavaju se u isti ekvivalencijski razred.[20] Tada se rečenice u tekstu dijele na intervale tako da svaki interval bude, prema svojim ekvivalencijskim razredima, što sličniji drugim intervalima. Konačan je rezultat toga postupka niz intervala sastavljenih od niza ekvivalencijskih razreda. Valja napomenuti da su ti rezultati i dosegom i sadržajem kod Harrisa bili razmjerno skromni, možda dijelom i zbog operacionalističke naravi njegova opisa.

---

[18] Na primjer: svaka trojka N_1, V i N_2 u N_1 *v* V N_2 aktivnim rečenicama može se pronaći, u obrnutom redoslijedu, i u N_2 *v biti Ven od* N_1 pasivnim rečenicama: *Djeca su razbila prozor ~ Prozor je razbijen od djece; Policija će nadzirati demonstracije ~ Demonstracije će biti nadzirane od policije.* Stoga pritom možemo pisati: N_1 *v* V $N_2 \leftrightarrow N_2$ *v biti Ven od* N_1.

[19] Takav primjer dobivamo ako u pasivnoj rečenici ispustimo prijedložnu skupinu *od N* čime dobivamo odnos: *Djeca su razbila prozor ~ Prozor je razbijen; Policija će nadzirati demonstracije ~ Demonstracije će biti nadzirane,* gdje trojka N_1, V i N_2 iz prve rečenice zadovoljava i drugu rečenicu, ali ne obratno. Tada pišemo: N_1 *v* V $N_2 \rightarrow N_2$ *v biti Ven.* Drugim riječima, pritom je transformacija neobrativa.

[20] Ako se A i B pojavljuju u okolini X, tada kažemo da su A i B istovrijedni u toj okolini i pišemo A = B. Ako se usto u korpusu pojavljuju i DA i CB, tada kažemo da su C i D izvedeno istovrijedni jer se pojavljuju u okolinama koje su istovrijedne itd.

Generativnu je gramatiku polovicom pedesetih godina stvorio Avram Noam Chomsky. Ona danas nije jedinstvena teorija, već samo specifičan pristup klasičnim jezikoslovnim problemima vođen temeljnim idejama koje su sazrijevale i mijenjale se u proteklih pola stoljeća. U kratkom je prikazu nemoguće obuhvatiti sve teorije koje su se pojavile u tom razdoblju i opisati njihove vrline i nedostatke.[21] Stoga ću se ograničiti na osnovne ideje i načela samo katkad spominjući njihovu povijest bez težnje za iscrpnošću.

Pridjev generativna znači eksplicitna, tj. precizno formulirana, ali u lingvistici obično označuje nešto više od formalne gramatike prirodnoga jezika i povezuje se s psihološkom interpretacijom gramatike jer se u generativnoj teoriji gramatika smatra modelom govornikova jezičnoga znanja. Teorija pretpostavlja da postoji poseban mentalni organ jezična moć, svojstven samo čovjeku, kojega su obilježja u biološkom svijetu neobična i koji se razvija spontano na poticaj iz okoline. Početno je stanje jezične moći određeno genetski i jedinstveno za cijelu vrstu. U normalnom razvoju jezična moć prolazi kroz niz stanja dostižući na kraju razmjerno stabilno stanje koje se bitno ne mijenja (osim leksika). Gramatika se smatra teorijom dostignutoga stanja, a teorija početnoga stanja zove se univerzalnom gramatikom. Valja upozoriti da je gramatika samo model govornikova znanja koje se pokatkad zove jezičnom sposobnošću, a ne model toga kako se on tim znanjem služi, tj. model jezične uporabe. Pojedini je jezik (dostignuto stanje)[22] jedno moguće oprimjerenje početnoga stanja jezične moći u kojemu su odabrane neke od mogućnosti koje su postojale u početnom stanju. Stoga se često kaže da je gramatika teorija jezika koji opisuje, a da je univerzalna gramatika njegova metateorija, tj. teorija gramatike. Univerzalna se gramatika

[21] Više o razvoju generativnih teorija vidi u M. Mihaljević, 1998.

[22] Pri čemu se pod „jezikom" misli zapravo generativni postupak koji se zove I-jezikom, gdje I označuje tri stvari: interan (unutarnji), individualan i intenzionalan. Vidjet: Chomsky, 1995, 15.

sastoji od skupa kategorija i primitivnih operacija od kojih su sastavljena gramatička pravila, uvjeta koji određuju oblik i primjenu pravila, kao i oblik prikaza koje ona proizvode. Ona mora biti dovoljno bogata da može opisati sve prirodne jezike i dovoljno restriktivna da dopusti samo gramatike prirodnih jezika.

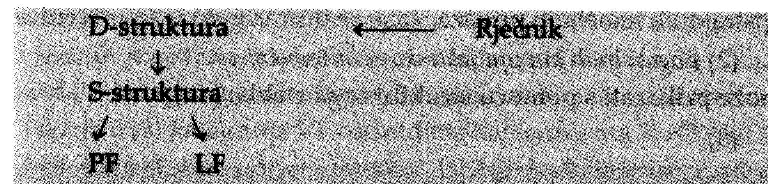
Važno je obilježje svakoga jezika da omogućuje proizvodnju beskonačnoga broja izraza na temelju konačnoga broja polaznih jedinica (riječi). Stoga generativni gramatičari gledaju na jezik kao na generativni postupak (funkciju) koji „nabraja" (u matematičkom smislu) beskonačan skup strukturnih opisa od kojih svaki određuje glasovna, značenjska i sintaktička svojstva pojedinoga jezičnoga izraza. Za gramatiku koja točno opisuje neki jezik, tj. koja može nabrojiti strukturne opise svih njegovih izraza, kažemo da je opisno prikladna (deskriptivno adekvatna), a za lingvističku teoriju koja točno opisuje početno stanje jezične moći, tj. omogućuje sastavljanje opisno prikladnih gramatika za sve prirodne jezike, kažemo da je objasnidbeno prikladna (eksplanatorno adekvatna). Svaki jezik ima dvije sastavnice: računski sustav, koji proizvodi strukturne opise, i rječnik (leksikon), koji opisuje leksičke jedinice koje se u njima pojavljuju. Položaj je rječnika u različitim teorijama bio različit. U najranijem razdoblju rječnik je bio sastavni dio sintakse i nije imao nikakav poseban položaj. Posebnom sastavnicom gramatike postao je osamostaljivanjem morfologije u šezdesetim godinama. Upravo o pristupu morfologiji ovisi i unutarnja struktura rječnika. U nekim teorijama rječnik obuhvaća cijelu morfologiju, u drugima je morfologija podijeljena između rječnika (tvorba) i sintakse (infleksija), a u trećima je rječnik samo spremište nepredvidljivih obavijesti o leksičkoj jedinici (o njezinu izgovoru, značenju i formalnim obilježjima), a morfologija je dio sintaktičke ili fonološke sastavnice.

Strukturni opisi sadržavaju obavijesti[23] o svakom izrazu koje se prenose s pomoću simboličkih sustava nazvanih prikazne razine. Svaki se strukturni opis sastoji od barem dviju prikazanih razina.

[23] Koje se shvaćaju kao naputci uporabnim sustavima.

Jedna prikazuje glasovnu strukturu ili fonetsku formu (PF), a druga značenje ili logičku formu (LF) u mjeri u kojoj su one jezično određene. Te dvije posredničke razine moraju postojati u svim lingvističkim opisima. One moraju zadovoljiti tri uvjeta: 1. moraju biti univerzalne. Za PF to znači da bilo koji izraz bilo kojega jezika mora moći biti prikazan s pomoću simbola te razine, a za LF da s pomoću njezinih simbola mora moći biti prikazana svaka misao koja se može jezično izraziti. 2. Moraju biti posrednici (engl. *interfaces*) u smislu da njihove jedinice moraju moći biti interpretirane od drugih mentalnih sustava. Pri PF to su senzorno-motorički sustavi, a pri LF pojmovno--intencijski sustavi. 3. Moraju biti jednolike (engl. *uniform*) u smislu da su im prikazi jednaki za sve jezike, tj. da obuhvate sva svojstva jezika i samo njih. Osim tih „vanjskih" posredničkih razina, generativni su gramatičari dugo pretpostavljali i postojanje dviju unutarnjih posredničkih razina. U vrijeme standardne teorije (polovicom šezdesetih godina) to su bile dubinska i površinska struktura. Dubinska je struktura bila razina na kojoj su se unosile leksičke jedinice u derivaciju (izračun), a ujedno i razina koju su semantička interpretativna pravila preslikavala na značenjski prikaz. Površinska je struktura bila izvedena primjenom transformacijskih pravila iz dubinske i na nju su se primjenjivala fonološka pravila koja su je preslikavala na glasovni prikaz. Ubrzo je postalo jasno da je takva shema gramatike neodrživa i da značenjski prikaz ne može u cijelosti biti izveden iz dubinske strukture standardne teorije. Stoga je u proširenoj standardnoj teoriji dubinska struktura ostala samo posrednik između računskoga sustava i rječnika, a objekt semantičke interpretacije postala je površinska struktura obogaćena praznim kategorijama (tragovima) koje označuju dubinski položaj pomaknutih konstituenata i omogućuju rekonstrukciju osnovnih relacija dubinske strukture važnih za semantičku interpretaciju. Time su oba pojma promijenila i značenje i funkciju pa su im onda, da ne bi dolazilo do zabune, zamijenjeni i nazivi nazivima D-struktura i S-struktura. Tako se dobila gramatička shema:

(1)

koju je preuzela i teorija načela i parametara što se pojavila na početku 1980-ih godina.[24] U najnovijoj generativnoj teoriji, tzv. minimalističkom programu koji se razvija od početka 1990-ih, leksičko unošenje nije jednokratan proces, već je rječnik[25] dostupan tijekom cijele derivacije. Stoga razina D-strukture nije više potrebna kao lingvistički važna prikazna razina. Isto se tako pokazalo da ni mjesto na kojemu se derivacija grana prema PF i LF ne mora biti posebna prikazna razina jer se sva ograničenja koja su se primjenjivala na toj razini mogu preformulirati tako da djeluju na jednoj od vanjskih posredničkih razina LF ili PF. Stoga u toj teoriji više nema D-strukture i S-strukuture, već postoje samo vanjske posredničke razine.

Rana je teorija generativne gramatike naslijedila od tradicionalne gramatike poimanje da je rečenica hijerarhijski ustrojena, tj. da se sastoji od različitih sintaktičkih skupina (fraza) među kojima postoje određeni gramatički odnosi i da rečenice pripadaju različitim gramatičkim konstrukcijama među kojima postoje sustavni odnosi u smislu da su neke temeljne, a druge izvedene.[26] Stoga su u toj teoriji postojale dvije vrste pravila: pravila frazne strukture, koja proizvode strukturne opise što prikazuju hijerarhijsko ustrojstvo izraza, i transformacijska pravila, koja preslikavaju jedne

[24] Popularni je naziv te teorije GB-teorija, prema engl. *government-binding*.

[25] Standardna je pretpostavka da nije cijeli rječnik dostupan derivaciji, već samo izbor što se zove obrojčenje (numeracija), a koji je izdvojen iz rječnika operacijom odaberi (engl. *Select*). Vidjeti: Chomsky, 1995. U novije se vrijeme neki lingvisti zalažu da bi obrojčenje trebalo izbaciti i da rječnik bude izravno dostupan derivaciji. O tome vidjeti: Chomsky, 1998, 9 — 11.

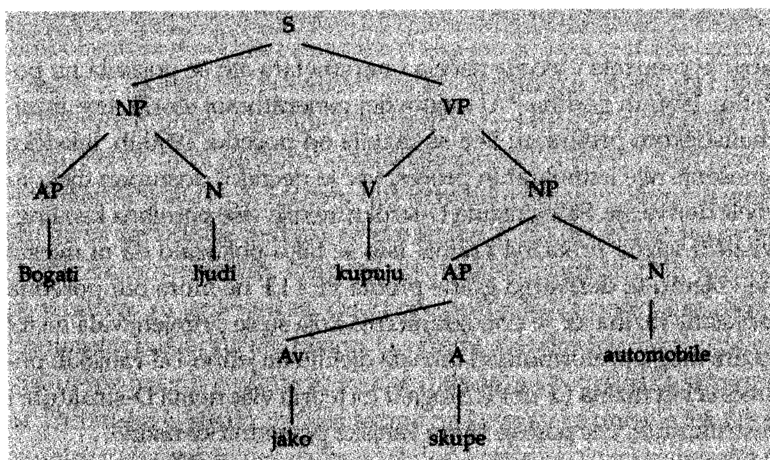
[26] Tako su izjavne rečenice temeljne, a upitne i zapovjedne izvedene. Isto su tako aktivne rečenice temeljne, pasivne izvedene itd.

strukturne opise na druge i tako izvode gramatičke konstrukcije iz apstraktnih temeljnih prikaza. Tako se hijerarhijski ustroj rečenice

(2) *Bogati ljudi kupuju jako skupe automobile.*

može prikazati s pomoću strukturnoga stabla:

(3)

Za proizvođenje toga strukturnoga prikaza potrebna su pravila frazne strukture:[27]

(4)

a.	S	→	NP	VP
b.	VP	→	V	NP
c.	NP	→	AP	N
d.	AP	→	(Av)	A

[27] Gdje → označuje dvomjesnu operaciju koja se može čitati kao „prepiši", S označuje rečenicu, N ime(nicu), V glagol, A pridjev, Av prilog, NP imensku skupinu, VP glagolsku skupinu i AP pridjevsku skupinu. Alternativno se struktura (3) može prikazati i s pomoću sustava etiketiranih zagrada gdje se odgovarajućim kategorijalnim simbolom etiketira samo lijevi krak zagrade: [$_S$ [$_{NP}$ [$_{AP}$ Bogati] [$_N$ ljudi]] [$_{VP}$ [$_V$ kupuju] [$_{NP}$ [$_{AP}$ [$_{Av}$ jako] [$_A$ skupe]] [$_N$ automobile]]]].
Ta su dva načina prikazivanja hijerarhijske strukture izraza formalno istovrijedna i moguće je napraviti jednostavan algoritam za prevođenje jednoga u drugi način.

Iz strukturnih stabala kao što je (3) lako se mogu očitati različiti odnosi među njegovim jedinicama. Odnos između kategorije i njezinih konstituenata zove se nadređenost (dominacija). Kaže se da je kategorija nadređena (dominira) svojim konstituentima. Tako je u (3) kategorija VP nadređena kategorijama V, NP, AP, N, Av i A. Međutim, odnos između VP i NP drukčiji je nego odnos između VP i N. VP je neposredno nadređeno NP, ali ne i N jer se između njih nalazi kategorija NP koja je nadređena N, a podređena VP. Drugim riječima, kaže se da je kategorija α neposredno nadređena kategoriji β kad je α nadređeno β i kada je svaka kategorija γ koja je nadređena β nadređena i α. Odnosi nadređenosti i podređenosti određuju hijerarhijsku strukturu rečenice. Ako dvije kategorije u strukturnom opisu nisu u odnosu nadređenosti, onda su nužno u odnosu prethođenja. Na primjer, prvo NP u (3) nije nadređeno VP, ali mu prethodi. Odnosi prethođenja određuju linearnu strukturu rečenice. U strukturi (3) postoji hijerarhijska asimetrija između dviju kategorija NP. Kategorija koja je neposredno nadređena prvom NP nadređena je i drugomu, ali kategorija koja je neposredno nadređena drugom NP nije nadređena prvomu. Ta se asimetrija može formalizirati s pomoću odnosa konstituentske komande (engl. *constituent command*) ili, kraće, c-komande:

(5)

Kategorija α c-komandira kategorijom β ako i samo ako je kategorija koja je neposredno nadređena α nadređena i β i ako α i β nisu nadređeni jedno drugome.[28]

Transformacije su operacije koje preslikavaju jedan strukturni opis na drugi. Svako se transformacijsko pravilo sastoji od dvaju dijelova: (i) strukturnoga opisa koji određuje na koje se struktu-

[28] Dakle, odnos c-komande postoji samo među dvojkama (parovima) konstituenata u linearnom odnosu. Taj je odnos vrlo važan za različite procese u gramatici: za antecedenciju, određivanje dosega kvantifikatora itd.

re transformacija može primijeniti i (ii) strukturne promjene koja određuje kako se strukturni opisi mijenjaju. Tako se transformacijsko pravilo koje preoblikuje izjavu u pitanje uvedeno česticom *li* može formulirati kao:

(6)

	X –	$\mathbf{I_s}$ **–**	**Y –**	$\mathbf{V_{fin}}$	**– Z**
SO:	**1**	**2**	**3**	**4**	**5**
SP:	**1**	**2**	**4 + li**	**3**	**5**

To će transformacijsko pravilo preoblikovati rečenicu (2) u:

(7) *Kupuju li bogati ljudi jako skupe automobile?*

Strukturni je opis pravila (6) formuliran kao niz termina (konstanti ili varijabli)[29] kojima je pridodan jedinstven strukturni indeks (1 — 5). Strukturna promjena pokazuje kako je taj niz preoblikovan. U (6) je finitnome glagolu dodana čestica *li* (dodavanje je označeno znakom +) i termini 3 i 4 zamijenili su mjesta. Dakle, svako je transformacijsko pravilo kombinacija jedne ili više transformacijskih operacija. Neke su od njih jednostavne, a druge složene. Dodavanje je jednostavna transformacija (engl. *elementary transformation*) jer se ne može prikazati kao zbroj dviju ili više drugih operacija, a permutacija nije jer se može prikazati kao zbroj dodavanja i poništavanja. Pravilo (6) specifično je za hrvatski jezik, ali ne i jednostavne transformacije od kojih se sastoji. Dodavanje i poništavanje dio su gramatičke teorije — točnije transformacijske podteorije — jer su od tih operacija sastavljena i neka transformacijska pravila u drugim jezicima. Primjena pravila (6) na nizove koji zadovoljavaju njegov strukturni opis nije obvezatna jer ono ne mijenja pravilnu sastavljenost (ovjerenost) nizova. Stoga za njega kažemo da je proizvoljno (fakultativno). Postoje, međutim, pravila koja moraju biti primijenjena da bi se dobio pravilno sastavljen niz. Njih zovemo obvezatnim (obligatnim) transformacijama.

[29] U (6) su varijable X, Y i Z. One označuju niz konstanti koji može biti i prazan.

Izloženi je pristup postigao znatne rezultate, ali se brzo pojavio problem napetosti između opisne i objasnidbene prikladnosti koji se stalno ponavljao. Da bi se mogle opisati neke pojave, opisni se sustav morao obogaćivati novom vrstom pravila, čime se automatski usložnjavala univerzalna gramatika i otvorilo pitanje njezine prikladnosti i pitanje ograničenja proizvodne moći opisnoga sustava. Pokazalo se da je problem imanentan takvom sustavu pravila i da se može riješiti tako da se iz pravila izdvoje opća načela za njihovu primjenu. Pravila tada mogu biti u najjednostavnijem obliku, a načela koja su dio univerzalne gramatike osiguravaju da ona proizvode željene pojave. Takav razvoj, koji je započeo polovicom 1960-ih, doveo je početkom 1980-ih do teorije načela i parametara u kojoj su pravila (osim fonoloških)[30] potpuno uklonjena, pojam konstrukcije (u tradicionalnom smislu) nestao je i nema nikakav teorijski položaj, a svojstva konstrukcija koja su se opisivala pravilima specifičnim za pojedine jezike izvode se iz općih načela univerzalne gramatike. Razlike među jezicima ograničene su u toj teoriji na određene opcije (parametre) u primjeni pojedinih načela. Drugim riječima, neka načela dopuštaju parametarsku varijaciju, a pojedini se jezik dobiva tako da se izaberu određene vrijednosti pojedinih parametara. Uklanjanje pravila frazne strukture omogućeno je odvajanjem rječnika od računskoga sustava i pojavom tzv. X'-teorije. Pokazalo se da su ta pravila velikim dijelom zalihosna (redundantna), da ponavljaju obavijesti koje moraju biti navedene u rječniku i da njihov oblik ovisi o nutarnjim svojstvima rječničkih jedinica. Na primjer: u rječničkom unosku glagola mora biti navedeno je li prijelazan ili nije, tj. dopušta li dopunu u obliku NP ili ne. To znači da je postojanje pravila (4b) određeno time što postoje prijelazni glagoli. Drugim riječima, sintaktičko ponašanje leksičke kategorije određeno je u potpunosti rječničkom jedinicom une-

[30] O tome zašto je fonologija glede toga drukčija vidjeti: S. Bromberger & M. Halle, 1989.

senom na njezino mjesto. Tom je leksičkom jedinicom određeno i ponašanje cijele skupine jer su sintaktičke skupine definirane s pomoću leksičkih kategorija. Sintaktičke su skupine endocentrične i mogu se promatrati kao frazna projekcija leksičke kategorije koja je njihova glava. Lako je vidjeti da su i pravila frazne strukture endocentrična. Uočeno je isto tako da je unutarnji hijerarhijski ustroj različitih skupina vrlo sličan i da su i u tom pogledu pravila redundantna. Ta je redundancija uklonjena uvođenjem X'-teorije. Središnja je ideja te teorije da leksička kategorija X projicira fraznu kategoriju X* pri čemu je X glava od X*, da postoji više projekcijskih razina[31] i da se struktura različitih sintaktičkih skupina može prikazati kategorijalno neutralnim obrascem:

(8)

a.	X^{max}	$\rightarrow$	X^{max}	Y
b.	X^{max}	$\rightarrow$	Z	X'
c.	X'	$\rightarrow$	X	W

Y se u (8) zove dodatak (adjunkt), Z je odrednik (specifikator), a W je dopuna (komplement).[32] Shematska pravila (8) dio su univerzalne gramatike i ne moraju se navoditi u gramatikama pojedinih jezika. Ona u potpunosti opisuju hijerarhijsko ustrojstvo sintaktičkih skupina. Jedino je potrebno da načela povežu sintaktičku strukturu i rječnik te osiguraju da sintaktičke strukture budu projicirane iz rječnika.[33] Uvođenjem X'-teorije sustav

[31] Otvoreno je pitanje koliko ima projekcijskih razina. Obično se pretpostavljaju dvije: maksimalna projekcija (X^{max} ili XP) koja se zove još i sintaktička skupina i posredna razina (X'). Maksimalna je projekcija kategorija koja ne projicira dalje strukturu.

[32] I dodatci i odrednici i dopune moraju biti maksimalne projekcije, tako da bi umjesto Y, Z i W trebalo zapravo pisati Y^{max} (ili YP), Z^{max} (ili ZP) i W^{max} (ili WP).

[33] Za to je u teoriji načela i parametara bilo odgovorno projekcijsko načelo koje kaže da su prikazi na svim sintaktičkim razinama projicirani iz rječnika u smislu da uzimaju u obzir supkategorizacijska svojstva leksičkih jedinica. Vidjeti: Chomsky, 1981, 29.

frazne strukture za pojedine jezike sveden je na određivanje parametara koji definiraju poredak konstituenata, jer shematska pravila X'-teorije ništa ne govore o poretku.[34] U minimalističkom su pristupu uklonjena i X'-teorija i shematska pravila (8), a teorija frazne strukture svedena je na rječničke jedinice i operaciju koja ih spaja (uzimajući u obzir njihova svojstva) u veće cjeline.[35] Operacija *spoji* (α, β)[36], koja uzima par sintaktičkih objekata (riječi ili već spojenih većih jedinica) i povezuje ih u novi jedinstveni objekt, asimetrična je operacija koja projicira ili α ili β, a glava projiciranog objekta postaje etiketa složenoga oblika. Objekt koji se projicira zove se metom operacije. Operacija je definirana tako da onemogućuje negranajuće projekcije, a to znači da nisu moguće parcijalne projekcije, niti subleksičke niti od većih jedinica. Sve drugo određeno je svojstvima leksičkih jedinica.

Za razliku od pravila frazne strukture koja su suvišna, čini se da su transformacije (ili njima istovrijedni uređaji) nužne, bilo kao operacije za oblikovanje derivacija ili kao relacije među prikazima. Zato transformacije postoje i u teoriji načela i parametara i u minimalističkom programu, ali samo kao načela univerzalne gramatike koja se primjenjuju na proizvoljne izraze. Već početkom 1960-ih godina složene se rečenice nisu izvodile transformacijama uvrštavanja iz prostih rečenica, već je taj posao prebačen na pravila frazne strukture.[37] Istodobno je postalo jasno i da se niječne, upitne i imperativne rečenice ne mogu izvoditi iz istih polaznih struktura kao izjavne rečenice i da se

[34] U (8) izabran je poredak tipičan za jezike u kojima glava skupine dolazi na početku (engl. *head-initial languages*).

[35] Više o minimalističkoj teoriji frazne strukture vidjeti: Chomsky, 1995, 241 — 249.

[36] Nazivi operacija navode se u imperativu jer se one shvaćaju kao naputci u algoritmu za proizvođenje izraza.

[37] Drugim riječima, rekurzivnost koja je u ranoj teoriji bila svojstvo transformacijske sastavnice prenesena je u sastavnicu frazne strukture. Usp. Katz & Postal, 1964.

svaka upitna, niječna i imperativna transformacija može zamijeniti fakultativnim konstituentom u polaznoj strukturi.[38] Također je ubrzo utvrđeno da ni dubinska struktura pasivnih rečenica ne može biti ista kao ona aktivnih rečenica. Krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih uvidjelo se da se ni koreferencijski odnosi među imenskim skupinama ne mogu opisivati transformacijski, tj. da zamjenice nisu uvedene transformacijama na mjesto „punih" imenskih skupina, već da moraju kao takve biti prisutne već u polaznoj strukturi.[39] Tako su transformacije svedene na pomicanja, poništavanja i možda (u posebnim slučajevima) unošenje novih jedinica. Na njih se u teoriji načela i parametara gleda kao na pojedinačne ostvaraje opće operacije pogodi α, gdje α označuje proizvoljnu kategoriju.[40] Najvažniji slučaj toga općega načela, operacija pomakni formulirana je tako da iza sebe na mjestu s kojega je α pomaknuto ostavlja trag koji se od α razlikuje samo time što nije glasovno ostvaren. Tako pravilo pomakni α stvara lance (engl. *chain*) kojima je čelo (engl. *head*) pomaknuti konstituent, a začelje (engl. *foot*) trag na polaznom položaju.[41]

U teoriji načela i parametara i minimalističkom pristupu opisne se tvrdnje dijele u dvije skupine: one koje su iste za sve jezike i one koje su specifične za dani jezik. Prvu skupinu čine načela (od kojih neka dopuštaju parametarsku varijaciju), a drugu određenja vrijednosti pojedinih parametara. Parametarska je varijacija strogo ograničena. U minimalizmu se smatra da za izračun između rječnika i LF postoji samo jedan računski sustav.

[38] Usp. R. B. Lees, 1960, E. S. Klima, 1964. i Katz & Postal, 1964.

[39] Usp. R. S. Jackendoff, 1972. i T. Wasow, 1979.

[40] Usp. H. Lasnik & M. Saito, 1984. i 1992. Drugim riječima, načelno se može učiniti bilo što bilo s čim, a što se stvarno s čime može učiniti određeno je drugim općim načelima i vrlo je strogo ograničeno.

[41] Postoje lanci i s više od dviju spona (engl. *link*) jer tzv. dalekometno pomicanje označuje obično niz kraćih skokova zbog ograničenja lokalnosti koja vrijede za pomicanje pa stoga lanac osim čela i začelja sadržava i posredne tragove.

Na nekom se mjestu izračun grana jer operacija koja je nazvana izreci (engl. *Spell-Out*) izdvaja ono što je važno za izgovor i time započinje izračun glasovnoga oblika koji je odvojen od daljnjega izračuna LF. Dio derivacije prije grananja zove se vidljivim jer su njegovi rezultati dostupni opažanju, a dio iza grananja do LF nevidljivim. Smatra se da su jezici na LF razini vrlo slični i da ne postoje parametri koji dopuštaju varijaciju u logičkim prikazima jer nevidljivi dio derivacije nije dostupan govornikovoj svijesti i on ne bi mogao izabrati jednu od ponuđenih vrijednosti. Stoga razlike među jezicima na LF razini moraju biti posljedica izbora parametarskih vrijednosti u vidljivome dijelu ili u rječniku. Parametarska je varijacija moguća u rječničkim obilježjima[42] i glede toga kada se derivacija grana prema PF.[43] Na PF razini sve je dostupno opažanju i tu su moguće razlike među jezicima, ali unutar granica određenih načelima univerzalne fonetike (i morfologije).

Načela se u teoriji načela i parametara dijele u dvije skupine: ona koja služe za izgradnju derivacija i ona koja određuju oblik i ustrojstvo proizvedenih prikaza (engl. *licensing conditions*). U prvoj su skupini transformacijske operacije i načela lokalnosti i gospodarnosti koja određuju način njihove primjene i njihovo djelovanje. Dva su važna takva načela: uvjet najkraće spone (engl. *Minimal Link Condition*) i načelo posljednjega utočišta (engl. *Last Resort Principle*). Uvjet najkraće spone traži da spone u lancu stvorenom primjenom operacije pomakni budu najkraće moguće, tj. da konstituent koji se pomiče mora biti

[42] U tu skupinu pripada tzv. parametar glave, koji određuje redoslijed glave i njezinih dopuna, npr. dolazi li glagol ispred objekta ili iza njega, tj. je li jezik SVO ili SOV ili VSO i sl.

[43] Na primjer, neki jezici vidljivo pomiču upitne riječi na početak rečenice, a drugi (npr. kineski i japanski) ne. U tim tzv. „in-situ" jezicima upitne su riječi na položaju koji u prvoj skupini jezika zauzima trag pomaknute skupine. Postoje, međutim, dokazi da i u tim jezicima postoji slično pomicanje, ali u nevidljivome dijelu izračuna.

pomaknut na najbliži mogući položaj i da konstituent ne može biti pomaknut na neki položaj ako postoji drugi konstituent koji je tom položaju bliži, a može na njega biti pomaknut. Načelo posljednjega utočišta traži da se operacija pomakni primjenjuje samo kada je nužno, da se provjeri neko obilježje konstituenta (leksičke jedinice) koje ne može biti drukčije provjereno. U minimalističkom su pristupu načela koja određuju način primjene transformacija uključena u formulacije samih operacija (spoji i pomakni) kao njihov dio pa su u prvoj skupini načela ostale samo operacije. Univerzalna je gramatika strukturirana tako da se načela svrstavaju u jezične module koji se zovu teorijama: teorija vezanja, padežna teorija, teorija tematskih relacija (ϑ-teorija) itd. Neki su pojmovi i načela važni u svim modulima. Jedan je od njih i pojam c-komande. Drugi je takav pojam upravljanje. Upravljanje je lokalizirana inačica c-komande i može se definirati kao:

(9)

α upravlja β ako α c-komandira β i ako ne postoji zapreka za β kojom α c-komandira.

Jednostavnije rečeno, α upravlja β samo ako ne postoji γ koje upravlja β, a upravljano je od α (i ako su α i β u istoj maksimalnoj projekciji). Upravljanje je ograničenje lokalnosti među jedinicama u sintaktičkim prikazima. Osim ograničenja lokalnosti i „geometrijskih" svojstava strukturnih opisa, široko je područje primjene i načela gospodarnosti. Osobito je važna uloga načela pune interpretacije, koje onemogućuje pojavu suvišnih simbola u prikazima i suvišne korake u izračunu (derivaciji). To načelo djeluje na objema posredničkim razinama. Ako neki prikaz na PF razini nema senzorno-motoričku interpretaciju (nije snop obilježja), tada on nije prihvatljiv. To vrijedi i za razinu LF, gdje također svaka jedinica u prikazu mora imati jezično neovisnu interpretaciju. Zbog toga načela na LF razini nema npr. prazne

kvantifikacije dopuštene u mnogim logičkim i matematičkim sustavima.[44]

Teorija vezanja bavi se anaforičkim odnosima među imenskim skupinama. Neki su anaforički odnosi nužni, drugi mogući, a treći isključeni, ovisno o vrsti imenskih skupina koje u njih ulaze. Uzmimo, na primjer, rečenice:

(10) *a.* *Ivan voli samo sebe.*
b. *Ivan zna da Marija voli samo sebe.*
c. *Ivan voli samo njega.*
d. *Ivan zna da Marija voli samo njega.*
e. *On voli samo Ivana.*
f. *On zna da Marija voli samo Ivana.*
g. *Ivan voli samo Ivana.*
h. *Ivan zna da Marija voli samo Ivana.*

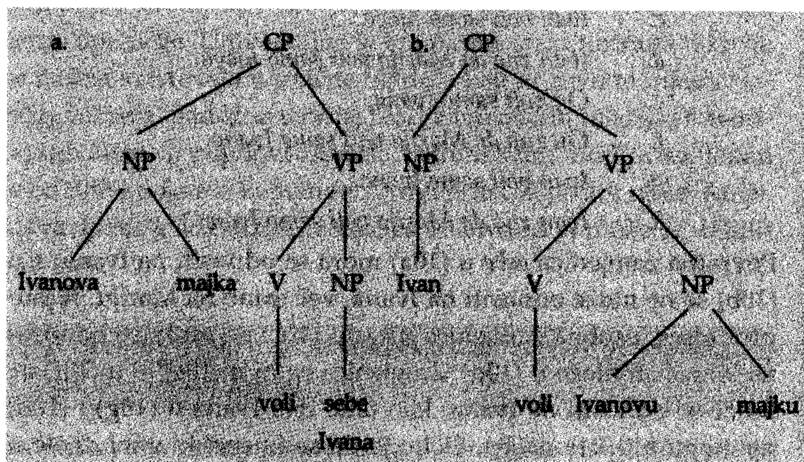
Povratna zamjenica *sebe* u (10a) mora se odnositi na Ivana, a u (10b) se ne može odnositi na Ivana, već samo na Mariju. Nasuprot tome, osobna zamjenica *njega* u (10c) ne može se odnositi na Ivana, ali može u (10d). Zamjenica *on* ni u (10e) ni u (10f) ne može se odnositi na Ivana. Isto tako dva Ivana u (10g) i (10h) ne mogu biti ista osoba. Očito je da se imenski izrazi dijele u tri razreda. Izrazi koji, kao povratne zamjenice, moraju imati antecedent u određenom području zovu se anafore. Izrazi koji, kao osobne zamjenice, mogu biti anaforični, ali im antecedent ne smije biti preblizu, zovu se pronominalni izrazi. Treću skupinu čine tzv. referentni izrazi — kraće r-izrazi — koji ne mogu imati antecedent. Da odnos antecedencije nije linearan odnos pokazuju primjeri:

[44] U većini matematičkih sustava formule oblika $\forall x\ (2 + 2 = 4)$ dopuštene su, pravilno sastavljene formule, ali u prirodnim jezicima takvi izrazi nisu prihvatljivi. Ne vjerujem da će netko, kao pravilnu, prihvatiti rečenicu „Neka ruža čovjek je mrtav".

(11) *a.* *Ivanova majka voli sebe.*
b. *Ivanova majka voli Ivana.*
c. **Ivan voli Ivanovu majku.*

U (11a) povratna zamjenica može se odnositi samo na Ivanovu majku, a nikako na Ivana. U (11b) dva Ivana mogu biti ista osoba, a u (11c) ne mogu. Sve postaje jasno kad se nacrtaju strukturna stabla tih izraza.

(12)

Vidljivo je da za antecedenciju nije važan odnos prethođenja, već odnos c-komande. U (12a) *Ivanova* nije u odnosu c-komande ni sa *sebe* ni s *Ivana* i zato ne može biti koreferentno sa *sebe*, ali može s *Ivana*. *Sebe* je c-komandirano cijelom NP *Ivanova majka* i zato ta NP može biti antecedent od *sebe*. Drugim riječima, antecedent neke imenske skupine može biti samo onaj izraz koji njome c-komandira. Za imenske skupine kojih je antecedent u određenom području kaže se da su vezane u tom području.[45] Imenske skupine koje nisu vezane u tom području

[45] Zato se teorija zove teorija vezanja.

slobodne su. Tradicionalno se smatra da je područje u kojemu anafore moraju biti vezane u hrvatskom jeziku surečenica. Da nije uvijek tako, pokazuje primjer:

(13) *Marija ne razumije Ivanovu brigu o sebi.*

u kojemu se *sebi* može odnositi samo na Ivana, a ne na Mariju iako su u istoj surečenici i *Marija* c-komandira *sebi*. Stoga se u generativnoj gramatici područje vezanja zove kategorija upravljanja i definira se kao:

(14) Kategorija upravljanja za α najmanji je potpuni funkcionalni sklop[46] koji sadržava α i upravljača od α i u kojemu mogu biti zadovoljeni svi uvjeti vezanja.

U (13) je kategorija upravljanja za anaforu *sebi* imenska skupina *Ivanovu brigu o sebi* jer sadržava i njezina upravljača (*brigu*) i potencijalnoga vezača (*Ivanovu*). Sada se načela teorije vezanja mogu formulirati ovako:

A. Ako je α anafora, poveži je referencijski s c-komandirajućom skupinom u njezinoj kategoriji upravljanja.
B. Ako je α pronominalan izraz, razluči ga referencijski sa svim c-komandirajućim skupinama u njegovoj kategoriji upravljanja.
C. Ako je α r-izraz, razluči ga referencijski od svih c-komandirajućih skupina.

Načela teorije vezanja primjenjuju se na LF razini.[47]

Teorija tematskih relacija ili kraće ϑ-teorija pojavila se krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina.[48] Tematskim relacijama ili ϑ-ulogama zovemo semantičke funkcije kao što su

[46] Potpuni je funkcionalni sklop (engl. *complete functional complex*) projekcija koja sadržava sve gramatičke funkcije sukladne s njezinom glavom.
[47] Smatra se da načela nisu jako stroga i da različiti izvangramatički (pragmatički) činitelji mogu uzrokovati njihovo kršenje.
[48] Vidjeti: R. S. Jackendoff, 1972.

agent (vršitelj), tema (trpitelj), cilj, izvor i sl. Pretpostavlja se da postoji konačan skup tematskih relacija iz kojega različite glave (glagoli) uzimaju nekoliko uloga i pridružuju ih svojim sintaktičkim argumentima tako da svaki argument dobije neku ulogu. Izabrane uloge dio su leksičkoga unoska glave i čine njezinu argumentnu strukturu.[49] U teoriji načela i parametara ϑ-uloge pridružuju se na razini D-strukture, a podudarnost između argumentne strukture glave i njezinih sintaktičkih argumenata osigurana je središnjim načelom ϑ-teorije:

(15) ϑ-kriterij
Svaki argument mora imati jednu i samo jednu ϑ-ulogu i svaka ϑ-uloga mora biti pridružena nekom argumentu.

U minimalističkom pristupu ϑ-kriterij nije neovisno načelo, već automatska posljedica općenitijega načela pune interpretacije.

Neki jezici imaju morfološke padeže, u drugima su oni tek djelomice ostvareni, a u trećima ih uopće nema. Pretpostavlja se da je to samo površinska razlika među jezicima i da u svim jezicima imenske skupine uvijek imaju apstraktne sintaktičke Padeže.[50] U nominativno-akuzativnim jezicima subjektu finitne rečenice pridružuje se nominativni Padež, objektu prijelaznoga glagola akuzativni Padež, a objektu prijedloga ili posljeloga kosi Padež. Osnovne su ideje padežne teorije proizišle iz proučavanja razdiobe glasovno ostvarenih imenskih skupina. Uvidjelo se da se razdioba imenskih skupina može uspješno opisati ako se pretpostavi da je svakoj glasovno ostvarenoj NP pridružen neki Padež, tj. da je Padež preduvjet za glasovno

[49] Više o ustrojstvu argumentne strukture vidjeti u J. Grimshaw, 1990.
[50] Da bi se apstraktni Padež razlikovao od morfološkoga padeža, piše se uvijek velikim slovom.

ostvarenje.[51] Taj je uvjet središnje načelo padežne teorije i zove se padežni filtar.[52]

(16) Padežni filtar
Svakoj glasovno ostvarenoj NP mora biti pridružen (apstraktni) padež.

Pridruživači su Padeža leksičke glave. Imenska skupina može dobiti Padež samo ako je upravljana glavom koja ima svojstvo pridruživača Padeža. Osim odnosa upravljanja, u nekim je jezicima za pridruživanje Padeža nužno da pridruživač Padeža i imenska skupina budu međusobno priložni (susljedni). Padežni je filtar uveden kao morfološko ograničenje, ali je vrlo brzo njegova morfologičnost dovedena u pitanje činjenicom da i neke prazne kategorije moraju biti padežno označene. Isto je tako uočeno da postoji velika sličnost između padežnoga filtra i ϑ-kriterija jer svaka NP može imati samo jedan Padež kao što svaki argument može imati samo jednu ϑ-ulogu. Da bi uklonio tu zalihost i riješio prvi problem, Chomsky (1985) je proširio ϑ-kriterij tako da obuhvati i padežni filtar. Prema tom prijedlogu bitno je obilježje argumentnost, a ne glasovna ostvarenost. Padežni je filtar pretvoren u uvjet „vidljivosti". Argumenti, da bi bili vidljivi za tematsko označavanje na razini logičke forme moraju

[51] Prvi je to predložio Jean-Roger Vergnaud. Vidjeti: Lasnik & Uriagereka, 1988, 9. i Chomsky, 1995, 111.
[52] Smatra se obično da je upravo padežni filtar uzrok pomicanju dubinskoga objekta u pasivnim rečenicama na položaj subjekta. Najčešće se to objašnjava time da je glagol pasivizacijom postao neutralizirani glagolski pridjev koji je izgubio sposobnost pridruživanja subjektne tematske uloge (agenta) i akuzativnoga Padeža i stoga se objektna NP, da bi dobila Padež, mora pomaknuti na položaj subjekta koji je tematski prazan i na kojemu joj se može pridružiti nominativni Padež. Baker & Johnson & Roberts (1989) tvrde pak da je pasivni morfem zapravo argument glagola koji prima na sebe subjektnu tematsku ulogu i akuzativni Padež i stoga je akuzativni Padež nedostupan objektnoj NP.

imati Padež. Onim argumentima koji nemaju Padež ne može biti pridružena nikakva ϑ-uloga i oni krše ϑ-kriterij koji je uvjet pravilne sastavljenosti na razini LF. U minimalističkoj teoriji ni ϑ-kriterij ni padežni filtar nisu više neovisna načela, već slijede automatski iz općenitijega načela pune interpretacije.

Literatura

Abraham, W. & R. Binnick, eds., *Generative Semantik*, Athenäum Verlag, Frankfurt/M., 1972.

Adger, D., *Core Syintax: A Minimalist Approach*, Oxford University Press, Oxford, 2003.

Aoun, J., *A Grammar of Anaphora*, The MIT Press, Cambridge, MA, 1985.

Aoun, J. & D., Sportiche, *On the Formal Theory of Government*, The Linguistic Review, 1983, 3, str. 211 — 235.

Aoun, J. & J. - H. A. Li, *Syntax of Scope*, The MIT Press, Cambridge, MA, 1993.

Aronoff, M., *Word Formation in Generative Grammar*, The MIT Press, Cambridge, MA, 1976.

Bach, E., *Syntactic Theory*, Holt, Rinehart & Winston, New York, 1974.

Bach, E. & R. T. Harms, eds., *Universals in Linguistic Theory*, Holt, Rinehart & Winston, New York, 1968.

Baker, M. & K., Johnson & I. Roberts, *Passive Arguments Raised*, Linguistic Inquiry, 1989, 20, str. 219 — 251.

Baltin, M., *A Landing Site Theory of Movement Rules*, Linguistic Inquiry, 1982, 13, str. 1 — 38.

Belletti, A. & L. Brandi & L. Rizzi, eds., *Theory of Markedness in Generative Grammar*, Scuola Normale Superiore di Pisa, Pisa, 1981.

Bever, T. & J. J. Katz & D. T. Langendoen, eds., *An Integrated Theory of Linguistic Ability*, Thomas Y. Crowell Co., New York, 1976.

Bloomfield, L., *A Set of Postulates for the Science of Language*, Language, 1926, 2, str. 153 — 164.
Language, Holt, Rinehart & Winston, New York, 1933.
Linguistic Aspects of Science, Chicago, University Press, Chicago, 1939.

Borer, H., *Parametric Syntax*, Foris, Dordrecht, 1984.

Bowers, J. S., *The Theory of Grammatical Relations*, Cornell University Press, Ithaca, 1981.

Brame, M., *Base Generated Syntax*, Noit Amrofer, Seattle, 1978.

Brody, M., *On Contextual Definitions and the Role of Chains*, Linguistic Inquiry, 1984, 15, str. 355 — 380.

On the Complementary Distribution of Empty Categories, Linguistic Inquiry, 1985, 16, str. 505 — 546.

Bromberger, S. & M. Halle, *Why Phonology Is Different*, Linguistic Inquiry, 1989, 20, str. 51 — 70.

Chomsky, N., *The Logical Structure of Linguistic Theory*, Plenum Press, New York, 1975, (1955).

Syntactic Structures, Mouton, The Hague, 1957.

Aspects of the Theory of Syntax, The MIT Press, Cambridge, MA, 1965.

Cartesian Linguistics, Harper & Row, New York, 1966.

Language and Mind, Harcourt, New York, 1968.

Studies on Semantics in Generative Grammar, Mouton, The Hague, 1972.

Conditions on Transformations, u: S. R. Anderson & P. Kiparsky, eds., *A Festschrift for Morris Halle*, Holt, Rinehart & Winston, New York, 1973, str. 232 — 286.

Questions of Form and Interpretation, Linguistic Analysis, 1975, 1, str. 75 — 109.

Reflections on Language, Pantheon Books, New York, 1975a.

Language and Responsibility, The Harvester Press, Sussex, 1979.

Rules and Representations, Basil Blackwell, Oxford, 1980.

Lectures on Government and Binding, Foris, Dordrecht, 1981.

Some Concepts and Consequences of the Theory of Government and Binding, The MIT Press, Cambridge, MA, 1982.

Knowledge of Language Its Nature, Origin and Use, Praeger, New York, 1985.

Barriers, The MIT Press, Cambridge, MA, 1986.

The Minimalist Program, The MIT Press, Cambridge, MA, 1995.

Minimalist Inquiries: the Framework, rukopis, MIT, 1998.

Chomsky, N. & M. Halle, *The Sound Pattern of English*, Harper & Row, New York, 1968.

Chomsky, N. & H. Lasnik, *Filters and control*, Linguistic Inquiry, 1977, 8, str. 425 — 504.

Cinque, G., *Teoria linguistica e sintassi italiana*, Il Mulino, Bologna, 1991.

Types of Ā-Dependencies, The MIT Press, Cambridge, MA, 1990.

Cole, R. W., ed., *Current Issues in Linguistic Theory*, Indiana University Press, Bloomington, 1977.

Culicover, P. W., *Syntax*, Academic Press, New York, 1976.

Culicover, P. W. & T. Wasow & A. Akmajian, eds., *Formal Syntax*, Academic Press, New York, 1977.

Davidson, D. & G. Harman, eds., *Semantics of Natural Language*, D. Reidel, Dordrecht, 1972.

Davis, P. W., *Modern Theories of Language*, Prentice-Hall, Englewood Cliffs, 1973.

Diesing, M., *Indefinites*, The MIT Press, Cambridge, MA, 1992.

D'Introno, F., *Sintaxis generative del espanol: evolucion y analisis*, Catedra, Madrid, 2001.

Dowty, D. R. & R. E. Wall & S. Peters, *Introduction to Montague Semantics*, D. Reidel, Dordrecht, 1981.

Emonds, J., *A Transformational Approach to Syntax*, Academic Press, New York, 1976.

A Unified Theory of Syntactic Categories, Foris, Dordrecht, 1985.

Engdahl, E., *Parasitic Gaps*, Linguistics and Philosophy, 1983, 6, str. 5 — 34.

Fanselow, G. & S. Felix, *Sprachteorie*, Francke Verlag, Tübingen, 1999.

Fiengo, R., *Surface Structure: The Interface of Autonomous Components*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1980.

Fiengo, R. & H. Lasnik, *Some Issues in the Theory of Transformations*, Linguistic Inquiry, 1976, 7, str. 182 — 192.

Fiengo, R. & R. May, *Indices and Identity*, The MIT Press, Cambridge, MA, 1994.

Fillmore, C. J. & D. T. Langendoen, eds., *Studies in Linguistic Semantics*, Holt, Rinehart & Winston, New York, 1971.

Fodor, J. D., *Semantics: Theories of Meaning in Generative Grammar*, Thomas Y. Crowell Co., New York, 1977.

Freidin, R., *Foundations of Generative Syntax*, The MIT Press, Cambridge, MA, 1992.

Gazdar, G. & E. Klein & G. Pullum & I. Sag, *Generalized Phrase Structure Grammar*, Basil Blackwell, Oxford, 1985.

Golden, M., *O jeziku in jezikoslovju*, Filozofska fakulteta, Ljubljana, 1996.

Grimshaw, J., *Argument Structure*, The MIT Press, Cambridge, MA, 1990.

Hale, K. & S. J. Keyser, eds., *The View from Building 20*, The MIT Press, Cambridge, MA, 1993.

Harman, G. ed., *On Noam Chomsky: Critical Essays*, Anchor Books, New York, 1974.

Harris, Z. S., *Morpheme Alternants in Linguistic Analysis*, Language, 1942, 18, str. 169 — 180. i u: Joos, ed., str. 109 — 115.
From Morpheme to Utterance, Language, 1946, 22, str. 161 — 183. i u: Joos, ed., str. 142 — 153.
(Methods in) Structural Linguistics, The University of Chicago Press, Chicago, 1951.
Discourse Analysis, Language, 28, str. 1 — 30. i u: Katz & Fodor, eds., 1952, str. 355 — 383.
Co-Occurrence and Transformation in Linguistic Structure, Language 1957, 33, str. 283 — 340. i u: Katz & Fodor, eds., str. 155 — 210.
Transformational Theory, Language, 1965, 41, str. 363 — 401.

Heny, F., ed., *Binding and Filtering*, Croom Helm, London, 1981.

Higginbotham, J., *On Semantics*, Linguistic Inquiry, 1985, 16, str. 547 — 593.

Hill, A. A., ed., *Linguistics Today*, Basic Books, New York, 1969.

Hockett, C. F., *Problems of Morphemic Analysis*, Language, 1947, 23, str. 321 — 343. i u: Joos, ed., str. 229 — 242.
Implications of Bloomfield's Algonquian Studies, Language, 1948, 24, str. 117 — 131. i u: Joos, ed., str. 281 — 289.
A Manual of Phonology, Waverly Press, Baltimore, 1955.
A Course in Modern Linguistics, Macmillan, New York, 1958.

Hornstein, N., *Logic as Grammar*, A Bradford Book, The MIT Press, Cambridge, MA, 1984.

Jackendoff, R., *Semantic Interpretation in Generative Grammar*, The MIT Press, Cambridge, MA, 1972.
X'-Syntax: A Study of Phrase Structure, The MIT Press, Cambridge, MA, 1977.
Semantics and Cognition, The MIT Press, Cambridge, MA, 1983.
The Status of Thematic Relations in Linguistic Theory, Linguistic Inquiry, 1987, 18, str. 369 — 411.
Semantic Structures, The MIT Press, Cambridge, MA, 1990.

Jacobson, P. & G. K. Pullum, eds., *The Nature of Syntactic Representation*, D. Reidel, Dordrecht, 1982.

Johnson, K., *Clausal Gerunds, the ECP, and Government*, Linguistic Inquiry, 1988, 19, str. 583 — 609.

Joos, M., ed., *Readings in Linguistics*, The University of Chicago Press, Chicago, 1957.

Katz, J. J. & J. A. Fodor, eds., *The Structure of Language*, Prentice-Hall, Englewood Cliffs, 1964.

Katz, J. J. & P. M. Postal., *An Integrated Theory of Linguistic Descriptions*, The MIT Press, Cambridge, MA, 1964.

Kayne, R., *Connectedness and Binary Branching*, Foris, Dordrecht, 1984.
The Antisymetry of Syntax, The MIT Press, Cambridge, MA, 1994.
Parameters and Universals, Oxford University Press, Oxford, 2000.

Klima, E. S. *Negation in English*, u: J. J. Katz & J. A. Fodor, eds., 1964, str. 246 — 323.

Koopman, H., *The Syntax of Verbs*, Foris, Dordrecht, 1984.

Koopman, H. & D. Sportiche, *Variables and the Bijection Principle*, The Linguistic Review, 1982, 2, str. 139 — 160.

Koster, J., *On Binding and Control*, Linguistic Inquiry, 1984, 15, str. 417 — 459.
Domains and Dynasties, The Radical Autonomy of Syntax, Foris, Dordrecht, 1987.

Kuno, S., *Functional Syntax*, The University of Chicago Press, Chicago, 1987.

Larson, R., *On the Double Objects Construction*, Linguistic Inquiry, 1988, 19, str. 335 — 391.

Lasnik, H., *Minimalist Analysis*, Blackwell, Oxford, 2000.

Lasnik, H. & M. Saito, *Move α: Conditions on Its Application and Output*, The MIT Press, Cambridge, MA, 1992.

Lasnik, H. & J. Uriagereka, *A Course in GB Syntax: Lectures on Binding and Empty Categories*, The MIT Press, Cambridge, MA, 1988.

Lasnik, H. & J. Uriagereka with C. Boeckx, *A Course in Minimalist Syntax: Foundations and Prospects*, Blackwell, Oxford, 2005.

Lees, R. B., *The Grammar of English Nominalizations*, Mouton, The Hague, 1960.

Levin, B. & M. Rappaport Hovav, *Unaccusativity: At the Syntax-Lexical Semantics Interface*, The MIT Press, Cambridge, MA, 1995.

Lorenzo, G. & V. M. Longa, *Introduction a la syntaxis generativa: La teoria de Principios y Parametros en evolucion*, Alianza Editorial, Madrid, 1996.

Manzini, M. R., *On Control and Control Theory*, Linguistic Inquiry, 1983, 14, str. 421 — 446.

On Control and Binding Theory, Proceedings of NELS, 1985, 16, str. 322 — 337.

Locality: A Theory and Some of Its Empirical Consequences, The MIT Press, Cambridge, MA, 1992.

Marantz, A., *On the Nature of Grammatical Relations*, The MIT Press, Cambridge, MA, 1984.

May, R., *Logical Form: Its Structure and Derivation*, The MIT Press, Cambridge, MA, 1985.

May, R. & J. Koster, eds., *Levels of Syntactic Representation*, Foris, Dordrecht, 1981.

McCawley, J., *English as a VSO Language*, Language, 1970, 46, str. 286 — 299.

Adverbs, Vowels, and Other Objects of Wonder, The University od Chicago Press, Chicago, 1979.

Everything that Linguists have always Wanted to Know about Logic but were ashamed to ask, Basil Blackwell, Oxford, 1981.

Thirty Million Theories of Grammar, Croom Helm, London, 1982.

The Syntactic Phenomena of English, The University of Chicago Press, Chicago, 1988.

Mihaljević, M., *Generativna sintaksa i semantika*, Hrvatsko filološko društvo, Zagreb, 1998.

Montague, R., *Formal Philosophy: Selected Papers of Richard Montague*, Yale University Press, New Haven, 1974.

Newmeyer, F. J., *Linguistic Theory in America: Second Edition*, Academic Press, New York, 1986.

Ouhalla, J., *Introducing Transformational Grammar: From Principles and Parameters to Minimalism*, Edward Arnold, London, 1996.

Pollock, J.-Y., *Verb Movement, Universal Grammar, and the Structure of IP*, Linguistic Inquiry, 1989, 20, str. 365 — 424.

Postal, P. M., *On Raising: One Rule of English Grammar and Its Theoretical Implications*, The MIT Press, Cambridge, MA, 1974.

Quicoli, A. C., *The Structure of Complementation*, E. Story-Scientia, Ghent, 1982.

Radford, A., *Syntax: A Minimalist Introduction*, Cambridge University Press, Cambridge, 1997.

Minimalist Syntax, Cambridge University Press, Cambridge, 2004.

Randall, H., *Minimalist Syntax*, Blackwell, Oxford, 2003.

Reinhart, T., *Definite NP Anaphora and C-Command Domains*, Linguistic Inquiry, 1981, (1976), 12, str. 605 — 636.

Correference and Bound Anaphora, A Restatement of the Anaphora Questions, Linguistics and Philosophy, 1983, 6, str. 47 — 88.

Riemsdijk, H. van & E. Williams, *NP-structure*, The Linguistic Review, 1981, 1, str. 171 — 217.

Rizzi, L., *Relativized Minimality*, The MIT Press, Cambridge, MA, 1990.

Ross, J. R., *Infinite Syntax!* Ablex, Norwood, N.J., 1986.

Sells, P., *Lectures on Contemporary Syntactic Theories*, Ventura Hall, CSLI, Stanford, CA, 1985.

Smith, N., Chomsky, *Ideas and Ideals*, Cambridge University Press, Cambridge, 1999.

Sportiche, D., *Remarks on Crossover*, Linguistic Inquiry, 1985, 16, str. 460 — 469.

Stowell, T., *Subjects across Categories*, The Linguistic Review, 1983, 2, str. 285 — 312.

Uriagereka, J., *Ryme and Reason*, The MIT Press, Cambridge MA, 1998.

Wasow, T., *Anaphora in Generative Grammar*, E. Story-Scientia, Ghent, 1979.

Wexler, K. & P. W. Culicover, *Formal Principles of Language Acquisition*, The MIT Press, Cambridge, MA, 1980.

Williams, E., *Predication*, Linguistic Inquiry, 1980, 11, str. 203 — 238.
The NP Cycle, Linguistic Inquiry, 1982, 13, str. 277 — 295.
The Anaphoric Nature of ϑ-roles, Linguistic Inquiry, 1989, 20, str. 425 — 456.
Thematic Structure in Syntax, The MIT Press, Cambridge, MA, 1994.

DIETER W. HALWACHS

SOCIOLINGVISTIKA

Sociolingvistika je - kao što joj samo ime govori - međustrukovna disciplina, i sadržajno i metodički između sociologije i lingvistike[1]: sadržajno jer se jezik primarno smatra socijalnim fenomenom, odnosno sociokulturnim odrazom, a metodički na temelju visokog vrednovanja empirije, odnosno činjenice da je jezična stvarnost određene zajednice govornika temelj svakoga sociolingvističkog istraživanja.

POVIJEST ZNANOSTI

Povezanost jezika i društva, a time i znanosti o jeziku ili, bolje, lingvistike i sociologije nije nova spoznaja našeg stoljeća, već se ona neprestano tematizira u različitim znanstvenim disciplinama još od antike.[2] Stvaranje zasebne discipline - sociolingvistike - treba promatrati u svjetlu društveno-političkih promjena u 1960-im i ranim 70-im:

> *Politizacija znanstvene djelatnosti postavila je, prije svega, u tzv. humanističkim i kulturnim znanostima nove zahtjeve o društveno-političkoj važnosti istraživačke*

---

[1] Fasold to potvrđuje činjenicom što sociolingvistiku dijeli na dva velika područja, a to je vidljivo iz naslova dvaju njegovih uvodnih djela: *The Sociolinguistics of Society* (1984) i *The Sociolinguistics of Language* (1990).
[2] Vidjeti o tome, među ostalim, Schlieben-Lange ([3]1991, 15 — 26).

djelatnosti i rezultata istraživanja. Kucnuo je čas da se znanost o jeziku oslobodi atributa prašnjave, povijesno--muzeološki orijentirane znanosti i svoje zatvorene, potpuno teorijski orijentirane egzistencije (pri čemu se, prije svega, mislilo na sistemsku lingvistiku strukturalističkog i generativnog karaktera) te da se uključi u konkretni, suvremeni život jezika u kojem političke, odnosno socijalne dimenzije stoje u prvom planu.

Linke/Nussbaumer/Portmann (1994, str. 294)

Počeci toga razvoja leže u anglo-američkom prostoru, u Velikoj Britaniji i u Sjevernoj Americi (SAD-u i Kanadi).

SOCIOLINGVISTIKA U ENGLESKOJ

Temelji razvoja sociolingvistike u Engleskoj povezani su s J. R. Firthom i londonskim kontekstualizmom. Nasuprot premise sistemske lingvistike koja na jezik gleda kao na homogeni sustav, izoliran od djelovanja i socijalnih varijabli, jezične teorije Londonske škole temelje se na situacijskom kontekstu, uporabi jezika u konkretnim situacijama, čime aspekt djelovanja jezika postaje predmetom istraživanja, a time se uključuje i u stvaranje teorije.[3]

Za razvoj sociolingvistike, i to ne samo u Engleskoj, važna su nadalje i istraživanja B. Bernsteina[4], koji je djelovao na London School of Linguistics (Londonskoj lingvističkoj školi). U svojim „socijalizacijsko-teoretskim radovima, koji su nastali u relativnoj udaljenosti od lingvistike" (Schlieben-Lange, 1991, str. 46) Bernstein razlikuje dva oblika jezične uporabe koji su rezultat različitih socioekonomskih prilika. Takozvanom ograničenom kodu

[3] Taj razvoj inicirao je antropolog Malinowski u svojim posebnim jezičnim interpretacijama u *Coral Gardens and Their Magic II*, 1935. O londonskom kontekstualizmu vidjeti: Firth, 1957.

[4] Iscrpni prikaz Bernsteinovih radova pruža djelo u tri sveska *Class, Codes, and Control* (Bernstein, 1971 — 1975).

(*restricted code*) radničkog staleža suprotstavlja se razrađeni kod (*elaborated code*) srednjeg staleža, pri čemu oba koda odražavaju sustav uloga i vrijednosnu orijentaciju svojih korisnika. Oba se oblika jezične uporabe razlikuju u eksplicitnosti, gramatičkoj korektnosti i argumentativnoj strukturi. Ona se pak očituje u različitom sastavu i opsegu leksikona, u stupnju različnosti biranja riječi i u specifičnim sintaktičkim strukturama, pri čemu se razrađeni kod smatra nadređenim. Na temelju te procjene Bernsteinova se teorija naziva i hipotezom deficita.[5]

Zaključci temeljeni na recepciji Bernsteina šezdesetih godina 20. stoljeća, kojima su pogrešno izjednačeni jezik i mišljenje i tako postulirana duhovna nadmoć govornika razrađenoga koda, kratko su se vrijeme primjenjivali u obrazovnoj politici kako u SAD-u tako i u Europi, pri čemu središnja misao otprilike glasi: Socijalni uspon pripadnika nižih socijalnih slojeva i zapošljavanje na mjesta kvalificiranih radnika — a to je primarni cilj ove prije svega ekonomskim razlozima obilježene obrazovne inicijative — moguće je samo ako pripadnici nižih slojeva usvoje razrađeni kod, ako dakle nadvladaju jezičnu zapreku prema srednjem sloju i tako postignu viši stupanj naobrazbe. Razvojni programi utemeljeni na tim razmišljanjima, inicirani prije svega u SAD-u, nisu postignuli očekivani uspjeh.

Bernsteinove teorije i recepcija intenzivirana pokušajima primjene svraćaju pozornost jezikoslovlja, ali i drugih znanstvenih disciplina, na sociolingvistiku koja se tako počela razvijati kao samostalna jezikoslovna disciplina.[6]

[5] U svojim ranim radovima Bernstein umjesto pojmova „ograničen" i „razrađen" rabi manje iscrpnu dihotomiju „javan : formalan".

[6] I u Njemačkoj je razvoj sociolingvistike povezan s recepcijom Bernsteina u sklopu obrazovno-političkih razmišljanja i diskusija šezdesetih i sedamdesetih godina 20. stoljeća. U vezi s time spominju se radovi Oevermanna (1970) i Ammona (1972).

Temelj razvoja sociolingvistike u SAD-u i u Kanadi su s jedne strane (etno)lingvistička istraživanja pod utjecajem Boasa i Sapira, koji naglašavaju usku povezanost između jezika i kulture, kao i Pikeova tagmemika; Pike jezične fenomene vidi tijesno povezane s općim sustavima djelovanja.[7] Izvan glavnog pravca sjevernoameričke lingvistike pedesetih godina, sistemske lingvistike, odnosno transformacijske gramatike, nastaju radovi primjerice Weinreicha (1953) i Haugena (1953), koji na empirijskoj osnovi, među ostalim, opisuju jezičnu realnost pojedinih (bilingvalnih) skupina govornika.

Iz rasprava s glavnim pravcem, transformacijskom gramatikom koja idealizira (homogeni jezični sustav, idealni govornik-slušač) i čiji je pojam performancije u suprotnosti s empirijskim nalazima i jezičnom stvarnošću u različitim (bilingvalnim) jezičnim zajednicama počinje se razvijati moderna sjevernoamerička sociolingvistika. U tom je smislu bila poticajna sociološka tradicija s visokim empirijskim standardom, bilingvalna jezična stvarnost u useljeničkim zemljama SAD-u i u Kanadi, politička situacija u SAD-u, program Kennedyjeve administracije protiv siromaštva koji je potpomagao sociolingvistička istraživanja zaradi mobilizacije obrazovnih rezervi. U naznačenoj znanstvenoj i političkoj okolini razvila su se tri sociolingvistička pravca ili, bolje, tri skupine empirijski utemeljenih studija, i to:

— istraživanje bilingvilizma/diglosije
— istraživanje gradskoga govora
— etnografija komunikacije.

7 Vidjeti, među ostalim Pike (1967).

Na početku istraživanja o bilingvizmu koje u ovom kontekstu možemo, kao i ostala dva, obraditi samo egzemplarno i u skicama, valja spomenuti Fergusonovu raspravu *Diglossia* (1959). Pojmom diglosija Ferguson naziva stabilnu situaciju između dviju varijanti ili varijantnih snopova jednog jezika: takozvanoj niskoj varijanti (*low variety*), koju on određuje kao primarne dijalekte jezika (mogu obuhvaćati standard ili regionalne standarde), suprotstavljena je visoka varijanta (*high variety*), koja se određuje kao „vrlo raznolika, visoko kodificirana (često gramatički složenija)". Visoka je varijanta sredstvo velikog i uvažavanoga književnog korpusa; predmetom je formalne izobrazbe i rabi se u različite svrhe, u pisanom obliku i u formalnom govoru, ali ne i u svakodnevnom govoru (1959, str. 336). Kao primjeri za diglosijsku situaciju navode se visokonjemački: švicarsko-njemački, visokoarapski: arapske regionalne varijante, katharévusa: dimotikí u Grčkoj, francuski: kreolski na Haitiju.[8]

Pojmom bilingvizam naziva se sposobnost jednog te istog govornika da se naizmjence koristi dvama jezicima ili više njih. Na tom području valja spomenuti dva Fishmanova rada:[9] *Bilingualism in the Barrio* (1968), istraživanje o dvojezičnosti Portorikanaca u New Yorku i *Language Loyalty in the United States* (1966). Posljednja se studija bavi sudbinom jezikâ skupina useljenika između asimilacije i integracije (njemačkoga, francuskog, španjolskog na jugozapadu SAD-a i ukrajinskog); useljenici za-

8 Fishmann (1966) proširuje pojam diglosije na svaku jezičnu situaciju koja se na temelju socijalnih parametara temelji na funkcionalnoj diferencijaciji, za razliku od bilingvizma pod čime razumijeva individualnu dvojezičnost. O opširnoj raspravi o tom proširenju vidjeti Vincenz (1976).

9 Pregled o cjelokupnome Fishmanovu djelu pruža 1989. tiskan cjelokupni svezak *Language and Ethnicity in Minority Sociolinguistic Perspective*. Iscrpnu obradu o *Bilinguality & Bilingualism* daje, među ostalim, Hamers/Blanc, 1989.

državaju svoj kulturni identitet kojega postaju svjesni tek u stranoj okolini, kao manjina.

Ovisno o raznim socijalnim varijablama, u tim skupinama nastaje jezični pomak (*language shift*) ili zadržavanje (*language maintenance*). Pojam jezični pomak označuje gubljenje jezika skupine od treće generacije nakon useljenja, što znači gubljenje dvojezičnosti i asimilacija s većinskim stanovništvom. O zadržavanju jezika govorimo kada se unutar određene zajednice govornika[10] ili manjine zbog pojačane svijesti o identitetu zadržava bilingvizam.

Istraživanje gradskoga govora

Dok su Fishmanove studije znatno pridonijele istraživanju bilingvizma, istraživanje gradskoga govora povezuje se s imenom Labova, ponajprije s dva njegova rada.[11] Sociofonološka studija *The Social Motivation of a Sound Change* (1963) bavi se uporabom jezika u četirima skupinama stanovništva na otoku Martha's Vineyard (Massachussets, SAD). To su stanovnici engleskog podrijetla, portugalski useljenici, Indijanci i ostali naseljenici različitog podrijetla. Labov opisuje različitu realizaciju pojedinih fonema engleskog jezika u različitim skupinama govornika, odnosno u podskupinama govornika diferenciranih prema dobnoj strukturi; izgovorne varijante objašnjava na temelju sociostrukture, socijalnog prestiža pojedinih skupina i

[10] Zajednica govornika odgovara pojmu *linguistic community*, koji se prema Gumperzu (1962, 21) definira: „... A social group ..., held together by frequency of social interaction patterns and set off from the surrounding areas by weaknesses in the lines of communication. Linguistic communities may consist of small groups bound together by face-to-face contact or may cover large regions..."

[11] Iscrpan prikaz Labovih radova pružaju skupljeni članci *Sociolinguistic Patterns* (Labov, 1972).

stajališta prema aktualnom razvoju na otoku, odnosno prijelazu s ribarstva na turizam kao glavni izvor prihoda.

Obuhvatna studija *Social Stratification of English in New York City* (1966) proučava uporabu jezičnih varijabli raznih socijalnih skupina (niža klasa, radna klasa, niža srednja klasa, viša klasa) u različitim govornim situacijama (slobodan način govora, birani način govora, stil predavanja, liste riječi, izgovor minimalnih parova). Najupečatljiviji rezultat jest činjenica da su se predstavnici tzv. niže srednje klase utoliko jače trudili oko prestižne norme predstavnika više srednje klase što su bili svjesniji govorne situacije (stil predavanja), pri čemu je dolazilo i do tzv. hiperkorektnosti; to upućuje na središnje značenje orijentiranosti prema prestižnim jezičnim normama društva ili zajednici govornika.

Korelacija jezičnih fenomena sa sociokulturnim parametrima kako ju je odredio Labov bitno određuje daljnji razvoj sociolingvistike. Naspram Bernsteinove hipoteze deficita, imajući na umu Labovove metode, rezultate i modele objašnjenja, govori se o hipotezi diferencije.[12]

Etnografija komunikacije

Središnje pitanje etnografije komunikacije ili etnografije govora jest pitanje komunikacijske kompetencije koja određuje odnosno usmjerava govornu interakciju unutar neke govorne zajednice. Etnografija komunikacije određuje jezično djelovanje kao događaj uklopljen u interakcijsku situaciju.

[12] O iscrpnom opisu i suprotstavljanju hipoteze deficita i hipoteze diferencije v. Linke/Nussbaumer/Portmann (^{2}1994, 297 — 303). Recepcija „hipoteze diferencije" u Njemačkoj utjecala je i.o. i na *istraživanje jezičnih barijera*, posebno na istraživanje tzv. jezikā gastarbajtera; o tome vidjeti, npr.: Dittmar/Klein, 1975.

Etnografija govora bavi se situacijama i uporabom, obrascima i funkcijama govora kao specifične aktivnosti.

Hymes (1962/1968, str. 101)

Predmet istraživanja jest govorni događaj ili komunikacijski događaj.

Polazište je etnografska raščlamba komunikacijskih navika zajednice u njezinoj sveobuhvatnosti, s određenjem komunikacijskog događaja i njegovih sastavnica, uz pretpostavku da komunikacijsko ponašanje nije neovisno od okolnosti ili implicitnog pitanja. Stoga komunikacijski događaj ima središnje značenje.

Hymes (1964a, str. 13)

Svaki je komunikacijski događaj determiniran razgovornom situacijom koju određuju parametri: sudionici, kanali, kodovi, okolina, oblici, sadržaji, a sastoji se od više govornih činova.[13] Ta trijada ima hijerarhijsku strukturu pri čemu razgovorna situacija determinira komunikacijski događaj, a on pak pojedinačne govorne činove. Zbroj pravila ili pravilnosti, odnosno komunikacijskih konvencija koji definira, uređuje veze među tim trima razinama unutar određene zajednice govornika naziva se komunikacijskom kompetencijom dotične jezične zajednice.

Od pojedinačnih studija etnografije komunikacije koje su u dvama zbornicima dokumentirali autori Gumperz/Hymes (1964. i 1972) valja ukratko spomenuti Blomov i Gumperzov rad (1972) o uporabi jezika u norveškom gradiću u kojemu se uz standardni jezik, bokmål, rabi i lokalni dijalekt. Izmjena standarda i

[13] U toj karakterizaciji u kojoj se *speech events* sastoje od *speech acts*, očituje se veza s Austinovom (1962) i Searleovom (1969) teorijom govornih činova i samim time tijesna povezanost pragmalingvistike i sociolingvistike. Fasold u svojem uvodu u djelo *The Sociolinguistics of Language* (1990) obrađuje lingvističku pragmatiku kao dio sociolingvistike.

dijalekta određena je s jedne strane situacijskim parametrima (mjesto, osobe, teme); s druge se pak strane ta izmjena pojavljuje i neovisna od situacije, pri čemu stilistički faktori utječu na kodno prekljućivanje (*code switch*). U konkretnom primjeru to je činjenica da dijalekt za govornike ima konotaciju prisnosti, a to je još jedan parametar sociolingvističkog istraživanja, stajalište govornikâ prema jezičnim varijantama. Ta dva različita oblika kodnoga prekljućivanja nazivaju se situacijskim prekljućivanjem i metaforičkim prekljućivanjem.[14] Također se razobličuje neslaganje između načina kako pojedine govorne podskupine same sebe određuju i stvarne uporabe jezika u tim podskupinama: tako su studenti koji su zadržali pozitivno stajalište prema lokalnom dijalektu uvjereni da se njime koriste i za vrijeme praznika u zavičaju. Međutim, oni govore oblik vrlo sličan standardu koji sadrži vrlo malo obilježja zavičajnog dijalekta.

Sociolingvistika kao lingvistika varijeteta

Zajedničko je svim dosad određenim sociolingvističkim studijama, školama i pravcima što pri opisu jezika u obzir uzimaju aspekt djelovanja i što pokazuju da zajednice govornika ne rabe homogeni „jezik", nego više sociokulturno determiniranih, jezičnih (uporabnih) oblika ili varijeteta koji se na različitim jezičnim razinama međusobno razlikuju. S tog stajališta sociolingvistiku možemo nazvati lingvistikom varijeteta, a središnje je pitanje u kojoj mjeri sociokulturne varijable utječu na jezično ponašanje određenih zajednica govornika. Središnji je pritom pojam va-

[14] Iscrpnu obradu kodnoga prekljućivanja i dvaju njegovih oblika, zajedno s primjerima iz različitih govornih zajednica, daje Gumperz (1976); pregled o raznim aspektima kodnoga prekljućivanja daju Heller (1988) i Jacobson (1990).

rijeteta koji se definira kao jezična varijanta čija su specifična lingvistička svojstva u suodnosu s izvanjezičnim faktorima, sa specifičnim sociokulturnim varijablama svakog korisnika dotične varijante.

Nadalje se obrađuju modeli varijeteta; s pomoću njih se pojedini jezici, uporaba jezika unutar jezičnih zajednica i uporaba jezika pojedinaca mogu prikazati kao snopovi varijeteta.

Jezik kao polisistem

Polazeći od rezultata empirijskih sociolingvističkih studija, napuštena je predodžba o homogenosti jezičnog sustava u korist dinamičkog pogleda na jezik. Jezik se više ne smatra statičnim, u sebe zatvorenim, homogenim sustavom, već otvorenim, dinamičnim sustavom koji se sastoji od upravo takvih podsustava.

> *Ljudski jezik nije u sebe zatvoren i nužno homogen monosustav. On je jedinstven, kompleksan, fleksibilan, dinamičan polisistem, konglomerat jezikā koji se prema unutra prožimaju u neprekidnom kretanju, a izvana se šire na druge jezike.*
>
> Wandruszka (1981, str. 31)

Svaki se jezični polisistem sastoji od više sociokulturno determiniranih varijeteta koji koreliraju sa socijalnom i/ili prostornom raslojenošću stanovništva nekog jezičnog ili kulturnog prostora. On dakle obuhvaća s jedne strane sociolekte, determinirane socijalnom pripadnošću korisnikâ određenom sloju, i jezike struke ili tehnolekte, svojstvene specifičnim strukama, a s druge strane ponajprije zemljopisno određene dijalekte, odnosno regiolekte: to su (regionalni) razgovorni jezici, nadregionalno govoreni standard i kodificirani standard koji vrijedi najčešće na cijelomu jezičnom ili kulturnom prostoru, a koji se, budući da se rabi u

nastavi, odnosno kao jezik publikacija, može nazvati i školskom normom, odnosno književnim jezikom.[15]

Varijante polisistema razlikuju se na svim lingvističkim razinama; od konvencija izgovora do sekvenci govornih činova mogu se ustanoviti različite uporabne norme. Unutarnji međusobni utjecaj pojedinih varijanti jednako, kao i vanjski suodnos polisistema očituje se u pojavama jezičnoga dodira, koje se opisuju kao interferencije. Jezik nekog kulturnog prostora tako se neprestano mijenja i stoga se može definirati samo kao otvoreni, dinamički sustav.

Jezik kao repertoar

Ako je obilježje polisistema kompleksnost i fleksibilnost jezikâ, onda se višejezičnost, bilo da je specifična za skupinu ili individualna, može opisati kao repertoar.[16] Repertoar svakoga govornika, odnosno jezične zajednice sastoji se od više funkcionalno determiniranih varijeteta ili *dijatipova*.[17]

> *Dijalekti i sociolekti karakteriziraju prostorno ili društveno određene skupine ljudi; dijatipovi su, međutim, funkcionalne jezične varijante u okviru repertoara određenog govornika ili skupine govornika.*
>
> Denison (1969, str. 257)

---

[15] Iscrpan opis, definiciju i diskusiju o osnovnim pojmovima iz sociolingvistike koji se ovdje rabe mogu se pronaći u zborniku *Soziolinguistische Grundbegriffe* autora Ammona, Dittmara i Mattheiera (1987, 200 — 378).

[16] Metaforu *repertoara* rabe, među ostalim, Denison i Gumperz u sklopu istraživanja višejezičnosti i suprotna je *metafori koda* sistemske lingvistike. O tome vidjeti Gumperz (1990) i Denison (1992, kao i 1997).

[17] Pojam dijatip prvi rabi Gregory (1967).

Sa socijalnog i geografskog stajališta dijatipovi nekog repertoara odgovaraju sociolektima, odnosno tehnolektima, kao i dijalektima, regiolektima i standardima jezičnih polisistema. Kao funkcionalne varijante dijatipovi koreliraju sa specifičnim komunikativnim situacijama. Tako se može izvesti uopćen, troslojni model kolektivnih repertoara:[18]

UNUTARNJI SLOJ: BAZILEKT	**Dijatipovi socijalnog mikrokozma (obitelj, uski krug prijatelja ...), neposredne regionalne i socijalne okoline; to su: dijalekti, gradski govor, sociolekti malih skupina.**
MEĐUSLOJ: MEZOLEKT	**Dijatipovi socijalnog makrokozma (poznanici, zanimanje ...), šire geografske i socijalne okoline; to su: regiolekti, tehnolekti, sociolekti velikih skupina.**
VANJSKI SLOJ: AKROLEKT	**Normirani dijatipovi javnosti u širemu kulturnom prostoru (uprava, škola, mediji ...); to su govoreni i kodificirani (= pisani) standard.**

U današnjemu informatičkom sve više umreženom društvu s raznolikim komunikacijskim mogućnostima taj se troslojni model sve više proširuje u četveroslojni. Kao posljedica tehničkih, ekonomskih, kao i političkih i kulturnih interakcija diljem svijeta stvara se poseban rubni sloj koji se sastoji od dijatipova na osnovi engleskog i čiji utjecaj na ostale slojeve u obliku posuđenica neprestano raste.

U Hrvatskoj je teoriju jezičnih dodira utemeljio Rudolf Filipović (1986), a razvio ju je na temelju proučavanja engleskih eleme-

[18] Nazivi unutarnji sloj itd. preuzeti su od Denisona, a bazilekt itd. iz kreolistike. Socijalni mikrokozam, socijalni makrokozam i javnost u širemu kulturnom prostoru odgovaraju određenim grupama-domenama. Fishman (1964, 1965) domenom naziva snop socijalnih situacija kojemu je zajednička određena okolina (= *setting*), specifični odnosi uloga među sudionicima razgovora i tipična tematska područja.

nata u europskim jezicima. Zrinjka Glovacki-Bernardi voditeljica je, pak, projekata o njemačko-hrvatskim jezičnim vezama. Dodirno jezikoslovlje određuje više hrvatskih znanstvenih projekata u kojima se istražuju jezični i kulturni transferi između hrvatskoga i romanskih te slavenskih jezika kao i mađarskoga, turskoga i skandinavskih jezika.

Ovisno o tome koliki broj pojedinačnih dijatipova nekog kolektivnog repertoara možemo pridružiti određenim polisistemima, razlikujemo tri tipa repertoara: jednojezični, dvojezični i višejezični.[19] Pojedinačni dijatipovi jednojezičnih repertoara nazivaju se i registri:

> *Registar je svaki od dijatipskih varijeteta za koji članovi određene govorne zajednice obično smatraju da pripadaju jednom jeziku.*
>
> Denison (1971, str. 158)

Dinamika repertoara

Sistemska dinamika nekog repertoara određena je kako internim procesima tako i — zbog otvorenosti sustava — vanjskim, izvanjezičnim parametrima. Unutar nekog repertoara stoje međusobno prožeti slojevi u neprestanom međudjelovanju što se očituje različitim interferencijama. Smjer međusobnog utjecaja ovisi pritom o statusu pojedinačnih dijatipova specifičnih za dotični sloj.

Ako bazilekt nije jezik izobrazbe niti književni jezik, tada je njegov prestiž izvan, a najčešće i unutar jezične zajednice neznatan pa dominira relativno stabilan akrolekt jer je kodificiran. Govornici izbjegavaju preuzimati elemente iz bazilektalne varijante u međusloj i u vanjski sloj. Katkada se — iako rijetko — ti preuzeti elementi pojavljuju kao „neželjene" interferencije. Češće se,

[19] Primjere za ta tri tipa repertoara vidjeti kod Halwachsa (1993).

međutim, preuzimaju akrolektalne strukture — od pojedinačnih alofona do sintaktičkih obrazaca — u mezolekt i bazilekt. Pravac djelovanja u takvim repertoarima primarno je jednosmjeran, izvana prema unutra.

Što je manja razlika između prestižâ repertoarnih slojeva utoliko je jače međusobno utjecanje, pravac djelovanja je dakle dvosmjeran. Ako su dijatipovi unutarnjeg sloja dio polisistema s kodificiranim standardom — kao što je to često s bilingvalnim skupinama govornika u SAD-u i u Europi — tada bazilektalni elementi češće prodiru u ostale slojeve. Jači utjecaj na dvosmjernost unutarnje dinamike može imati dvojezični školski sustav, odnosno zakonom utvrđena mogućnost da se bazilektalne varijante rabe u javnim domenama. To ne vrijedi samo za bilingvalne jezične zajednice nego i — kao, primjerice, u „njemačkoj" Švicarskoj — za monolingvalne jezične zajednice.

Izvana na repertoar utječe sociokulturna situacijska dinamika. Svaka promjena u govornikovoj društvenoj okolini očituje se najčešće i u njegovim komunikacijskim navikama. Tako, primjerice, svaka promjena zanimanja ili radnog mjesta utječe na stjecanje novog tehnolekta ili modifikaciju, odnosno proširenje postojećega. Svaka promjena unutar kruga poznanika ili promjena mjesta, odnosno preseljenje utječu i mijenjaju bazilekt i mezolekt te mogu dovesti do usvajanja novih sociolektalnih, dijalektalnih i regiolektalnih dijatipova.

Budući da svaki pojedinac cijeli život komunicira i interagira, njegova se sociokulturna situacija neprestano mijenja, zbog čega se i njegov jezični repertoar neprestano modificira i proširuje. Tako gledano učenje je jezika trajni proces koji se očituje u dinamici repertoara i, koji se usporedno s razvojem pojedinca zbiva u dvije međusobno prožete faze:

1. usvajanje repertoara: primarna socijalizacija od učenja jezika u ranom djetinjstvu do opće i strukovne izobrazbe (= usvajanje primarnog repertoara);

2. promjena repertoara: promjene i širenja primarnog repertoara na temelju sociokulturne, situacijske dinamike.

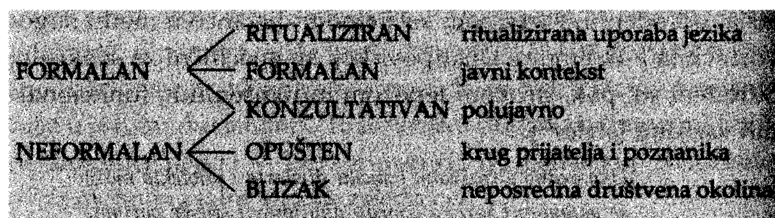
INDIVIDUALNI REPERTOAR I IDENTITET

Kolektivni je repertoar zbroj individualne višejezičnosti neke jezične zajednice. Spomenuta tri sloja repertoara korespondiraju sa skupinom domena, odnosno razredom komunikativnih situacija, određenim različitom socijalnom distancom među sugovornicima i okolinom. Dijatipovi koji su specifični za svaki sloj određeni su, pak, širokom lepezom individualnih, funkcionalnih varijanti (*styles*[20]).

> *Usporedno s razlikom između dijalekta i idiolekta može se ustanoviti razlika između dijatipske i stilske varijante. Dijatip upućuje na konvencionalnu vezu jezičnog varijeteta i zadane situacijske kategorije ili kategorija. Da bi mogli komunicirati bez opasnosti od pogrešnog razumijevanja, članovi jezične zajednice moraju se podvrgnuti dijatipskoj konvenciji jednako tako kao što se moraju podvrgnuti prvotnim jezičnim konvencijama fonoloških, gramatičkih i leksičkih pravila. Međutim, slobodan prostor za individualnu interpretaciju dijatipskih konvencija veći je od slobodnoga prostora u individualnoj primjeni primarnih fonoloških, gramatičkih i leksičkih pravila. [...] Korištenje tim slobodnim prostorom, pa čak i povredu dijatipske konvencije na manje ili više pravilan i u krajnjoj liniji predvidiv način, možemo nazvati stilskom varijantom.*
>
> Denison (1971, str. 159)

[20] Na temelju različite semantike, engleski pojam *style* ne odgovara u cjelini hrvatskom leksemu *stil*. Jednako su teško prevedive oznake za „stilove" koje slijede.

Pojedini stilovi ili stilističke varijante govornika korespondiraju pak na temelju svoje dijatipske korelacije s varijantama polisistema pa se individualni repertoari mogu jednako kao i kolektivni kategorizirati na jednojezične, dvojezične i višejezične tipove repertoara. Na temelju povezanosti koja postoji među varijantama specifičnim za govornike pri kontaktima unutar skupine i razreda komunikacijskih situacija može se izvesti model individualnih repertoara koji se sastoji od pet funkcionalno-situativnih stilova; oni se, pak, mogu sažeti u dvije skupine.[21]

Dva stila formalnog područja odgovaraju akrolektalnim dijatipovima, odnosno standardnim varijetetima. Formalni se stil rabi u javnim službama, u školi, u medijima i u drugim javnim situacijama, dok se ritualizirani ograničava na govorne rituale u domeni religije i crkve, sudstva, kao i na ostale javne ceremonije. Nasuprot formalnom stilu, koji odgovara aktualnomu jezičnom standardu širega jezičnog prostora ili mu se približava, ritualizirani stil sadrži više stereotipnih leksičkih elemenata te dodatno arhaizme iz ranijih, povijesnih razvojnih faza standarda.

Konzultativni stil nekog govornika odgovara ponajprije mezolektalnom regiolektu jezične zajednice, ali sadrži i specifične sociolektalne i tehnolektalne elemente koji koreliraju sa sociokulturnim statusom govornika. Taj se stil rabi u domeni

[21] Sljedeća „stilska" shema odgovara Joosovoj (1961) i temelji se u modificiranom obliku na njegovim funkcionalno-situativnim parametrima. Kriteriji određivanja „dob", „širina shvaćanja" i „odgovornost" (Joos, 1961, 11) ovdje, međutim, nisu preuzeti.

svakodnevice, u kontaktu s ne odveć bliskim, odnosno s nepoznatim poslovnim partnerima: na radnomu mjestu, u kupnji, u slučajnom razgovoru na ulici i u ostalim svakodnevnim situacijama s osobama iz šire društvene okoline.[22] Što je manji stupanj poznanstva među sugovornicima, to je situacija formalnija i utoliko je izraženije približavanje formalnom stilu. Što je, pak, odnos među sugovornicima prisniji, to je situacija neformalnija te je izraženiji opušteni stil. Konzultativni je stil dakle kao javni individualni varijetet svakodnevice prijelazni oblik između formalnog i neformalnog područja.

Opušteni i bliski stil korespondiraju s bazilektalnim dijatipovima kolektivnog repertoara, odnosno s dijalektima i sociolektima malih skupina nekog polisistema. Primarno razlikovno obilježje jest njihova funkcionalno-situativna određenost. Dok se opušteni stil rabi pretežno u krugu prijatelja i poznanika i samim time sadrži — prije svega leksička — obilježja specifična za tu skupinu, bliski je stil individualni varijetet govornika kojim se služi u neposrednoj društvenoj okolini, u razgovoru s djecom, roditeljima, (bračnim) partnerom i djelomice s ostalom užom rodbinom.[23]

Budući da pojedinačne skupine domena pridružene stilovima i kao korespondirajući dijatipovi i varijante polisistema predstavljaju zasebni kontinuum, pojedini su stilovi multifunkcionalni. Tako se — ovisno o temi i odnosu uloga — konzultativni stil rabi i u javnom kontekstu i u krugu prijatelja i poznanika. Obrnuto se pak — što također ovisi o odnosu među komunikacijskim partnerima i o temi razgovora — formalna i opuštena varijanta može rabiti u polujavnom (npr. poslovnom) kontaktu. Također se isprepleću — u određenim okolnostima

[22] S obzirom na to da se u takvim razgovorima radi o razmjeni informacija, Joos (1961) uz termin „konzultativni stil" rabi i „informativni stil".
[23] Iscrpniju obradu „bliskih varijanti" daje Sornig (1985).

— funkcionalna područja kako formalnih varijanata (ritualizirani i formalni stil) tako i obiju neformalnih varijanata (bliski i opušteni stil). To znači da navedeni model prikazuje korelaciju između dva kontinuuma, pri čemu jedan stil primarno, ali ne i isključivo, odgovara jednom razredu komunikativnih situacija. Ta raspodjela implicitno prikazuje i širinu dijatipskih varijacija u individualnom repertoaru, a time i odnose između kontinuuma stila i kontinuuma slojeva kolektivnog repertoara kojemu pripada, a koji se mogu prikazati na sljedeći način. (Istaknuti pojmovi odgovaraju primarnom značenju.)

AKROLEKT — RITUALIZIRAN, FORMALAN, KONZULTATIVAN
MEZOLEKT — FORMALAN, KONZULTATIVAN, OPUŠTEN
BAZILEKT — KONZULTATIVAN, OPUŠTEN, BLIZAK

Individualni repertoar odražava identitet govornika. Neizravna povezanost između stilova i jednoga polisistema ili više njih upućuje na podrijetlo i status govornika u kulturnom veleprostoru. Govornikovu pripadnost skupini određuje korelacija između stilova i dijatipova kolektivnog repertoara. Govornikov položaj unutar jezične zajednice očituje se u specifičnoj varijanci relacije stil - dijatip.

Dakako, osim o dijatipskoj varijanti, status govornika unutar skupine ovisi i o dijatipskoj kompetenciji. U načelu svaki član jezične zajednice može aktivno vladati svim varijantama kolektivnog repertoara. Govornikova pripadnost različitim podskupinama[24] proizlazi iz njegove stvarne, aktivne kompetencije, iz

[24] Valja napomenuti da govornik ili podskupina unutar govorne zajednice osim pet stilova koji se rabe unutar skupine može vladati i drugim varijetetima koji korespondiraju s dijatipovima kolektivnog repertoara drugih govornih zajednica, te tako mogu odgovarati varijantama drugih polisistema. Takvi dodatni varijeteti rabe se u kontaktima među skupinama i, među ostalim, čine temelj međusobnih utjecaja među kolektivnim repertoarima.

stilova kojima se koristi u interakciji i kolektivnih dijatipova koje razumije, ali se njima ne koristi. Na temelju dijatipske kompetencije neku osobu možemo pridružiti, među ostalim, određenom obrazovnom sloju, određenoj profesionalnoj skupini ili pak određenoj društvenoj i zemljopisnoj okolini. Tako individualni repertoar određuje prestiž unutar skupine, odnosno status govornika. Uporaba specifičnih jezičnih varijanti u određenim je prilikama uvijek i samodefinicija govornika, čin kojim očituje vlastiti identitet.

Jezični polisistemi i repertoari odraz su i rezultat društvenih stanja i procesa: prostorni i socijalni parametri unutar širega kulturnog prostora određuju polisistem, kolektivni repertoari odgovaraju komunikacijskim potrebama, a time socijalnim odrednicama skupine ili jezične zajednice; individualni repertoar odražava osobnost govornika te je jednako tako dio njegova identiteta kao što je kolektivni repertoar odraz skupnoga identiteta određene jezične zajednice. Interakcija koja rezultira povezivanjem pojedinaca i/ili skupina, jednako kao i razne društvene promjene, potiče međusobni utjecaj komunikacijskih sustava. Jezik je dakle složen, otvoren i dinamičan sustav, determiniran i utemeljen na sociokulturnim parametrima.

Područje sociolingvistike

Pokušamo li skicirati široko područje modernih sociolingvističkih istraživanja temeljenih na upravo iznesenom pogledu na jezik, možemo načelno razlikovati između makrolingvističkih studija, koje su pretežno sociološki orijentirane, i mikrolingvističkih studija, pretežno orijentiranih lingvistički. Tu je razliku naznačio Fasold (1984. i 1990) razlikujući sociolingvistiku društva i sociolingvistiku jezika.

Mikro-sociolingvistika istražuje na koji način socijalna struktura utječe na govor i na koji način jezični varijeteti i uporabni obrasci koreliraju sa socijalnim atributima poput klase, spola i dobi. S druge pak strane, makro-sociolingvistika proučava što društva rade sa svojim jezicima, odnosno istražuje navike i veze koje uvjetuju funkcionalnu distribuciju jezičnih oblika u društvu, jezični pomak, očuvanje i zamjenu jezika, razgraničenje i interakciju jezičnih zajednica.

Coulmas (1997, str. 2)

U središtu zanimanja sociolingvistike jesu tematska područja kao bilingvizam, odnosno multilingvizam, jezične promjene, jezik i identitet odnosno etnicitet[25], istraživanja o etničkim manjinama u sklopu takozvane (socio)lingvistike manjina i, među ostalim, o spolno određenom jezičnom ponašanju u sklopu tzv. feminističke (socio)lingvistike. Osim toga, sociolingvističke su metode važne kako u istraživanju jezika struke, žargona specifičnih za određene skupine, primjerice jezika političara ili takozvanoga jezika mladih, tako i u kreolistici.[26] Uz to se razvila historijska sociolingvistika, čije je teoretske i metodičke osnove opisao Romaine (1982). Kao posebno se područje razvila i primijenjena sociolingvistika, kojoj je svrha primjena rezultata sociolingvističkih istraživanja u nastavi jezika, posebno u dvojezičnom odgoju, i u jezičnom planiranju koje obuhvaća pitanja kodifikacije i standardizacije književnoga jezika.

[25] O području jezik i identitet, odnosno jezik i etnicitet pišu, među ostalim, LePage/Tabouret-Keller (1985), Fishman (1997), kao i Tabouret-Keller (1997).

[26] U sklopu ovog poglavlja nismo mogli ulaziti u prikaz uloge kreolistike, istraživanja pidžina i kreolskih jezika u razvoju sociolingvistike. O tome valja vidjeti možda najopsežnija izlaganja o sociolingvistici Ammona/Dittmara/Mattheiera (1987. i 1988), kao i Coulmasa (1997 b), koji su iscrpno prikazali ovdje ukratko iznesena tematska područja. Odatle upućujemo na deset dosad izdanih zbornika pod nazivom *Sociolinguistica* (1987 — 1996).

Ovaj sažeti prikaz pokazuje tematsku raznolikost i raznovrsnost suvremene sociolingvistike te odražava i društveno-političku važnost te poddiscipline, bez koje se današnja lingvistika više ne može zamisliti.

S njemačkoga preveo Slađan Turković

LITERATURA

Opširnije podatke o sociolingvističkoj literaturi i pojedinim područjima daju, među ostalim, više puta spominjani zbornici Ammon/Dittmar/ Mattheier (1987. i 1988), kao i Coulmas (1997).

Ammon, U., *Dialekt, soziale Ungleichheit und Schule,* Weinheim, 1972.
Soziolinguistik, Tübingen, 1974.

Ammon, U./Dittmar, N./Mattheier, K. (ur.), *Sociolinguistics. Soziolinguistik. Ein Internationales Handbuch zur Wissenschaft von Sprache und Gesellschaft. Erster Halbband,* Berlin/New York, 1987.
(ur.), *Sociolinguistics. Soziolinguistik. Ein internationales Handbuch zur Wissenschaft von Sprache und Gesellschaft. Zweiter Halbband,* Berlin/New York, 1988.

Appel, R./Muyskens, P., *Language Contact and Bilingualism,* London, 1987.

Ardener, E. (ur.), *Social Anthropology and Language,* London, 1972.

Auer, P./DiLuzio, A., *Interpretive Sociolinguistics,* Tübingen, 1984.

Austin, J. L., *How to Do Things with Words,* London, 1962.

Bernstein, B., *A Public Language: Some Sociological Implications of a Linguistic Form,* u: „British Journal of Sociology" 10, 1959, str. 311 - 326.
Class, Codes, and Control. 3 Volumes, London, 1971 - 1975.

Blom, J. P./Gumperz, J. J., *Social Meaning in Linguistic Structure. Code Switching in Norway,* u: Gumperz/Hymes (ur.), 1972, str. 407 - 434.

Brozović, D., *Standardni jezik,* Zagreb, 1970.

Chambers, J. K., *Sociolinguistic Theory,* Cambridge, 1995.

Clyne, M., *Dynamics of Language Contact,* Cambridge, 2003.

Coulmas, F., *Introduction,* u: Coulmas, F. (ur.), 1997a, str. 1 - 11.
(ur.) *The Handbook of Sociolinguistics,* Oxford, 1997b.

Denison, N., *Sociolinguistics Aspects of Plurilingualism,* u: L. Sturzo (ur.), International Days of Sociolinguistics, Rome, 1969, str. 255 - 278.
Some Observations on Language Variety and Plurilingualism, u: E. Ardener (ur.), 1971, str. 157 - 183.
Endstation Sprachtod? Etappen im Schicksal einer Sprachinsel, u: A. Weiss (ur.), 1992, Dialekte im Wandel, Göppingen, str. 139 - 156.

Language Change in Progress. Variation as it Happens, u: F. Coulmas (ur.), 1997, str. 65 - 80.

Dittmar, N./Klein, W., *Untersuchungen zum Pidgin-Deutsch spanischer und italienischer Arbeiter in der Bundesrepublik,* u: Jahrbuch Deutsch als Fremdsprache, 1, 1973, str. 170 - 194.

Edwards, J., *Multilingualism,* London, 1994.

Fasold, R., *The Sociolinguistics of Society. Introduction to Sociolinguistics.* Volume I, Oxford, 1984.
The Sociolinguistics of Language. Introduction to Sociolinguistics. Volume II, Oxford, 1990.

Ferguson, Ch. A., *Diglossia,* u: „Word" 15, 1959, str. 325 - 340.

Filipović, R., *Teorija jezika u kontaktu,* Zagreb, 1986.

Fill, A. i Mühlhäuser, P. (ur.), *The Ecolinguistic Reader,* London i New York, 2001.

Firth, J. R., *Papers in Linguistics 1934 - 1951,* London, 1957.

Fishman, J. A., *Language Maintenance and Language Shift as a Field of Inquiry,* u: „Linguistics" 9, 1964, str. 32 - 70.
Who Speaks What Language to Whom and When, u: „La Linguistique" 2, 1965, str. 67 - 88.
Language Loyalty in the United States, The Hague, 1966.
Bilingualism With and Without Diglossia; Diglossia With and Without Diglossia, u: „Journal of Social Issues" 23/2, 1967. str. 29 - 38.
Readings in the Sociology of Language, The Hague, (ur.), 1968.
Sociolinguistics. Brief Introduction, Rowley/Mass., 1970.
Language and Ethnicity in Minority Sociolinguistic Perspective, Clevedon, 1989.
Language and Ethnicity. The View Within, u: F. Coulmas (ur.), 1997, str. 327 - 343.

Fishman, J. A./Cooper, R. L./Ma, R., *Bilingualism in the Barrio,* New York, 1968.

Gregory, M., *Aspects of Varieties Differentiation,* u: „Journal of Linguistics", 3, 1967, str. 177 — 197.

Gumperz, J. J., *Types of Linguistic Communities,* u: Language in Social Groups. Selected and Introduced by Anwar S. Dil, Stanford, 1971, str. 114 — 128.

The Sociolinguistic Significance of Code-switching, Berkeley, 1976.
Theory and Method in Pluriglossia. The Interpretive Analysis of Language Use, u: L. Spinozzi Monai (ur.): Aspetti metodologici e teorici nello studio del plurilinguismo nei territori dell' Alpe Adria, Tricesimo, 1990.

Gumperz, J. J./Hymes, D. (ur.), *The Ethnography of Communication*, American Anthropologist 66/6/2, 1964.
(ur.) *Directions in Sociolinguistics. The Ethnography of Communication*, New York, 1972.

Halwachs, D.W., *Polysystem, Repertoire und Identität*, u: „Grazer Linguistische Studien" 39/40, 1993, str. 71 — 90.

Hamers, J. F./Blanc, M. A. H., *Bilinguality & Bilingualism*, Cambridge, 1989.

Haugen, E., *The Norwegian Language in America*. 2 Volumes, Philadelphia, 1953.

Heller, M. (ur.), *Codeswitching. Anthropological and Sociolinguistic Perspectives*, Berlin, 1988.

Hlavac, J., *Second-generation speech: Lexicon, code-switching and morpho-syntax of Croatian-English bilinguals*, Bern, 2003.

Holm, J., *Languages in Contact*, Cambridge, 2004.

Hymes, D., *The Ethnography of Speaking*, u: T. Gladwin/W. Sturtevant (ur.) (1962), Anthropology and Human Behavior, Washington/D.C., str. 13 — 53, također i u: J. A. Fishman (ur.) (1968), str. 99 — 138, 1962/1968.
Towards Ethnographies of Communication. The Analysis of Communicative Events, u: Gumperz/Hymes (ur.), 1964a, str. 1 — 34.
Language in Culture and Society, New York, (ur.),1964b.
Foundations in Sociolinguistics. An Ethnographic Approach, Philadelphia, 1974.
Soziolinguistik. Zur Ethnographie der Kommunikation, Frankfurt/M., 1979.

Jacobson, R., (ur.), *Codeswitching as a Worldwide Phenomenon*, New York, 1990.

Joos, M., *The Five Clocks. A Linguistic Excursion into the Five Styles of English Usage*, New York, 1961.

Krefeld, Th., *Einführung in die Migrationslinguistik*, Tübingen, 2004.

Labov, W., *The Social Motivation of a Sound Change*, u: „Word" 19, 1963, str. 273 — 309.
The Social Stratification of English in New York City, Washington D. C., 1966.
Sociolinguistic Patterns, Philadelphia, 1972.

LePage, R. B./Tabouret-Keller, A., *Acts of Identity. Creole-based Approaches to Ethnicity and Language*, Cambridge, 1985.

Linke, A./Nussbaumer, M./Portmann, P. R., *Studienbuch Linguistik*, Tübingen, 1994.

Löffler, H., *Germanistische Soziolinguistik*, Berlin, 1985.

Malinowski, B., *Coral Gardens and their Magic II*, London, 1935.

Myers-Scotton, C., *Contact Linguistics*, Oxford, 2002.

Pike, K., *Language in Relation to a Unified Theory of the Structure of Human Behavior*, The Hague, 1967.

Piškorec, V., *Deutsches Lehngut in der kajkavisch-kroatischen Mundart von Đurđevec in Kroatien*, Frankfurt am Main i dr., 1997, (Schriften zur deutschen Sprache in Österreich; sv. 22).
(ur.), *Sprachkontakte und Reflexion* (Zagreber Germanistische Beiträge, Beiheft 7), 2004.

Reiher, R. i Kramer, U., (ur.), *Sprache als Mittel von Identifikation und Distanzierung*, Frankfurt am Main i dr., 1998.

Riehl, C. M., *Sprachkontaktforschung. Eine Einführung*, Tübingen, 2004.

Romaine, S., *Socio-Historical Linguistics. Its Status and Methodology*, Cambridge, 1982.
Bilingualism, Oxford, 1989.
Language in Society. An Introduction to Sociolinguistics, Oxford, 1994.

Schlieben-Lange, B., *Soziolinguistik. Eine Einführung*, Stuttgart, 1991.

Searle, J. E., *Speech Acts*, London, 1969.

Sesar, D., *Putovima slavenskih jezika*, Zagreb, 1996.

„Sociolinguistica" 1, *Brennpunkte der Soziolinguistik. Main Issues in Socio-linguistics*. izd. U. Ammon/K. J. Mattheier/P. H. Nelde, Tübingen, 1987.

„Sociolinguistica" 2, Standardisierungsentwicklungen in europäischen Nationalsprachen: Romania, Germania. Standardisation of European

National Languages: Romania, Germania. izd. U. Ammon/K. J. Mattheier/P. H. Nelde, Tübingen, 1988.

„Sociolinguistica" 3, Dialekt und Schule in den europäischen Ländern. Dialects and Schools in European Countries. izd. U. Ammon/K. J. Mattheier/P. H. Nelde, Tübingen, 1989.

„Sociolinguistica" 4, Minderheiten und Sprachkontakt. Minorities and Language Contact. Minorités et contact linguistique. izd. U. Ammon/ K. J. Mattheier/P. H. Nelde, Tübingen, 1990.

„Sociolinguistica" 5, Status und Funktion der Sprachen in der europäischen Gemeinschaft. Status and Function of Languages in the Political Bodies of the European Community. izd. U. Ammon/K. J. Mattheier/P. H. Nelde, Tübingen, 1991.

„Sociolinguistica" 6, Nationalsprachenentstehung in Osteuropa. The Rise of National Languages in Eastern Europe. izd. U. Ammon/K. J. Mattheier/P. H. Nelde, Tübingen, 1992.

„Sociolinguistica" 7, Mehrsprachigkeitskonzepte in den Schulen Europas. Multilingual Concepts in the Schools of Europe. izd. U. Ammon/J. K. Mattheier/P. H. Nelde, Tübingen, 1993.

„Sociolinguistica" 8, English Only? In Europa, in Europe, en Europe, izd. U. Ammon/K. J. Mattheier/P. H. Nelde, Tübingen, 1994.

„Sociolinguistica" 9, Europäische Identität und Sprachenvielfalt. European Identity and Language Diversity. izd. U. Ammon/K. J. Mattheier/P. H. Nelde, Tübingen, 1995.

„Sociolinguistica" 10, Konvergenz und Divergenz von Dialekten in Europa. Convergence and Divergence of Dialects in Europe. izd. U. Ammon/K. J. Mattheier/P. H. Nelde, Tübingen, 1996.

Sornig, K., *Intim-Varianten, Interkulturelle Kommunikation,* u: J. Rehbein (ur.), Tübingen, 1985.

„Strani jezici" X, broj 4, 1981.

Škiljan, D., *Jezična politika,* Zagreb, 1988.

Tabouret-Keller, A., *Language and Indentity,* u: F. Coulmas (ur.), 1997, str. 315 – 326.

Treichel, B., *Identitätsarbeit, Sprachbiographien und Mehrsprachigkeit,* Frankfurt am Main, 2004.

Vincenz, A., *Nachwort,* u: U. Weinreich (1976): Sprachen in Kontakt. Ergebnisse und Probleme der Zweisprachigkeitsforschung, München, 1976, str. 239 – 281.

Wandruszka, M., *Die Mehrsprachigkeit des Menschen,* München, 1981.

Wardhaugh, R., *An Introduction to Sociolinguistics,* Oxford, 1992.

Weinreich, U., *Languages in Contact. Findings and Problems,* New York, 1953.

Žepić, S., *Deutsche Grammatiken kroatischer Verfasser in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts.* Glovacki-Bernardi, Z. *Deutsche Lehnwörter in der Stadtsprache von Zagreb,* Frankfurt am Main i dr., 1997 (Schriften zur deutschen Sprache in Österreich; sv. 24).

Karl Sornig – Christine Penzinger

Pragmalingvistika

Osnovno polazište pragmalingvistike jest zamisao da je svaka uporaba jezika djelovanje. To znači da se pri razumijevanju pojedinih jezičnih fenomena ne smijemo zadovoljiti pukim opisivanjem određenih mogućih ili prihvatljivih površinskih struktura, već — baš naprotiv — poći od stvarnoga situativnog okvira djelovanja. Naime, svaka je isključivo morfološka ili isključivo sintaktička perspektiva, znači perspektiva opisa zainteresirana samo za sustav znakova nedostatna i kao takva redukcionistička, pa u krajnjoj liniji i neznanstvena.

Uključivanje priopćajne situacije u analizu govornih činova znači da se u obzir uzimaju elementi kao što su mjesto, vrijeme, tema, svrha govornih činova te ponajprije recipijent/primatelj, i to stoga što su uspješni govorni činovi rezultat govornikove namjere. Ta se namjera sastoji u promjeni neke situacije, prije svega u djelovanju/utjecaju na slušatelja. Na taj način ne mijenja se samo situacija kao takva već i međusobni odnos sudionika.

Te osnovne postavke proizašle su iz znanstvenih pravaca kao što su američki pragmatizam u filozofiji, simbolički interakcionizam u sociologiji (Mead) te semiotika (Peirce i Morris) s trijadičkim modelom znaka, koji obuhvaća semantičku, sintaktičku i pragmatičku sastavnicu.

Slične su se zamisli pojavile već u Praškoj lingvističkoj školi koja je spoznala da znakovi nastaju upravo u svojoj funkcionalnosti. Nikako se ne smije izostaviti ni utjecaj filozofije svakodnevnoga jezika te predstavnika te filozofije G. Moorea (1873 — 1958)

te L. Wittgensteina (1898 —1951).Višestruke su i dodirne točke između klasične retorike i pragmalingvistike — retorika polazi od govora uopće, odnosno od konkretne artikulacije jezičnih sredstava u određenoj situaciji s namjerom (*voluntas*) da se ta situacija izmijeni. Pragmatika se može shvaćati kao dopunska lingvistička disciplina ili pak — kao što je to činio Carnap — i kao temelj sistemske lingvistike, dakle, kao teorija cjeline. Usmjerenost pragmalingvistike na govor, *parole*, dakle na performanciju kao jedino što nam uistinu stoji na raspolaganju — svakako je očita.

Druga posljedica uključivanja komunikacijskog djelovanja u pojedinu situaciju jest spoznaja da svako djelovanje povlači za sobom određene posljedice (usp. Dell Hymes: *entailment*).

Istraživanje interakcija proširilo je i obogatilo uvriježeni komunikacijski model. U skladu s tom činjenicom potrebno je razlikovati sljedeće vrste komunikacije: usmena/pismena, dijaloška/monološka, privatna/javna, jednosmjerna/višesmjerna, simetrična/komplementarna.

I neverbalni elementi poput gesta i mimike, kao i parajezični signali imaju ulogu u realističnomu priopćajnomu modelu.

Nadalje, treba imati na umu da ono što se kaže nije isto kao ono što se treba priopćiti, odnosno uvijek nešto nedostaje: ne samo da propozicija može biti istinita ili lažna, nego njezinu razumijevanju pripada i poznavanje neverbalnih presupozicija. Taj raskorak između formuliranoga iskaza i priopćene obavijesti temeljan je pri svakodnevnoj komunikaciji, a da ne spominjemo kulturnospecifične i statusno uvjetovane obzire i mogućnosti nesporazuma.

Kada je riječ o kulturnospecifičnoj razini, Apel tu podrazumijeva transcedentalnu komunikacijsku zajednicu.

I napokon, ono što se priopćuje nije isto kao ono što se misli, odnosno smisao nekoga iskaza, njegovo društveno značenje tek treba otkriti:

Prozor je otvoren = Zatvori prozor!
Molim te, zatvori prozor!

Austin je spoznao da ima i rečenica drukčijih od konstativnih, koje mogu biti istinite ili lažne, doduše samo u odnosu prema nekome mogućem svijetu. Riječ je o takozvanim performativnim jezičnim činovima kao što su krštenje ili imenovanje. Ti se govorni činovi mogu izvesti pomoću eksplicitnoga glagola („Ja te krstim...", dakle 1. lice prezenta indikativa glagola „krstiti").

Drugi pak činovi, primjerice OGOVARANJE, ne mogu sami sebe najaviti: glagol „ogovarati" samo je opis jednoga govornoga čina, no on ga sam ne može izvesti. Osim toga, taj se čin ne izvodi samo rečenicama već i neverbalnim znakovima, ovlašćenošću govornika za izvedbu pojedinih činova i tome slično.

Otvaram sjednicu. (Te riječi može izgovoriti samo predsjedavajući neke sjednice.)

Usto konstativni glagoli mogu preuzeti performativnu funkciju, dakle TVRDNJA je i radnja. Prema tome se te kategorije međusobno ne isključuju.

Govorni se činovi sastoje od (fonetskog) čina iskaza (na nekomu određenom jeziku), propozicije (onoga o čemu je riječ), ilokucije (govornikove namjere) i, napokon, perlokucije (djelovanja na primatelja). Drugim riječima: primjena fonoloških i morfoloških govornih sredstava služi izražavanju nekoga sadržaja kako bi se očitovala određena namjera i na kraju u sugovornika (partnera) postigao određeni učinak.

Propuh je!

/propuh je/ = čin iskaza > propozicija (ono o čemu se govori): ovdje je propuh > namjera = trebaš zatvoriti prozor > perlokucija?

Govorni činovi mogu na jednoj ili više navedenih razina ne uspjeti. Postaje jasno da u pragmalingvistici vrijedi drukči-

je shvaćanje prihvatljivosti nego u sistemskoj lingvistici, naime pravilo prihvaćenosti.

Teorija govornih činova koju je utemeljio Austin, a dalje je razvili Searle i drugi, usredotočuje se na rečenicu kao sredstvo jezičnog izraza i stavlja ilokuciju u središte zanimanja.

Izvedba govornoga čina podliježe određenim pravilima o kojima ovise uspjeh ili neuspjeh: najvažnije je pravilo vjerojatno pravilo iskrenosti, što znači da govorni čin mora biti mišljen ozbiljno:

Ja ću ti pomoći! (To stvarno mislim)

Nadalje, govorni činovi dadu se i opisati („naloženo mi je da zatvorim prozor"). U značenju toga metakomunikativno-opisnoga glagola (*naložiti*) ocrtavaju se uvjeti primjene i uspješnosti dotičnoga govornoga čina: tako se nalog mora odnositi na neku buduću radnju koja je slušatelju poželjna i koju on sam ne može ili ne želi izvesti.

Ima i govornih činova bez propozicije, primjerice pozdravi (*Bok!*). Osim toga, moguće su i ilokucije bez jezičnih sredstava, recimo prijeteći pogled ili pokret.

Jedna te ista propozicija može ostvariti različite ilokucije, dok se, s druge strane, određena ilokucija može realizirati na različite načine.

Propuh je!
Tko je opet ostavio otvoren prozor?
Kaj ti baš hoćeš da se ja smrznem?

Za razumijevanje govornikove namjere, ilokucije, važna je, među ostalim, i prozodija te, naravno, situacijska konstelacija. Povrh toga, tu su i različiti ilokucijski indikatori, između ostaloga performativni glagoli, načini, čestice i određeni rečenični obrasci. Čestice usmjeravaju uključivanje informacije i time daju upute za dalje vrednovanje i interpretaciju govornikova iskaza.

Čestice sugeriraju određene mogućnosti interpretacije i tako služe usmjeravanju interakcije:

Samo reci što o tome misliš!
Ta reci što o tome misliš!

Ništa neobično. To se moglo i očekivati.
Ništa neobično. Dapače, to se moglo i očekivati.

I nakraju, tu je razlika između izravnih i neizravnih govornih činova. Pri posljednjima propozicija odudara od ilokucije, a značenje recipijent/primatelj tek treba odgonetnuti.

Propuh je!

Ironično uveličavanje: *Na tvom bih mjestu istoga trena skinuo sva vrata i prozore!*

S jedne strane postoje u znatnoj mjeri ritualizirani govorni činovi:

Oprostite, molim Vas, koliko je sati?

S druge, pak, strane, namjere koje se hoće postići neizravnim govornim činovima većinom imaju ponešto zajedničko sa svojim površinskim realizacijama (savjet i prijetnja razlikuju se samo u procjeni buduće primateljeve radnje).

Ako odmah ne prestaneš,...

Ako budeš dobar,...

Austin je bio prvi koji je pokušao kategorizirati govorne činove. Searle ih je podijelio na reprezentativne (IZVJEŠTAJ), direktivne (MOLBA), komisivne (OBEĆANJE), ekspresivne (ZAHVALA) i deklarativne (IMENOVANJE). Nema nikakve sumnje da su mnogi govorni činovi univerzalni (POZDRAVLJANJE, ZAHVALJIVANJE, PRIPOVIJEDANJE), dok drugi znatno variraju od jedne kulture do druge (primjerice prošnja mladenke). U Hrvatskoj se teorijom govornih činova, poglavito govornih činova NEODOBRAVANJA, bavila Nada Ivanetić.

Habermas ima sličnu podjelu, no s drugim nazivcima. On govorne činove dijeli na komunikative (GOVORENJE), konstative (TVRDNJA, OPIS), reprezentative (OTKRIVANJE, ODAVANJE, PREŠUĆIVANJE), regulative (DOGOVOR, OBEĆANJE). Habermas razlikuje komunikacijsko djelovanje i diskurs, odnosno metakomunikativno razjašnjavanje zahtjeva za valjanošću:

Znate li zapravo što ste sada rekli?

Watzlawik tematizira razliku između razine sadržaja i razine odnosa te time i razliku između digitalnih i analognih iskaza[1]:

Zovem se Ivan Horvat.
Na kraju krajeva, ja sam ti majka.

(Ako se pojavljuju naizmjence, dolazi do takozvane dvostruke veze, *double bind*.)

Teoriji govornih činova mogu se uputiti dvije zamjerke koje se odnose na njezinu nedorečenost:

1. Isključiva usredotočenost na govornika i njegove namjere, dakle na ilokutivni dio interakcije, i to zanemarivanjem reakcije slušatelja (druge ilokucije), dakle perlokutivne sastavnice interakcije. Rasprava o tome jesu li perlokucije konvencionalizirane ili nisu još nije privedena kraju (Strawson je smatra neopravdljivom).

[1] Svaka komunikacija sadrži elemente u digitalnom i analognom obliku. Digitalnost se odnosi na činjenicu da se informacije mogu raščlaniti na samostalne sastavnice koje nemaju kontinuirane prijelaze — primjerice, vrste riječi. Neka riječ pripada točno određenoj kategoriji — glagolima, imenicama itd. Neka je riječ, dakle, ili imenica ili glagol, a ne dijelom imenica, a dijelom glagol. Analognost pak znači kontinuirani prijelaz iz jedne faze u drugu. Primjerice, jačina tona pri govoru jest analogna veličina, a njome govornik može istaknuti važnost pojedinoga dijela iskaza.

2. Kao posljedica ignoriranja slušatelja/partnera i njegove reakcije, točnije uspješnosti ilokutivnih koraka, teorija govornih činova jedva da je proučavala nizove govornih činova te nije razvila nikakvu teoriju dijaloga. Tim obrascima (inicijativni, reaktivni činovi; *turn-taking*) bavi se istraživanje diskursa (Sacks/Schegloff).

Pitanjem kako razumijevanje uopće može funkcionirati bavi se Grice. Jezično djelovanje u biti je kooperativno djelovanje, dakle interakcija, i u skladu s tim načelom govornici nastoje, a slušatelji očekuju da prinosi razgovoru budu usklađeni s ovim maksimama: moraju biti informativni, jasno formulirani, relevantni i istiniti. Drugim riječima, prinos razgovoru ne mora biti samo jasan i istinit, nego se njime mora reći „ono što je potrebno" te mora „imati veze s onim o čemu se priča". Te elemente Grice naziva maksimama kvantitete, kvalitete, relevantnosti i modalnosti.

Prozor ostaje zatvoren, je li to konačno jasno?
Nekako je sve to skupa... Ne znam, razumijete li što hoću reći...

Griceova maksima relevantnosti zapravo je slična kriteriju iskrenosti u teoriji govornih činova koji je u temelju svih interakcija kao očekivanje:

> (...) *Mi ne možemo drukčije nego da jedni drugima propišemo određeni stupanj koherencije, interpretabilnosti, a time i racionalnosti, tako dugo dok uopće i razgovaramo.*
>
> Portman, (u: Linke et al., 1991, str. 201)

Po svemu sudeći, te se maksime uglavnom besprijekorno ispunjavaju tako da se uopće gotovo i ne primjećuju. Tek interpretacija nekog iskaza koji se navodno ne uklapa u kontekst pokreće proces dekodiranja. Grice to naziva konverzacijskom implikaturom. Riječ je dakle o smislu koji se mora odgonetnuti iz

interakcijske situacije. Nasuprot tome, Grice presupozicije naziva konvencionalnim implikaturama jer se one, tako reći, razumiju same od sebe: govori se samo ono što je relevantno i novo. Pri konverzacijskoj implikaturi upravo se ne govori o relevantnome. Tu je sličnost s neizravnim činovima teorije govornih činova očita. Konverzacijske implikature bitne su upravo stoga što tek onda kada se čini da je prekršena neka maksima kao upravljački instrument počinje proces zaključivanja, tako reći, kao pokušaj ispravka. Ironija, primjerice, krši maksimu kvalitete. Iskaz:

Ja bih još glasnije navio radio.

znači da govorniku smeta glasan zvuk s radija.

Komunikacija ne služi samo prikazivanju i mijenjanju svijeta nego i održavanju odnosa – ne samo na razini obreda. Bitnom se čini spoznaja da razumijevanje nije samo shvaćanje rečenoga i mišljenoga već i izvor stvaralačke inovativnosti. Može se čak ići tako daleko pa pretpostaviti da enkodiranje kod govornika već sadrži anticipaciju mogućnosti razumijevanja.

Želio bih da to ispravno shvatiš. Znaš, prehladio sam se.

ANALIZA RAZGOVORA[2]

Nakon pragmatičke prekretnice sedamdesetih godina osnovne postavke pragmalingvistike odrazile su se i na analizu iskaznih jedinica nadređenih rečeničnoj razini. Proučavanje razgovora ponajprije polazi od tekstova, u kojima i pomoću kojih autori pokušavaju partneru priopćiti svoje nakane, dok slušatelji, odnosno interaktanti, sa svoje strane nastoje prikladno reagirati na te iskaze.

[2] U ovom se prikazu daje prednost izrazu *analiza razgovora* s obzirom na izraze *analiza dijaloga*, odnosno *analiza diskursa* ili *diskursna analiza*.

Razgovor je *condition humaine*.

Osim razgovora, postoji i šutnja kao komunikacijski čin. Usto su tu i situacijski uvjetovana i kulturno obvezujuća pravila šutnje i zabrane govorenja.

Stanke u govoru i rječitost, odnosno škrtost na riječima imaju kulturološki uvjetovanu vrijednost. Usput treba napomenuti da čovjek verbalno komunicira i s (domaćim) životinjama ili biljkama.

Retorika i etnometodologija dvije su znanstvene discipline – jedna antička, druga suvremena – koje se posebno bave nemonološkim jezičnim slijedovima. Njihova osnovna značajka jest intencionalnost i usmjerenost na sugovornika, dakle, ilokucijsko-perlokucijska razina.

Razgovori se mogu analizirati na različitim razinama: na makrorazini razlikujemo različite tipove razgovora: intervjue, savjetodavne razgovore i drugo. Inače, još ne postoji prava tipologija razgovora, a u najboljem su slučaju istraženi pojedini podtipovi. Velika je pomoć pri tipologizaciji razgovora ideja takozvanih govornih konstelacija, prema kojima je moguće međusobno razlikovanje pojedinih razgovora. Pritom su važni sljedeći elementi ili vidovi: mjesto i vrijeme razgovora, broj sudionika, stupanj međusobnoga poznavanja sugovornika, uloge sugovornika, tema i njezina fiksiranost ili pripremljenost. Neke poteškoće proizlaze iz potrebe da se razgovori transkribiraju praktičnim notacijskim sustavom. Na srednjoj razini razgovori su ustrojeni prema govornim prinosima. To znači da je izmjena sugovornika središnja jedinica analize razgovora (usp. Yngve, 1970). Također se došlo do spoznaje (Sachs/Schlegloff i dr.) koliko je za tijek razgovora važno aktivno sudjelovanje i govornika i slušatelja.

Komunikacijske interakcije sastoje se, po svojoj prirodi, iz sljedova manjih jedinica (*adjacency pairs*), a najčešće su posrijedi tri do četiri koraka:

– *Možete li mi reći koliko je sati?*
– *Da, pet do tri.*
– *Hvala.*
– *Molim, nema na čemu.*

U načelu su monološki tekstovi jednostavnije ustrojeni: i oni uglavnom imaju početak, srednji dio i završetak, no samo jednog izvođača. Nadalje, njihovi adresati nisu istodobno na mjestu događaja kako bi izrekli svoj prinos/komentar ili pak neslaganje.

Izmjena sugovornika može se zbivati na sljedeće načine: vlastitim ili tuđim izborom (također neverbalno), sa stankom ili bez nje, zatim preklapanjem i napokon prekidanjem.

U tom su kontekstu važni takozvani signali slušatelja (*back-channel behavior*): riječ je o reakcijama slušatelja kojima se izražava pozornost i komentira. I ti signali mogu biti popraćeni neverbalnim signalima (mimikom, gestama, kontaktom očiju). Ništa manje nije važna okolnost da osim slušatelja razgovoru mogu pribivati i suslušatelji, slušni svjedoci. Govornik može predati dalje svoj red, no on ga može i braniti: gestikulacijom, glasnijim govorom ili pak ponavljanjima.

Prinosi razgovoru mogu biti inicirajući ili respondirajući. Respondirajućim prinosima prinose prethodnoga govornika može se privesti kraju, proširiti ili nadopuniti. Isto tako, takvim se prinosom govornik može nadovezati na dio prethodnoga prinosa ili mu se može usprotiviti.

Kod mene se događa ista stvar.
Znaš, ipak te moram ispraviti.

Osim toga, ima i iskaza koji u određenim okolnostima mogu dovesti do sukoba.

Važna je činjenica da se prinosi komunikacijskih partnera međusobno određuju, primjerice u interakciji liječnika i pacijenta, nastavnika i učenika, ali i u parovima: pozdrav — odzdrav, pitanje — odgovor, predbacivanje — opravdavanje, prijedlog — protuprijedlog.

Razgovori se sastoje od uvoda, srednjega dijela i završnice. Uvodi razgovora uglavnom služe stvaranju slike o sebi i fatičke su naravi. Stoga ne podliježu kreativnoj prisili: u njima je riječ o vremenu ili zdravstvenom stanju sugovornika i tome slično. Što je sugovornik bliži, to je uvodni dio razgovora kraći. I raspoloživo vrijeme te ponajprije stupanj konvencionaliziranosti razgovora utječu na početni dio.

Srednji dio razgovora tematski je fiksiran. Zbog toga ga u takozvanom *small talku*, ležernom čavrljanju, fatički elementi mogu gotovo potpuno istisnuti ili potisnuti u drugi plan. Čavrljanje se od diskursa može razlikovati otprilike ovako: ili se razgovara da bi se obradila neka tema, ili se obrađuje neka tema da bi se razgovaralo.

Prinosi moraju tematski „odgovarati" i biti prihvaćeni. Zbog digresija treba se ispričati, a najčešće se i najavljuju. Svi sugovornici moraju istovremeno završiti razgovor, osim ako netko još naknadno počne govoriti, čime razgovor zapravo počinje iznova.

Završetak razgovora obično je popraćen i neverbalnim ponašanjem (pospremanjem papira, vađenjem kutije cigareta).

I završetak i početak mogu biti razvučeni — kada tko dugo ne prelazi na stvar, uglavnom želi razgovarati o nečem neugodnom.

Za većinu nespretnosti u razgovorima postoje ispravljački mehanizmi. Međutim, većinom se sudionici razgovora nastoje držati maksime kooperativnosti, jer se to očekuje i od drugih i od njih samih. Implikature svakako imaju bitnu ulogu i zbog mogućnosti nerazumijevanja.

Stoga se u zadnje vrijeme sve veće značenje i pozornost pridaju istraživanju nesporazuma i nespretnosti svake vrste, no ponajprije konfliktima u razgovoru.

Sve široj publici obraća se i istraživanje strategija manipulacije (primjerice u političkom i gospodarskom marketingu). Ustanovljavanje interakcijskih sekvenci posljednjih je desetljeća tako pridonijelo i većoj osjetljivosti na jezične manevre nagovaranja i obmane. Pritom se ne radi samo o usmenoj komunikaciji (radio i televizija) već u povećanoj mjeri i o kritičkoj analizi pisanih tekstova, napose u novinstvu.

Već je spomenuta uloga neverbalnog ponašanja. U usmenom govoru komunikacijsku ulogu imaju i paralingvalni signali: intonacija u znatnoj mjeri pridonosi značenju.

Na makropodručju su uloge sudionika bitni upućivački činitelji za tijek razgovora: nije svejedno tko razgovara s kim, kada, o čemu i kako. Ti su činitelji podložni znatnim društvenim i povijesnim mijenama i moraju se posebno učiti pri usvajanju stranog jezika. Razlikuju se ove uloge: stalne, znači institucionalizirane statusne uloge (roditelji : djeca, pretpostavljeni : podređeni) te funkcionalne uloge (stručnjak, svjedok). Uloge se, dakako, mogu i preklapati.

Često može doći do konflikta uloga, što se odražava i jezično:

Što Vam pada napamet! Znate li Vi uopće s kim razgovarate?! Kao predsjedavajući Vam oduzimam riječ i prekidam sjednicu na pola sata.

S njemačkoga preveo Velimir Piškorec

LITERATURA

Austin, J. L., *How to Do Things with Words*, Cambr., Mass., 1962.

Zur Theorie der Sprechakte, Stuttgart, 1972.

Badura, B., *Kommunikative Kompetenz, Dialoghermeneutik und Interaktion – Eine theoretische Skizze*, u: Badura/Gloy, Soziologie der Kommunikation, Stuttgart, 1972, str. 246 - 264.

Ballmer, T., Brennenstuhl, W., *Speech Act Classification*, NY, 1981.

Bayer, K., *Sprechen und Situation. Aspekte einer Theorie der sprachlichen Interaktion*, Tübingen,[2] 1984.

Beiträge zur Dialogforschung, hgg. Weigand E./Hundsnurscher F., 1991, Tübingen.

Bergmann, J., *Ethnomethodologische Konversationsanalyse*, u: P. Schröder i H. Steger, Dialogforschung. Jahrbuch 1980 des Instituts für deutsche Sprache (9 - 51), Düsseldorf, 1980.

Braunroth, M., Seyfert, G., Siegel, K., Vahle, F., *Ansätze und Aufgaben der linguistischen Pragmatik*, Frankfurt/M., 1975.

Brinker, K./Sager, S. F., *Linguistische Gesprächsanalyse. Eine Einführung*, Berlin, 1989.

Brown, G./Yule, G., *Discourse Analysis*, CUP, 1983.

Burger, H., *Das Gespräch in den Massenmedien*, Berlin, 1991.

Burger, H./Imhasly, B., *Formen sprachlicher Kommunikation*, München, 1978.

Cohen, J., *Speech Acts*, u: „Current Trends in Linguistics" 12, 1974, str. 173 - 208.

Cohen, T., *Illocutions and Perlocutions*, u: „Foundations of Language" 9, 1973, str. 492 - 503.

Dialoganalyse, seit 1986: *Referate zu den Arbeitstagungen* (2-jährig), hgg. Weigand E./Hundsnurscher F., Niemeyer.

Deppermann, A., *Gespräche analysieren. Eine Einführung*, Opladen, 2001.

Dieckmann, W., *Information oder Überredung. (Zum Wortgebrauch der politischen Werbung in Deutschland seit der Französischen Revolution)*, Marburg, 1964.

Dittmann, J., (ur.) *Arbeiten zur Konversationsanalyse, Tübingen Discourse Processes.* A multidisciplinary journal (Official Journal of the Society for Text and Discourse), Norwood, New Jersey (six times a year), 1979.

Ehlich, K., *Thesen zur Sprechakttheorie*, u: Wunderlich, 1972, str. 122 - 126.
Erzählen im Alltag, Frankfurt/M., 1980.
Ehrich, V./Saile, G., *Über nicht-direkte Sprechakte*, u: Wunderlich, 1972, str. 255 - 287.
Eibl-Eibesfeld, I., *Elementare Interaktionsstrategien*, u: Heindrich W./Rump G. Ch. (Hgg.): Dialoge, Beiträge zur Interaktions- und Diskursanalyse, Hildesheim, 1979, str. 9 - 38.
Eyer, P., *Perlokutionen*, Tübingen, 1987.
Falkenberg, G., *Lügen. Grundzüge einer Theorie der sprachlichen Täuschung*, Tübingen, 1982.
Franke, W., *Elementare Dialogstrukturen: Darstellung, Analyse, Diskussion*, Tübingen, 1990.
Gobber, G., (ur.), *La linguistica pragmatica*, (Atti convegno, Milano, 1990), izd. 1992, str. 576.
Goffman, E., *Interaction Rituals*, Frankfurt/M., 1967.
Replies and Responses, u: Language in Society 5/3, 1976, str. 257 - 313.
Göttert, K.-H., *Kommunikationsideale. Untersuchungen zur europäischen Kommunikationstheorie*, München, 1988.
Goody, E. N., (ed.), *Questions and Politeness*, CUP, 1978.
Grewendorf, G., (Hg.), *Sprechakttheorie und Semantik*, Frankfurt/M., 1979.
Grice, H. P., *Logic and conversation*, u: P. Cole/Morgan J. L.: Speech Acts, NY, 1975.
Gumperz, J., *Discourse strategies*, Cambridge, 1982.
Habermas, J., *Vorbereitende Bemerkungen zu einer Theorie der kommunikativen Kompetenz*, u: Habermas J./Luhmann, N.: Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie - Was leistet die Systemforschung?, Frankfurt/M., 1971, str. 101 - 141.
Have, P. ten, *Doing conversational analysis. A practical guide*, London, 1999.
Henne, H., *Sprachpragmatik*, Tübingen, 1976.
Henne, H./Rehbock, H., *Einführung in die Gesprächsanalyse*, Berlin,[2] 1982.
Hindelang, G., *Auffordern. Die Untertypen des Aufforderns und ihre sprachlichen Realisierungsformen*, Kümmerle, 1978.
Einführung in die Sprechakttheorie, Tübingen, 1983.
Hundsnurscher, F., *Does a dialogical view of language amount to a paradigm in linguistics: Language as dialogue*, u: Methodologie der Dialoganalyse

(hgg.) Stati S./Weigand E., Beiträge zur Dialogforschung 3, 1992, str. 1 - 14.
Hurth, L., *Behauptungen als Sprechhandlungen?*, u: Ehrich, V./Finke, P., 1975.
Hymes, D., *Soziolinguistik. Zur Ethnographie der Kommunikation*, Frankfurt/M., 1979.
Ivanetić, N., *Govorni činovi*, Zagreb, 1995.
Journal of Pragmatics, 1977, North Holland, Amsterdam.
Kallmeyer, W., (Hg.), *Kommunikationstypologie. Handlungsmuster, Textsorten, Situationstypen*, Düsseldorf, 1986.
Keller, E., *Gambits: conversational strategy signals*, u: „Journal of Pragmatics" 3, 1979, str. 219 - 238.
Keller, R., *Kollokutionäre Akte*, u: „Germanist. Ling." 1 - 2, 1977, str. 3 - 50.
Klein, J., *Die konklusiven Sprechhandlungen. Studien zur Pragmatik, Semantik, Syntax und Lexik von BEGRÜNDEN, ERKLÄREN-WARUM, FOLGERN und RECHTFERTIGEN*, Tübingen, 1987.
Leech, G., *Principles of Pragmatics*, Logman, 1983.
Leont'ev, A. A., *Sprache - Sprechen - Sprechtätigkeit*, Stuttgart, 1966/1971.
Lewis, D., *Convention: A Philosophical Study*, Berlin, 1969.
Levinson, St. C., *Pragmatik*, Tübingen, 1990.
Linell, P., *Approaching Dialogue. Talk, interaction and contexts in dialogical perspectives*, Amsterdam, 1998.
Linke, A./Nussbaumer, M./Portmann, P. R., *Studienbuch Linguistik*, Tübingen, 1991.
Mass, U., *Sprechen und Handeln. Zum Stand der gegenwärtigen Sprachtheorie*, u: „Spr. im techn. Zeitalter" 41, 1972, str. 1 - 20.
Mey, J. (ed.), *Pragmalinguistics: theory and practice*, Mouton, 1979.
Mey, J., *Whose Language? A Study in Linguistic Pragmatics*, Amsterdam, 1985.
Meyer-Hermann, R., *Direkte und indirekte Sprechakte*, u: „Deutsche Sprache" 1, 1976, str. 1 - 19.
Nehring, A., *Sprachzeichen und Sprechakte*, Heidelberg, 1963.
Norrick, N. R., *Expressive Illocutionary Acts*, u: „J. of Pragm." 2, 1978, str. 277 - 291.

Nuyts, J./Verschueren, J., *A comprehensive bibliography of pragmatics*, Amsterdam, 1987. i dalje.

Oh, C./Dinneen, D. A., *Presupposition*, NY, 1979.

Parret, H./Verschueren, J./Sbisà, M. (eds.), *Possibilities and Limitations of Pragmatics. Proceedings of the Conference on Pragmatics*, Urbino, 1979, Amsterdam, 1979.

Petöfi, J. S./Franck, D. (eds.), *Präsuppostionen in Philosophie und Linguistik*, Frankfurt, 1973.

Posner, R., *Theorie des Kommentierens*, Frankfurt, 1972.

Pragmantax, Akten des 20. Linguistischen Kolloquiumus Braunschweig, 1985, hrsg. A. Burckhardt - K. H. Körper, Tübingen, 1986.

Prucha, J., *Pragmalinguistics: East European Approaches*, Amsterdam, 1983.

Rehbein, J., Planen I., *Elemente des Handlungsplans, II: Planbildung in Sprechandlungssequenzen*, Trier, 1976.

Rehbein, J., *Handlungstheorien*, u: „Stud. Ling" 7, 1979, str. 1 - 25.

Sacks, H./Schegloff, E. A./Jefferson, G., *A simplest systematics for the organisation of turn-taking for conversation*, u: „Language" 50, 1974, str. 696 - 735.

Savić, S./Polovina, V., *Razgovorni srpskohrvatski jezik*, (Institut za južnoslavenske jezike, Filozofski fakultet), Novi Sad, 1989.

Sbisà, M., *Linguaggio, razione, interazione. Per una teoria pragmatica degli atti linguistici*, Bologna, 1989.

Schegloff, E. A./Sacks, H., *Opening up closings*, u: „Semiotica" 8, 1973, str. 2 - 327.

Schiffrin, D., *Approaches to discourse*, Oxford, 1994.

Schlieben-Lange, B., *Perlokution – eine Skizze.*, u: „Spr. i techn. Zeitalter" 52, 1974, str. 319 - 333.

Linguistische Pragmatik, Stuttgart, 1975.

Schmidt, S., *Texttheorie*, München, 1973.

Pragmatik I, München, 1974.

Pragmatik II, München, 1976.

Schneider, K. P., *Small talk: Analysing phatic discourse*, Marburg, 1988.

Searle, J. R., *Speech Acts. An Essay in the Philosophy of Language*, Cambridge, 1969.

A taxonomy of illocutionary acts (reprinted from the Minnesota studies in the phil. of Science), vol. 6/Lang. in Society 5, 1976, str. 1 - 23.

Indirect Speech Acts, Berkeley, 1974.

Sitta, H., (ur.), *Ansätze zu einer pragmatischen Sprachgeschichte*, Tübingen, 1980.

Sornicola, R., *Italienisch: Pragmalinguistik. Pragmalinguistica*, Lexikon der romanistischen Linguistik (LRL) 1988, str. 169 - 188.

Stati, S., *Il dialogo. Considerazioni di linguistica pragmatica*, Napulj, 1982.

Steger, H. u.a., *Redekonstellationen, Redekonstellationstyp, Textexemplar, Textsorte im Rahmen eines Sprachverhaltensmodells*, u: „Gesprochene Sprache", Düsseldorf, 1972, str. 39 - 97.

Strawson, P., *Intention and Convention in Speech Acts*, u: „The Philosophical Review" 73, 1964, str. 439 - 460.

Stubbs, M., *Discourse analysis. The sociolinguistic analysis of natural language*, Oxford, 1983.

Tannen, D., *Du kannst mich einfach nicht verstehen. Warum Männer und Frauen aneinander vorbeireden*, Hamburg, 1991 (1990).

Turner, R. (ed.), *Ethnomethodology*, Penguin, 1974.

van Dijk, T. A. (ur.), *Discourse studies. A multidisciplinary introduction*, sv. I: *Discourse as structure and process*, sv. II: *Discourse as social interaction*, London, 1997.

Verschueren, J./Bertuccelli-Papi, M. (eds.), *The Pragmatic Perspective*, Selected papers from the 1985 Internat. Pragm. Conference, Benjamins, 1987.

Verschueren, J. (ed.), *Pragmatics at Issue*, Selected papers from the Internat. Pragm-Conf., Antwerp, 1987.

Wahmhoff, S./Wenzel, A., *Ein 'hm' ist noch lange kein 'hm' – oder – was heißt klientenbezogene Gesprächsführung?*, u: Dittman, 1979, str. 258 - 297.

Werlen, I., *Ritual und Sprache*, Tübingen, 1984.

Watzlawick, P., u. a., *Pragmatics of Human Communication*, NY, 1967.

Wunderlich, D., *Die Rolle der Pragmatik in der Linguistik*, u: „Der Deutschunterr." 22, 1970, str. 5 - 41.

Wunderlich, D., *Pragmatik, Sprechsituation und Deixis*, u: „Zts. Literaturwissenchaft und Ling." 1/2, 1971, str. 153 - 190.

Wunderlich, D., (ed.), *Linguistische Pragmatik*, Frankfurt/M., 1972.

Wunderlich, D., (ed.), *Studien zur Sprechakttheorie*, Frankfurt, 1976.

Yngve, V. A. L., *On getting a word in edgewise*, u: Papers from the 6th regional meeting of the Chicago Ling. Society, Chicago, 1970, str. 567 - 578.

RICHARD SCHRODT

TEKSTNA LINGVISTIKA

TEMELJNI POJMOVI

Opisom i raščlambom tekstova iz različitih perspektiva bavile su se već antička retorika i poetika te filologija, a poslije i pravne znanosti te teologija. Od novijih znanstvenih disciplina što se također bave tekstom treba spomenuti psihologiju, povijesne znanosti te znanost o književnosti. Jezikoslovne discipline što se bave određenim područjima suvremene znanosti o tekstu jesu stilistika i funkcionalna rečenična perspektiva. Stoga pojam znanosti o tekstu obuhvaća interdisciplinarnu znanost što opisuje i objašnjava različite aspekte jezične uporabe i komunikacije u međuodnosima. Povremeno se kao nadređena znanost određuje i tekstna teorija: ona opisuje pravilnosti što se pojavljuju u svim tekstovima i pripadaju tekstualnosti. Tekstna se lingvistika počela razvijati 1970-ih godina i svojim je pristupom potpuno preokrenula dotadašnji, uobičajeni pristup jeziku — tekst je postao osnovnom jezičnom jedinicom, a svi se ostali jezični elementi određuju u odnosu prema tekstu. Tekst pak kao osnova komunikacije zbroj je komunikativnih signala što se pojavljuju unutar komunikativne interakcije. Uopćeno bi se kao osnovna zadaća tekstne lingvistike moglo odrediti ispitivanje ustrojstva konkretnih tekstova u sklopu njihova funkcioniranja, znači u

njihovoj upotrebi i svrsi, njihovu proizvođenju, njihovoj obradi kod primatelja. Pritom se razvijaju i ispituju postupci kojima se znanstveno objašnjava naše intuitivno i uglavnom automatizirano razumijevanje teksta.

Raščlanjivanje teksta na podsustave kvalitativno se razlikuje od raščlanjivanja na gramatičke konstituente zbog toga što se svi ti podsustavi mogu dalje raščlanjivati a da nužno ne sadrže rečenice. Time što se tekstna lingvistika bavi tekstom kao osnovnom jedinicom ispitivanja i istražuje njegovu tekstualnost ona nadilazi klasične lingvističke postavke i ustanovljava se kao zasebna disciplina. U njezine se zadaće ubraja i karakteriziranje različitih vrsta tekstova s različitim tekstnim funkcijama, a na temelju različitog konstituiranja teksta.

Pitanje o razlici između teksta i ne-teksta dovodi nas najprije do različitih povijesnoznanstvenih pristupa fenomenu tekst. Na početku tekstne lingvistike najprije se nalazi istraživanje nadrečeničnih upućivačkih elemenata u koje ubrajamo zamjenice, nadrečenične čestice s anaforičkom funkcijom (upućuju unatrag) i kataforičkom funkcijom (upućuju unaprijed), kao i različite konektore. Takva tekstna lingvistika usmjerena na jezični sustav proširuje jezično područje znaka s područja jezične razine rečenice na tekst. Smatra se lingvistikom *jezika* (*langue*) i opisuje tvorbu teksta na temelju općih jezičnosustavnih zakonitosti. Taj se pravac tekstne lingvistike dakle temelji na strukturalističkoj metodi, a često i na generativističkom konceptu. Najvažniji je pojam na tom području koherentnost: koherentnost označuje gramatičke, sintaktičko-semantičke odnose između rečenica i drugih jezičnih elemenata u slijedu rečenica. Predstavnicima toga pravca prigovara se da tekst shvaćaju kao izoliranu, statičnu tvorbu i da zapostavljaju uklopljenost u konkretnu komunikacijsku situaciju. Zbog tog je razloga malo poslije nastala komunikacijski usmjerena tekstna lingvistika. Razvila se na temeljima lingvističke pragmatike, a posebno se bavi socijalnim i situacijskim

pretpostavkama te odnosima komunikacijskih partnera. Temeljni je metodološki koncept toga pristupa teorija jezičnih činova i općenito teorija djelovanja. Tekst se ne određuje napose kao gramatički povezani slijed rečenica, već kao jezično djelovanje s određenom svrhom i u određenome komunikacijskom odnosu prema komunikacijskim partnerima. Posebno je važna komunikacijska funkcija, po kojoj tekst dobiva određeni komunikacijski smisao. U skladu s tim se dihotomija langue — parole (jezik — govor), kompetencija — performancija proširuje pojmom komunikacijske kompetencije; komunikacijska se kompetencija može odrediti kao sposobnost govornika da s pomoću jezičnih iskaza ostvari svoju komunikacijsku namjeru. Komunikacijski usmjerene postavke u međuvremenu su se razvijale i u sklopu drugih lingvističkih pravaca. Očita je, međutim, opravdanost integriranja obaju pravaca jer komunikacijska funkcija tekstova određuje i formalnogramatičku tekstnu strukturu (uzmimo kao primjer tekstne vrste poput recepta za pripremanje jela i upute za upotrebu). Stoga je primjeren integrativni pojam teksta kako ga u nekoliko radova razrađuje Klaus Brinker; takav je pojam možda i izlaz iz poteškoća definiranja teksta. Brinker (1992, str. 17) daje ovu definiciju teksta: „Termin tekst označava ograničeni slijed jezičnih znakova koji je u sebi koherentan i koji kao cjelina ima prepoznatljivu komunikacijsku funkciju."

Sljedećim ćemo primjerom pokušati pojasniti poteškoće u definiranju pojma tekst.

Bilo je kuhno i đipahne tovke
na vabjaku rovko zadronjaše;
nemujne sasvim bjehu zorolovke
I rućkale su šturnjače zdomašne!

L. Carroll, *Što je Alica otkrila iza zrcala*,
Zagreb, 1989, str. 138, preveo Antun Šoljan

Pojedinačno su rečenice te pjesmice besmislene. Gramatička međuzavisnost (kohezija) očituje se najprije samo unutar rečenica: „Rućkale su šturnjače zdomašne!" I predikat (rućkale su) i subjekt (šturnjače) upućuju na glagolski odnosno imenički oblik množine. Kao znakove kohezivnosti slijeda rečenica mogli bismo odrediti glagolska vremena što se ponavljaju: aorist (zadronjaše, bjehu) i perfekt (bilo je, rućkale su), zatim ponavljanje obrazaca (rekurencija) te upotrebu veznika. Krenemo li od sistemskolingvističkog pojma teksta, taj ulomak ne bismo mogli odrediti kao *tekst*. Drugo je, međutim, pitanje ima li ta jezična tvorba smisleni slijed (koherentnost). Koherentnost je, naime, rezultat raspoznavanja smisla; ako recipijent u okviru svog znanja o svijetu i svojih imaginativnih sposobnosti može razotkriti smisao te tvorbe, onda i u tom primjeru možemo govoriti o koherentnoj cjelini, dakle o tekstu. Za recipijenta je taj ulomak prihvatljiv zbog prepoznatljivih međusobno povezanih rečeničnih struktura i sasvim očite igre riječima; time dobiva i smisao pa se prema kriterijima komunikacijskog pristupa može odrediti kao tekst.

Navedeni primjer pokazuje da su situacijska uklopljenost te zajedničko znanje o svijetu producenta i recipijenta presudni za određivanje neke jezične tvorbe kao teksta. Samo onaj tko pronalazi mogućnost interpretacije htjet će u tom primjeru govoriti o *tekstu*. Situacijska uklopljenost tu se pojavljuje u obliku književnog djela odnosno prepoznatljivoga književnog žanra, pa njegovi sadržaji unaprijed osiguravaju tekstualnost.

Koherentnost

Postoje različiti odnosi koji rečenice povezuju u tekstove i koji se mogu opisati u okvirima sistemske lingvistike. Ukupnost tih odnosa naziva se katkad kohezijom (za razliku od koherentnosti), ali se često govori i o tekstnoj koherentnosti; prednost možda treba dati pojmu koherentnost jer se s obzirom na povijest termina razlika između kohezije i koherentnosti teško može odrediti. U najvažnije pojave tekstovne koherentnosti ubrajamo oblike ponavljanja: određeni se izraz ponavlja referentno istovjetnim izrazom. Uglavnom se imenica ili imenički sklop u sljedećoj rečenici nadomješta zamjenicom ili nekom drugom imenicom, odnosno nekim drugim imeničkim sklopom:

Pristupih sestri i kazah joj za cedulju. *Ona* me otisnu.

Matija Lisičar, *Bolesna savjest*

Ljerka Njerš pripada onim stvaraocima kojima se s radošću ide u pohode.

Artizana čudne privlačnosti.

Ako se na početku rečenice nalazi zamjenica u anaforičkoj funkciji, njome se mogu supstituirati ne samo elementi u neposrednoj blizini, na primjer u prethodnoj rečenici, već i veći dijelovi teksta:

Samo je ipak bilo i nešto čemu se osmjehnuo: iz jednog ministarstva dobio je od samog ministra prijedlog da pođe kao delegat i ekspert na jedan međunarodni kongres za razoružanje...

To je zgodno; pogotovu ako će s njime moći i Mia!

August Cesarec, *San doktora Prospera Lupusa*

Ponavljanje je moguće i onda kada ne postoji referentni identitet, nego su oba izraza povezana samo značenjskim odnosom (semantički kontigvitet):

Na kraju ulice nalazi se nekoliko nebodera. Oko podneva je na pločniku velika gužva.

Pretpostavlja se da je izraz ulica poznat; nadalje se podrazumijeva da sugovornik zna da ulice imaju pločnik. Riječ pločnik stoga implicitno upućuje na riječ ulica. I tu je presudno znanje o

svijetu – ono, naime, omogućuje semantički kontigvitet, a time i tekstno povezivanje. U slijedu rečenica:

Približavao sam se kući. Pas je počeo lajati.

pretpostavlja se da psi obično najavljuju dolazak neke osobe. Ako bismo u tom nizu kao drugu rečenicu imali rečenicu:

Mačka je počela mijaukati.

kohezivni bi odnos među rečenicama bio dosta slabiji. Izrazi se mogu i izravno ponavljati (rekurentnost):

Put je dug, put je uzak.

U navedenom se primjeru ponavlja i istovrsna rečenična struktura: takvu istovrsnost nazivamo paralelizmom. Kohezivno mogu djelovati i sintaktičko-semantički tekstni odnosi među rečenicama bez eksplicitnoga upućivačkog ili veznog izraza:

Motor je stao. Nismo više imali benzina.

Druga rečenica stoji u uzročnom odnosu prema prvoj rečenici. Tekstno povezivanje moguće je i specificiranjem:

Priznala je: Nikada više ne bi pobjegla.

te situiranjem:

Bilo je rano jutro. Prvi tramvaj cvileći je zaokretao za ugao.

Kohezivno djeluju i konektori, primjerice i, ili, također, te zajedničke glagolske kategorije kao vrijeme, aspekt, način. U govornom je jeziku važno tekstno tvorbeno izražajno sredstvo intonacija.

Tekstna tema

Koherentni niz rečenica sam po sebi još ne čini tekst, to je pokazao i primjer na početku. Tekstovi nastaju tek time što imaju temu odnosno tematsku strukturu. I u svakodnevnom se govoru određuje tema nekog teksta. U tom se smislu tema može razumijevati kao globalno značenje nekog teksta, jezgra tekstnog sadržaja. Ta sadržajna jezgra često se pojavljuje kao naslov, povremeno kao istaknuta rečenica ili u obliku uvodnog ili dodanog sažetka. Temom se može smatrati najšira skraćena verzija tekstnog sadržaja. Tako su o istoj temi mogući različiti tekstovi, kao što jedan te isti tekst ovisno o komunikacijskoj namjeri recipijenta može imati različite teme (na početku citirani tekst mogao bi se shvatiti i sasvim drukčije). Nadalje se mogu razlikovati glavna i sporedne teme; sporedne su teme sadržane u glavnoj temi. Iz teksta se do teme može doći različitim koracima apstrahiranja i redukcije a da se pritom ne koristi općevažećim postupkom preoblikovanja, što bi se moglo formulirati generativistički. Prema načelu raščlambe Praške škole na temu i remu moguće je odrediti različite tematske razine sve do tematske strukture rečenice. To se načelo može primijeniti i na nadrečeničnoj razini, tako da se tekst može razumijevati kao slijed tema. U tom je smislu tema zadana, poznata ili kao poznata pretpostavljena informacija, dok je rema ono što se govori o temi, dakle nova informacija. Tema i rema se često preklapaju s područjem subjekta odnosno predikata u rečenici, međutim, to ne mora uvijek biti tako. U rečenici:

Janko živi u Zagrebu.

tema je *Janko; živi u Zagrebu* je rema, dok je u rečenici:

U Zagrebu se svake godine održava smotra folklora.

određenje mjesta *u Zagrebu* tema, a ostatak rečenice je rema. Iz jedne se teme rema može izvesti na različite načine.

jednostavna linearna progresija – rema (R) prve rečenice postaje temom (T) druge rečenice itd.:

Mirna (T1) je kupila bicikl (R1). Bicikl (T2 = R1) stoji na tavanu (R2).

progresija s neprekinutom temom – u nizu rečenica tema ostaje konstantna, u pojedinim se rečenicama samo dodaje nova rema:

Moj bicikl (T1) je nov (R1). To (T1) je poklon od mog oca (R2).

progresija s izvedenim temama – teme pojedinih rečenica izvode se iz jedne hiperteme:

Njezina je kosa (T1) sijeda, ali njezine su oči (T2) još mlade. Njezin stas (T3) ne odaje godine.

progresija raščlanjene reme – rema jedne rečenice raščlanjuje se na više tema:

Ispred kuće (T1) stoje dva čovjeka (Rl = R1' + R1"). Jedan (T2' = R1') puši (R2), drugi (T2" = R1") pije (R2').

Razvijanje teme

Komunikacijska funkcija teksta u načelu je povezana s određenim oblicima razvijanja teme. Stoga se prema konkretnom načinu razvijanja teme može zaključiti o kojoj se komunikacijskoj funkciji radi. Opis i analiza razvijanja teme često su važni i za literarnu interpretaciju. Pojedine vrste razvijanja teme različito su strukturirane. Najjednostavnije je deskriptivno razvijanje teme: nadređena tema prikazuje se s podtemama. Toj vrsti razvoja teme odgovaraju tradicionalne tekstne vrste izvještaj i opis, pri čemu se izvještaj odnosi na jedinstveni ili povijesni događaj, dok se opis odnosi na pravilni, opetovani događaj (primjerice izrada nekog predmeta) ili na obilježja nekog predmeta odnosno živog bića. Opisno razvijanje teme karakteristično je za informativne i instruktivne tekstove (vijesti, leksikonske natuknice, upute za upotrebu). Narativno, pripovjedno razvijanje teme jest složenije: tematske su kategorije komplikacija (prikaz neobičnog događaja) i rezolucija (razrješenje komplikacije). Daljnja su

tematska područja evaluacija (vrednovanja i procjene pripovjedača), orijentacija (podaci o mjestu i osobama) te koda (moralna pouka). Argumentativno razvijanje teme u osnovi se temelji na shemi logičnog zaključivanja: na temelju antecedentnih uvjeta što opisuju pojedine iskaze izvodi se zaključak na osnovi općih zakonitosti koje opisuje određeni događaj. To temeljno trojstvo tematskih područja najbolje se iskazuje u objašnjavajućim tekstovima, tako da se taj oblik može označiti i kao eksplikativno razvijanje teme. Ono je također osnova i svih drugih argumentativnih tekstova u kojima se na temelju argumenata i podataka može izvesti zaključak o nekoj tezi. U svim je vrstama argumentativnih tekstova uglavnom svrhovita rekonstrukcija elemenata argumentacije odnosno pravila zaključivanja što nisu eksplicitno izražena. Takav postupak može konačno dovesti do kritičke analize teksta, čime se razjašnjavaju procjene i vrednovanja što su osnova nekog teksta.

Tekstne vrste i tekstne funkcije

Osnovne funkcije: organonski model i tipologija govornih činova

Komunikacijska funkcija nekog teksta može se odrediti na različite načine. Vrlo je korisna primjena kategorija tipologije govornih činova. Različiti su pokušaji takvog kategoriziranja, a potpuno zadovoljavajuće podjele zasad još nema. Kategorije jezičnih djelatnosti prema Searleu (1979) tako su rasprostranjene da čine dovoljno sigurnu osnovu: 1. zahtjev (govornik G pokušava slušatelja S navesti da obavi određenu radnju); 2. savjet (G utvrđuje da je određeno buduće djelovanje u interesu S); 3. obećanje (G se obvezuje prema S da će izvršiti određenu radnju);

4. tvrdnja, ustanovljavanje, potvrđivanje, informiranje (G preuzima obvezu prema S o istinitosti iskaza), 5. pitanje (G pokušava dobiti određenu informaciju od S). Za to jezično djelovanje postoje različite konvencionalne odnosno gramatičke mogućnosti izražavanja, primjerice rečenični tip, glagolske kategorije (način, vrijeme, broj, lice), čestice, intonacija. Tekstovi se dakle mogu odrediti prema tome koje se govorno djelovanje niže u slijedu. Iz toga proizlazi određena ilokucijska struktura. Na temelju te tipologije mogu se izvesti različite tekstne funkcije. Općeprihvaćen je organonski model Karla Bühlera (1934), kojim se razlikuju prikaz, izraz i apel, međutim, nužno je tu razliku još dalje diferencirati. Ako se organonski model nadopuni tipologijom ilokucije može se 1. prikazu (informaciji) i 2. apelu dodati još i 3. obligacija, 4. kontakt i 5. deklaracija (Brinker). Primjeri za te funkcijske tipove jesu: 1. vijest, izvještaj, stručni tekst; 2. reklamni tekst, propagandni tekst, uputa za uporabu, zakonski tekst, propovijed, 3. ugovor, jamstvo, prisega, ponuda; 4. čestitka, sućut; 5. imenovanje, oporuka, punomoć.

Tekstne vrste

Tekstne su vrste klase tekstova što se mogu uvrstiti u određene složene obrasce djelovanja. Tekstne vrste tvore dio identiteta nekog teksta. U tekstnoj se lingvistici pokušavaju opisati tekstne vrste na temelju određenih obilježja, slično kao što se fonološki sustav nekog jezika može opisati određenim obilježjima (primjerice zvučno – bezvučno). Temelj fonoloških obilježja je, međutim, čvršći nego na području tekstne lingvistike. Sva se fonološka obilježja mogu svesti na akustičke i biološke fenomene što mogu biti točno izmjereni i opisani. Naprotiv, temelj za obilježja tekstnih vrsta je sporan jer nema prirodoznanstveno opisiv temelj, već se svodi na konvencionalnu praksu i naslijeđene oblike. Stoga je za klasifikaciju tekstnih vrsta bilo vrlo mnogo različitih prijedloga. Za klasificiranje su predlagani sljedeći kriteriji: predmet i cilj teksta, tipovi dijelova teksta, komunikacijski kriteriji i drugo. Ti su kriteriji primjenjivi kako na obilježja samoga teksta (primjerice, određeni oblici uvoda i kraja) tako i na tvorbu teksta (recimo s obzirom na broj sudionika u razgovoru, spontane i nespontane oblike i slično). Tome još treba pridodati i problem književnih tekstnih vrsta. One se ne mogu uvijek jednoznačno obuhvatiti jezikoslovnim pojmovima i metodama jer proizlaze iz određenog oblika književnog naslijeđa. Kao kriterij od posebne važnosti navodi se dihotomija govoreno — pisano. Korisno je i razlikovanje književnih tekstova i uporabnih tekstova. Uporabne tekstne vrste su socijalno normirane složene sheme djelovanja. Najvažnija obilježja za ograničavanje uporabnih tekstova su prema Barbari Sandig (1972) govoreno, spontano i monološki. Tako su, primjerice, znanstvene rasprave i rasprave na tribinama govorene +, spontane –, monološke –. Dodatnim obilježjima za prostorno i vremensko određenje, za jezični oblik početka i završetka teksta te za konvencionalno utvrđenu građu teksta Sandig dolazi do složene klasifikacije uporabnih tekstova (1972, str. 118). Posebno izgrađenu klasifikaciju vrste pisama daje Ermert (1979). Pri svim tim klasifikacijama pojavljuje se problem utemeljenosti inventara obilježja što se ne temelji na univerzalnim opozicijama, već je opravdan samo u pojedinačnim primjerima, a i onda se pojavljuju problematična obilježja, primjerice obilježje „preporučeno" kod Ermerta, što analitički nema nikakve važnosti.

Stoga se tekstna vrsta može odrediti i kao karakteristični, nadindividualni način govorenja ili pisanja, vezan za opetovane i društveno strogo određene govorne konstelacije. Konstante koje određuju tipičnost jesu mjesto, vrijeme, vanjski okvir djelovanja, socijalna uloga sudionika, njihove intencije i tema.

U hrvatskoj je lingvistici početak razbijanja rečeničnih okvira na teoretsko-metodološkoj razini označio Josip Silić svojim djelom *Od rečenice do teksta – teoretsko-metodološke pretpostavke nadrečeničnog jedinstva* (Zagreb, 1984). Tri godine zatim objavljen je *Uvod u lingvistiku teksta* Mirne Velčić (Zagreb, 1987). Zrinjka Glovacki-Bernardi objavljuje 1990. godine studiju *O tekstu* (2. izmijenjeno i dopunjeno izdanje 2004), a na postavkama tekstne lingvistike temeljene su njezine *Osnove njemačke gramatike* (Zagreb, 1996, 2. izdanje 2001).

Tekstna je lingvistika danas područje kako u mnogim dodirnim točkama interdisciplinarnog istraživanja tako i u primjeni. Psihologija, kognitivne znanosti, psihijatrija i neuropsihologija pridonose integraciji modela obrade i pohrane informacija. Sociologija, kulturna antropologija i znanost o književnosti važne su radi opisa naslijeđenih oblika i odgovarajuće (poetske) funkcije. Važno primijenjeno područje je također i znanost o prevođenju. Razjašnjenju osnovnih komunikacijskih funkcija pridonose kako semiotika tako i računalna znanost (umjetna inteligencija). Kritička analiza diskursa istražuje i raščlanjuje oblike javne i institucionalne komunikacije s obzirom na vrste pogrešnog ponašanja (primjerice predrasude). Tako je tekstna lingvistika postala jednim od najvažnijih područja jezikoslovnih istraživanja i neosporno je važna nadopuna sistemskoj lingvistici.

S njemačkoga prevela i preradila
Zrinjka Glovacki-Bernardi

Adam, J.-M., *Éléments de linguistique textuelle: theorie et pratique de l' analyse textuelle*, Liege, 1990. (2. izd.).

Allen, G., *Intertextuality*, London, 2000.

Brinker, K., *Linguistische Textanalyse, Eine Einführung in die Grundbegriffe und Methoden*, Berlin, 1985.

Brinker, K., Antos., G., Heinemann, W., Sager, F. S., (ur.), *Text- und Gesprächslinguistik/Linguistics of Text and Conversation. Ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung/An International Handbook of Contemporary Research*, 1. Halbband, Volume 1, Berlin – New York, 2000.

Connexity and Coherence, Analysis of Text and Discourse, ur. W. Heydrich, F. Neubauer, J. S. Petöfi, E. Sözer, Berlin – New York, 1988.

Coseriu, E., *Textlinguistik — Eine Einführung*, hrsg. u. bearb. v. J. Albrecht, Tübingen, 1981. (Tübinger Beiträge zur Linguistik 109).

Dressler, W. U., *Einführung in die Textlinguistik*, Tübingen, 1973. (2. izd.).

Fritz, G., *Kohärenz, Grundfragen der linguistischen Kommunikationsanalyse*, Tübingen, 1982.

Fish, S., *Doing what comes naturally: change, rhetoric and the practice of theory in literary and legal studies*, Oxford, 1989.

Fix, U., Adamzik, K., Antos, G., Klemm, M., (ur.), *Brauchen wir einen neuen Textbegriff?*, Frankfurt am Main, 2002.

Fowler, R., *Language in the news — dicourse and ideology in the press*, London, 1991.

Glinz, H., *Textanalyse und Verstehenstheorie I*, Frankfurt/M., 1973.

Glovacki-Bernardi, Z., *O tekstu*, Zagreb, 1990, 2. izd. 2004.

Harris, Z. S., *Discourse Analysis*, u: „Language" 28/1952, str. 1 — 30.

Heinemann, W., Viehweger, D., *Textlinguistik: Eine Einführung*, Tübingen, 1991. (Reihe germanistische Linguistik 115).

Hodge, R., Kress, G., *Language as ideology*, London, 1993. (2. izd.).

Ivanetić, N., *Uporabni tekstovi*, Zagreb, 2004.

Joshi, A., Webber, B. L., Sag, I., *Elements of Discourse Understanding*, Cambridge, 1981.

Kalverkämper, H., *Orientierung zur Textlinguistik*, Tübingen, 1981. (Linguistische Arbeiten 100).

Koch, W. A. (ur.), *Strukturelle Textanalyse*, Hildesheim – New York, 1972.

Lavinio, C., *Teoria e didattica dei testi*, Firenze, 1993 (Biblioteca di italiano e oltre 4).

Linguistica testuale: Genova, Santa Margherita Ligure, 8 – 10 maggio 1981, a cura di Lorenzo Coveri, Roma 1984. (Pubblicazioni della Società di Linguistica Italiana 22; Atti del congresso internazionale dei studi 15).

Lötscher, A., *Text und Thema. Studien zur thematischen Konstituenz von Texten*, Tübingen, 1987.

Plett, H. F., *Einführung in die rhetorische Textanalyse*, 1983. (5. izd.).

Porhiel, S., Klingler, D. (ur.), *L'unité Texte*, Paris, 2004.

Riffaterre, M., *Text Production*, Columbia University Press, 1985.

Silić, J., *Od rečenice do teksta – teoretsko-metodološke pretpostavke nadrečeničnog jedinstva*, Zagreb, 1984.

Sowinski, B., *Textlinguistik*, Stuttgart, 1983.

Todorov, Tz., *Les genres du discours*, Paris, 1978 (Collection poetique).

Velčić, M., *Uvod u lingvistiku teksta*, Zagreb, 1987.

Widdowson, H., *Text, Context, Pretext*, Oxford, 2005.

KAZALO

A

B

C

Č

D

E

F

G

H

I

J

K

L

M

N

NJ

O

P

R

S

Š

T

U

Grafička urednica
Dubravka Rakoci

Korektorica
Ljiljana Cikota

Tisak: *Grafički zavod Hrvatske, d.o.o., Zagreb*

Tiskanje završeno u veljači 2007.

ISBN 978-953-0-30204-4

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice
u Zagrebu pod brojem 625413

UVOD U LINGVISTIKU

visokoškolski je udžbenik namijenjen ponajprije studentima jezičnih grupa (anglistima, germanistima, hungarolozima, indolozima, kroatistima, klasičnim filolozima, skandinavistima, slavistima, romanistima), zatim studentima opće lingvistike, komparativne književnosti, filozofije, informatologije, novinarstva, sociologije i antropologije.

No u njemu će dragocjene informacije pronaći svi čitatelji koje zanima jezik sam, povijest bavljenja jezičnim problemima te pravci i škole suvremene znanosti o jeziku.

ISBN 978-953-0-30204-4

